

Київ

10

1968

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- До 50-річчя II з'їзду КП(б)У
- Колгоспні з'їзди на Україні
- До 50-річчя комсомолу (добірка)
- З історії розвитку наукової організації праці на Україні
- З історії Закарпаття (добірка)
- Зовнішня політика США у другій світовій війні

НОВІ КНИГИ

БРАЙЧЕВСЬКИЙ М. Ю.— Походження Русі, вид-во «Наукова думка», К., 1968, 224. с.

ДЕЙНЕГА О.— Іван Клименко, вид-во «Маяк», Одеса, 1968, 127 с. з іл.

Запорізький обласний архів. Путівник, вид-во «Наукова думка», К., 1968, 295 с.

Ізмаїльський музей О. В. Суворова. Путівник, вид-во «Маяк», Одеса, 1968, 115 с. з іл.

Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область, Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, К., 1968, 940 с. з іл.

Історичні джерела та їх використання. Збірник статей, вип. 3, вид-во «Наукова думка», К., 1968, 300 с. з іл.

КОРОЛЬОВ Б. І.— На шляху до Жовтня. З історії партійного будівництва на Україні в 1917 р., вид-во Київського ун-ту, К., 1968, 235 с.

КСЕНЗЕНКО М. І.— Звершення революційних земельних перетворень на Харківщині (Грудень 1919 — березень 1921 рр.), вид-во Харківського ун-ту, Харків, 1968, 184 с.

Львів. Нарис-путівник, вид-во «Мистецтво», К., 1968, 93 с. з іл.

Нікопольський краєзнавчий музей. (Путівник по експозиції), вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1968, 58 с. з іл.

ПЕТРОВ В. П.— Подсечное земледелие, изд-во «Наукова думка», К., 1968, 228 с.

Питання історії народів СРСР. (Збірник статей), Вип. 5, вид-во Харківського ун-ту, Харків, 1968, 179 с.

РОГУШИН С. О. — Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У, Політвидав України, К., 1968, 170 с.

Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки, Політвидав України, К., 1968, 228 с.

Українська РСР в цифрах в 1967 році. Короткий статистичний довідник, вид-во «Статистика», К., 1968, 167 с.

ШУДРА Є. О., ДАЖКО І. В.— Продуктивність праці і створення матеріально-технічної бази комунізму, Товариство «Знання» Української РСР, К., 1968, 46 с.

ЯКИМЧУК А. С.— Коммунистическая партия Украины в борьбе за развитие мелiorации в республике, Товариство «Знання» Української РСР, К., 1968, 43 с.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 10 (91)

ЖОВТЕНЬ

1968

РІК ВИДАННЯ
ДВАНADЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т:

СТАТТІ

П. В. Замковий — До 50-річчя II з'їзду КП(б)У	3
І. Х. Ганжа — Колгоспні з'їзди на Україні	10
І. О. Гуржій — Ф. Енгельс про найважливіші питання історії України	20

До 50-річчя комсомолу

Ю. В. Бабко — Славний шлях ленінського комсомолу	33
Л. О. Кашуба (Одеса) — Діяльність ЛКСМУ по трудовому вихованню сільської молоді	42
А. Д. Сидаченко (Комунарськ) — Комсомол України і ленінський призов	48

ПОВІДОМЛЕННЯ

В. Ф. Кифорак, Г. Т. Черненко — З історії розвитку наукової організації праці на Україні	54
М. В. Знаменська — Зв'язки громадськості УРСР з трудящими зарубіжних соціалістичних країн	60
А. М. Катренко — Про народовольський рух на Україні (початок 80-х років XIX ст.)	69

З історії Закарпаття

А. І. Генсьорський (Львів) — До походження закарпатських русинів	77
В. Ю. Ганчин (Ужгород) — Становище Закарпаття в складі буржуазної Чехословаччини (1919—1920 рр.)	83
М. П. Макара (Ужгород) — Компартія Закарпатської України в боротьбі за інтернаціональне згуртування трудящих (жовтень 1944 — січень 1946 рр.)	88

ЗАМІТКИ

В. М. Бачинський (Ровно) — Піклування партії про поліпшення добробуту трудящих України за рахунок суспільних фондів споживання (1959—1965 рр.)	96
М. М. Драк (Львів) — Розвиток руху винахідників і раціоналізаторів на підприємствах Львівщини (1959—1965 рр.)	100
О. М. Коваленко — Перші народні пересувні виставки В. К. Розвадовського на Україні (1904—1906 рр.)	105
С. В. Козаченко — Деякі відомості з історії розвитку Нікопольського марганцеворудного басейну	112

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

М. М. Варварцев — Про перші кроки революційної діяльності Ю. Д. Мельникова в Києві	116
С. Я. Боровой (Одеса) — До хронології історії гайдамаччини	117

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

П. Г. Дяченко (<i>Луганськ</i>) — Зміцнення парторганізацій підприємств вугільної промисловості Донбасу (1956—1959 рр.)	118
Г. С. Островський — Шефство комсомолу України над будовами електроенергетики (1958—1961 рр.)	119
Л. А. Христенко (<i>Полтава</i>) — Участь громадськості Полтавщини у виконанні завдань семирічки в сільському господарстві	121
В. С. Драчук — Комсомол Криму в роки Великої Вітчизняної війни	123

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Г. І. Яворський (<i>Луганськ</i>) — Питання історіографії у вузівському курсі історії СРСР (період феодалізму)	125
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

О. В. Мойсеев — Форсування Дніпра радянськими військами восени 1943 р.	129
Я. С. Мельничук (<i>Івано-Франківськ</i>), Ф. І. Стеблій (<i>Львів</i>) — Трибун поневоленого люду І. О. Капушак	132
В. П. — Видатний історик-славист (До 90-річчя з дня народження академіка В. І. Пічети)	134
І. Г. Шовкопляс — До 75-річчя початку дослідження Кирилівської палеолітичної стоянки в Києві	137

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

В. С. Коваль — Зовнішня політика США у другій світовій війні	140
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

М. Д. Куликівський (<i>Луцьк</i>) — Незборима сила ідей Жовтня	150
Д. С. Наливайко (<i>Ніжин</i>) — Йозеф Матль. Європа і слов'яни	151
Б. І. Співак (<i>Ужгород</i>), М. В. Троян (<i>Ужгород</i>) — Кун Белане. Кун Бела (Спогади)	153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Г. Я. Сергієнко, Д. М. Ключенко (<i>Кіровоград</i>), П. І. Воробей (<i>Одеса</i>), О. Г. Кріль (<i>Львів</i>) — Відзначення 200-річчя народного повстання 1768 р.	155
О. А. Купчинський (<i>Львів</i>) — Унікальні документи ЦДІА УРСР у Львові	157
В. С. Скорина — Третя республіканська конференція архівістів та істориків	158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: 29-71-31.

Український історический журнал, № 10, 1968.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор Л. А. Стражник.

Коректори І. О. Проховнік, Л. К. Німенко.

БФ 01995. Зам. К-167. Тираж 8125. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,4. Здано на складання 25.VIII 1968 р. Підписано до друку 11.X 1968 р.

Статті

П. В. ЗАМКОВИЙ

ДО 50-РІЧЧЯ ПІ З'ЇЗДУ КП(б)У

Ще у квітні 1918 р., зібравшись у Таганрозі на своє останнє засідання, ЦВК Рад України у маніфесті «До робітників і селян України» заявив: «Ми твердо упевнені в тому, що, незважаючи на нашу теперішню воєнну невдачу, незабаром проб'є час смерті Центральної ради і час остаточного торжества робітників і селян України. В усякій боротьбі бувають не тільки перемоги, а й поразки. І даремно сподівається контрреволюційна буржуазія, що гайдамацько-германські загарбники зуміють надовго втримати владу в своїх руках. Цього не буде!»¹.

Керовані більшовиками, робітники й селяни піднялись на вітчизняну війну проти австро-німецьких окупантів та їх пособників — українських буржуазних націоналістів. Інтервенти прагнули «малою кров'ю» загарбати і пограбувати Україну, але вони зустріли героїчний опір трудящих мас. Робітничі страйки, дії численних партизансько-повстанських загонів, політичні демонстрації, більшовицька агітація серед солдатів окупаційних військ — ні вдень, ні вночі не давали спокою агресорам та їх націоналістичним ставленикам.

Яскравою сторінкою в історії боротьби трудящих України проти іноземних загарбників і гетьманщини був всеукраїнський страйк залізничників, який тривав понад місяць. В ньому взяло участь понад 200 тис. робітників і службовців². Страйк перекинувся і на Білорусію, Бессарабію, Крим. Партизанськими краями стали Чернігівщина, Київщина, Катеринославщина, Полтавщина, Поділля, Волинь, Південь України.

В. І. Ленін, який уважно стежив за розвитком революційної боротьби українських трудящих, у липні 1918 р., в інтерв'ю кореспонденту шведської газети «Folkets Dagblad Politiken» О. Грімлунду так охарактеризував події на окупованій Україні: «Становище німців на Україні дуже важке. Вони зовсім не одержують хліба від селян. Селяни озброюються і великими групами нападають на німецьких солдатів, де б вони не зустрілися. Цей рух розростається. Завдяки німецькій окупації більшовизм на Україні став свого роду національним рухом»³.

Винятково важливе значення для мобілізації сил українських трудящих на боротьбу проти іноземних загарбників та буржуазно-націоналістичної контрреволюції за відновлення на Україні Радянської влади мало об'єднання більшовицьких організацій в Комуністичну партію

¹ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 79.

² Українська РСР в період громадянської війни (1917—1920 рр.), т. I, К., 1967, стор. 407.

³ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 36, стор. 483.

(більшовиків) України, яке відбулося у липні 1918 р. на І з'їзді КП(б)У. Окупована територія вкрилася густою мережею підпільних більшовицьких осередків і військово-революційних комітетів.

Згідно з рішенням І з'їзду КП(б)У були створені Донецько-Криворізька, Київська і Одеська обласні партійні організації. Перша з них на чолі з В. Ю. Клочко об'єднувала не лише більшовиків Донбасу й Криворіжжя, а й Харківщини і Катеринославщини. Київський обласний комітет (секретар С. В. Косіор) спрямовував діяльність більшовицьких організацій Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської губерній. Партійні осередки Херсонської і Таврійської губерній були підпорядковані Одеському обласному комітету, очолюваному Я. Б. Гамарником. Згодом на Україні виникли губернські більшовицькі комітети. Ряд губерній (Київська, Волинська та ін.) ділився на райони (округи). На початок жовтня 1918 р. у переважній більшості повітів України були створені підпільні організації. Наприклад, вони оформились у всіх повітах Київщини, в 11 з 15 повітів Полтавщини. Повітові комітети нерідко організовували волосні більшовицькі осередки. Так, на жовтень 1918 р. їх було створено в шести повітах Харківської губернії. Підпільні організації великих міст, як правило, мали районний поділ. Зокрема, Луганська міська організація поділялася на 7, Київська — 5, Одеська — 4, Харківська на 3 райони.

Восени 1918 р. на Україні склалася досить струнка і централізована система військово-революційних комітетів. Ревкоми, особливо ті, діяльність яких спрямовувалась більшовиками створювали повстанські загони і диверсійні групи, озброювали і навчали їх. Через ревкоми більшовицькі організації посилювали свої зв'язки з масами. Велику роль у зміцненні цих зв'язків відіграло розповсюдження серед робітників і селян України більшовицьких листівок, відоzw і газет. Так, з Радянської Росії на Україну систематично надходили «Правда», «Известия ВЦИК», «Беднота», «Красная Армия», орган ЦК КП(б)У «Коммунист». Восени 1918 р. зусиллями підпільників було налагоджено видання (хоча й нерегулярне) нелегальних газет «Молот» в Катеринославі, «Киевский коммунист» у Києві, «Коммунист» в Одесі, «Донецкий пролетарий» у Харкові, «Полесский коммунист» в Гомелі. Випускав свою щотижневу газету «Рабочий и крестьянин», видруковану на шапірографі, Чернігівський губком. Мали свої друковані органи окружками Сквирського, Канівського, Васильківського і Київського повітів та Черкаського, Чигиринського, Звенигородського й Уманського повітів. Перший виходив під назвою «Коммунист», другий — «Знамя коммунизма». В цей же час на Київщині розповсюджувалась газета «Известия Уманского военно-революционного комитета»⁴. На середину жовтня 1918 р. видання періодичної преси, брошур, листівок здійснювало понад 20 партійних організацій України.

Цілком усвідомлюючи, що одних зусиль більшовицького підпілля і повстансько-партизанських загонів буде недостатньо для розгрому військ окупантів та гетьманщини і цілковитого визволення України, ЦК КП(б)У й ЦВРК у вересні 1918 р. приступили до формування у «нейтральній зоні» регулярних частин — двох повстанських радянських дивізій. 1-ша дивізія (начдив М. Г. Кропив'янський, командири полків: В. С. Баляс, якого вже в жовтні 1918 р. замінив В. Н. Боженко, В. М. Примаков, Т. В. Черняк і М. О. Щорс) формувалась на дільниці Сураж — Унеча — Стародуб — Новгород-Сіверський — Івот — Зернове —

⁴ Українська РСР в період громадянської війни, т. І, стор. 391—392; М. Погребінський. Другий з'їзд КП(б)У, К., 1958, стор. 114—115.

Глухів). 2-га дивізія (начдив В. Х. Аусем, командири полків: Ахметов, І. Ю. Бочкін, Я. О. Кисіль, Д. А. Шмідт) комплектувалась на кордоні Харківської губернії по лінії Глухів — Рильськ — Колонтаївка — Суджа — Беленхіне — Куп'янськ. Значну допомогу в створенні українських регулярних частин подавали ЦК РКП(б) і уряд Радянської Росії. Братня республіка забезпечувала повстанські дивізії озброєнням, боеприпасами, військовим спорядженням. Як згадував пізніше В. П. Затонський, про хід формування цих збройних сил у «нейтральній зоні» був добре поінформований В. І. Ленін⁵.

Наближався час вирішальних боїв за визволення України. Завдання комуністів республіки в нових умовах і мав визначити черговий II з'їзд КП(б)У.

Згідно з резолюцією I з'їзду КП(б)У «Про скликання 2-го з'їзду» він мав відбутися 15 вересня 1918 р. Але ЦК КП(б)У не встиг налагодити міцні зв'язки з усіма підпільними більшовицькими організаціями; довелося відстрочити дату. IV Пленум ЦК КП(б)У (8 вересня 1918 р.) ухвалив відстрочити час з'їзду на місяць. Пленум зобов'язав більшовицькі осередки, незважаючи на умови підпілля, суворо дотримуватись принципів внутріпартійної демократії. У повідомленні вказувалось: «Зобов'язати місцеві організації посылати делегатів не від комітетів, а або від загальних зборів (малі організації), або від конференцій»⁶.

II з'їзд КП(б)У відбувся у Москві з 17 по 22 жовтня 1918 р. В його роботі брало участь понад 125 делегатів з ухвальним голосом, що представляли близько 9 тис. членів партії⁷. На з'їзді були посланці таких великих міст, як Київ, Харків, Катеринослав, Одеса, Миколаїв, Луганськ, Юзівка, Єнакієве, Бахмут, Лисичанськ, Таганрог, Чернігів, Котоп, Полтава, Кременчук, а також з Васильківського, Уманського, Білоцерківського, Кам'янського, Олександрівського, Новомосковського, Старобільського, Ізюмського, Золотоніського, Прилуцького, Гадяцького, Лохвицького, Лубенського, Переяславського, Кобеляцького, Ніжинського та інших повітів України. Таке широке представництво свідчило про зростання авторитету більшовиків України серед трудящих мас (на I з'їзді КП(б)У були делегати від організацій, що налічували лише 4364 члени партії), про велику підготовчу роботу, проведену ЦК КП(б)У і місцевими осередками перед II з'їздом.

Напередодні цієї події ЦК РКП(б) запросив членів ЦК КП(б)У взяти участь в нараді з В. І. Леніним. Володимир Ілліч виклав свої погляди на політичне становище, дав вказівки та поради щодо дальшого розгортання боротьби за відновлення Радянської влади на українській землі. 22 жовтня делегати II з'їзду КП(б)У були запрошені на об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок столиці. На ньому з доповіддю про міжнародне становище виступив вперше після видужання В. І. Ленін. Вождь партії на підставі глибокого аналізу фактів, прийшов до висновку, що над країною нависла загроза — небезпека інтервенції з боку держав Антанти. У зв'язку з цим він попередив більшовиків України про нову можливу зраду української буржуазії, радив їм бути пильними щодо підступних планів імперіалістів США, Англії, Франції. В. І. Ленін висловив тверду впевненість у тому, що трудящі України захистять завоювання Жовтня. «Ми знаємо твердо,— говорив він,— що коли українська перемога робітників і селян піде поряд із зміцненням влади в Росії і з її успіхами,

⁵ «Літопис революції», 1930, № 5, стор. 153.

⁶ «Коммунист», № 7—8, 15 жовтня 1918 р.

⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 245; М. Погребінський. Назв. праця, стор. 94 та ін.

тоді соціалістична пролетарська Україна не тільки переможе, але й буде непереможна!»⁸.

Викриттю змови антантівських імперіалістів проти Республіки Рад, проти трудящих України були присвячені численні мітинги на столичних підприємствах, організовані Московським комітетом РКП(б) у зв'язку з проведенням II з'їзду КП(б)У. На них виступали Г. І. Петровський, Я. М. Свердлов та інші керівні діячі партії і уряду, делегати з'їзду.

В роботі II з'їзду взяли участь представники ЦК РКП(б), зокрема, секретар Центрального Комітету, голова ВЦВК Рад РСФРР Я. М. Свердлов.

Настанови і поради В. І. Леніна, вказівки партії допомогли делегатам виробити правильну лінію дальшої боротьби за владу Рад на Україні, що знайшло відбиття у рішеннях з'їзду. Вони пройняті духом пролетарського інтернаціоналізму, усвідомленням необхідності непорушного союзу робітничого класу України з пролетаріатом Росії, повсякденного зміцнення і захисту Радянської влади в братній Республіці.

Висловлюючи волю трудящих мас України, з'їзд перед тим, як перейти до обговорення питань порядку денного, звернувся до робітників усіх країн: «II з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України... вітає Центральний Комітет Російської Комуністичної партії, ЦВК Рад і Раду Народних Комісарів, і заявляє перед усім пролетаріатом і біднішим селянством Росії, що робітники і селяни України, борючись і вмираючи за відновлення Радянської влади на Україні, стежать з напруженою увагою за героїчною боротьбою трудящих мас Росії, впевнені, що з цієї боротьби вони вийдуть переможцями і що возз'єднання Радянської Росії з Радянською Україною як результат рішучого натиску на реакційний, кров'ю народу залитий уряд гетьмана — не за торами... З'їзд заявляє перед лицем робітників держав Згоди, що робітники і селяни України протестують всіма силами проти розбійницького нападу на Радянську Росію і клянуться, що на випадок спроб посилки союзницьких військ на Україну, вся маса, яка бореться, поведе проти них таку ж рішучу боротьбу, яку вона тепер веде проти імперіалістичної армії середньоевропейських держав»⁹. Обранців більшовицьких організацій на II з'їзді КП(б)У вітали ЦК РКП(б), Московський комітет партії, Наркомат у справах національностей, Федерація інтернаціоналістичних груп при ЦК РКП(б), мад'ярська, німецька, чеська і югославська групи при ЦК РКП(б), комуністи Дону і Бессарабії, а також румунські комуністи. Вони висловлювали своє захоплення героїчною боротьбою трудящих України і їх керівників-комуністів проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції, відзначали той вклад, який український народ вніс у справу захисту першої у світі держави робітників і селян, в справу піднесення революційного руху в інших країнах. 20 жовтня з привітанням до делегатів звернувся Я. М. Свердлов. «З особливим задоволенням, — говорив він з трибуни з'їзду, — вітаю у вашій особі тих товаришів-комуністів, які на Україні переживають тяжкий час і далі тримають високо прапор нашої партії»¹⁰. Представник Московського комітету РКП(б) у своєму виступі відзначив: «Ми знаємо дуже добре, що коли на Україні у найближчому майбутньому відбудуться події колосальної історичної ваги (мова йде про крах австро-німецької окупації і гетьманщини. — П. З.), то безперечно, ці події підготовлені вашою героїчною,

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 101.

⁹ Второй съезд КП(б)У, стор. 2—3.

¹⁰ Я. М. Свердлов. Вибрані твори, т. 3, К., 1962, стор. 38.

наполегливою, плідною роботою, яку ви, не зупиняючись, проводите з тих пір, коли зла сила панівних класів України у союзі з німецьким імперіалізмом відірвала вас насильно від Великої Росії»¹¹.

II з'їзд КП(б)У обговорив такі питання: 1) Доповіді з місць; 2) Звіт ЦК КП(б)У; 3) Звіт Центрального військово-революційного комітету; 4) Доповідь про міжнародне становище; 5) Доповідь про поточний момент; 6) Про святкування першої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції; 7) Про взаємовідносини між військово-революційними і партійними комітетами; 8) Про ставлення до партій «лівих» соціалістів-революціонерів, «лівих» бундівців та інших партій, що стоять на радянській платформі; 9) Про Статут КП(б)У; 10) Про час скликання Третього з'їзду КП(б)У; 11) Вибори Центрального Комітету КП(б)У і ревізійної комісії.

Доповіді з місць, а також звіти ЦК КП(б)У і ЦВРК показали, що, незважаючи на тяжкі умови підпілля, після I з'їзду партії більшовицькі організації на Україні значно зросли чисельно, зміцніли в ідейно-політичному відношенні, збагатилися досвідом підпільної роботи, посилили зв'язки з масами. Так, на I з'їзді Волинська губернія не була представлена, а тепер в ній працювало 20 більшовицьких осередків, що об'єднували 313 чоловік, діяло 39 військово-революційних комітетів¹². Після I з'їзду КП(б)У закінчилося оформлення Полтавської губернської організації, і нині вона складалась з 511 комуністів. Найміцнішою в губернії стала Кременчуцька організація, яка налічувала 164 члени партії¹³. Близько 1000 комуністів у жовтні 1918 р. працювало в Харківській губернії¹⁴, понад 800 — у Київській губернії¹⁵, лише в Одесі (без повітів Херсонської губернії) було зареєстровано близько 800 більшовиків¹⁶.

Делегати з'їзду з задоволенням констатували зміцнення впливу КП(б)У серед робітників і селян, їх готовність боротися за відновлення Радянської влади. «Селяни називають себе більшовиками», — так визначила настрої мас делегатка від Київського обласного комітету С. І. Соколовська¹⁷. «Настрій серед бідніших селян, — повідомив з'їздові представник Полтавської губернської більшовицької організації П. Ф. Слинько, — на користь Радянської влади»¹⁸. Розповідаючи про діяльність одеських більшовиків, Я. Б. Гамарник підкреслив: «Робота в Одесі пішла повним ходом. Хід подій революціонував одеських робітників»¹⁹.

Разом з тим, делегати з'їзду багато уваги приділили викриттю помилок у керівництві ЦК КП(б)У і ЦВРК. Найістотніші з них: по-перше, певна односторонність в діяльності Центрального Комітету партії і Центрального військово-революційного комітету, які, докладаючи зусиль до формування повстанських дивізій у «нейтральній зоні», мало займалися налагодженням зв'язків з підпільними організаціями, недостатньо спрямовували їх діяльність; по-друге, видання 5 серпня 1918 р. наказу ЦВРК № 1, що передчасно закликав всі ревкоми до негайного загального збройного повстання.

На II з'їзді КП(б)У знову впливли на поверхню старі суперечки і незгоди між так званими «правими» і «лівими» в середовищі керів-

¹¹ Второй съезд КП(б)У, стор. 8.

¹² Там же, стор. 27—28.

¹³ Там же, стор. 23—24.

¹⁴ Там же, стор. 33.

¹⁵ Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 222.

¹⁶ Второй съезд КП(б)У, стор. 30.

¹⁷ Там же, стор. 22.

¹⁸ Там же, стор. 24.

¹⁹ Там же, стор. 29.

них партійних працівників. Причини цих конфліктів дуже вірно охарактеризував Центральний Комітет КП(б)У. «І самі незгоди,— вказується у передмові ЦК до першого видання протоколів II з'їзду КП(б)У,— свідчать тільки про те, якій нещадній критиці піддавали ми свою власну роботу, як постійно шукали кращих шляхів боротьби і визволення, як в хаосі і шумі безперервних битв, перевантажені непомітною, але тяжкою, виснажливою підпільною роботою проти контрреволюції, ми перевіряли свої дії, намічали лінію поведінки, нащупували найбільш правильні і дійові форми боротьби»²⁰.

Однак і «лівих» і «правих» об'єднувала спільна мета — боротьба за визволення трудящих України, відновлення тут Радянської влади.

Пізніше, в березні 1919 р., Я. М. Свердлов, вітаючи в Харкові III з'їзд КП(б)У і згадуючи загальний настрій учасників II з'їзду, підкреслював, що «всі ми були об'єднані спільним почуттям, спільним бажанням якомога скоріше діждатися того моменту, коли ми зможемо зібрати свій з'їзд тут, на Україні, вільно, легально, відкрито...»²¹.

Заслухавши доповіді про міжнародне становище і про поточний момент, делегати ухвалили резолюцію «Про поточний момент» і визначили чергові завдання КП(б)У. Вони заявили, що комуністи України не дозволять перетворити українську землю в плацдарм боротьби проти Радянської Росії. У резолюції було записано: «Особливу увагу партія повинна звернути на роз'яснення масам робітників і селян небезпеки англо-американської окупації, щоб підготувати їй збройний опір. Англо-американський імперіалізм несе робітникам і селянам таке саме рабство, що й імперіалізм німецький»²².

З'їзд відзначив, що зміна міжнародної обстановки створила сприятливі умови для спільної боротьби трудящих Росії і України як проти іноземних загарбників, так і проти внутрішньої контрреволюції. «Загальним завданням у цій боротьбі, — підкреслювалось в резолюції, — є об'єднання Радянської України з Радянською Росією, яке тільки й може забезпечити українським трудящим масам повну свободу національного і культурного розвитку»²³.

Спираючись на досвід попередньої роботи партійних осередків і керівних органів КП України, враховуючи їх недоробки і помилки, II з'їзд КП(б)У накреслив головні завдання партії. Вони полягали в тому, щоб розширити і зміцнити партійний апарат, перенести центр ваги організаційної діяльності на окуповану територію і насамперед, у пролетарські райони, посилити агітацію серед солдатських мас окупаційних військ. «В усій цій підготовчій роботі партія повинна, спираючись на сили пролетарської Росії, координувати і підпорядковувати свої дії ЦК РКП, і тільки у згоді з ним вибрати момент загального виступу»²⁴.

В умовах широкого партизансько-повстанського руху, спрямованого проти інтервентів і гетьманщини, велике практичне значення мало налагодження стосунків між більшовицьким підпіллям і військово-революційними комітетами. II з'їзд КП(б)У в спеціальній резолюції вимагав від місцевих партійних організацій всемірно добиватися посилення свого впливу в ревкомх.

²⁰ Протоколи II съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины. Изд. ЦК КП(б)У, 1919, стор. 3.

²¹ Я. М. Свердлов. Вибрані твори, т. 3, стор. 177.

²² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій (1918—1956) (далі Комуністична партія України в резолюціях...), К., 1968, стор. 27.

²³ Там же, стор. 26.

²⁴ Там же, стор. 28.

З нагоди першої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції пропонувалося випустити листівки, організувати одноденні страйки, демонстрації, масовки під лозунгами: «Хай живе Російська Радянська Соціалістична Республіка!», «Хай живе Радянська влада на Україні!», «Хай живуть революційні солдати австро-німецької армії!» та ін.

II з'їзд КП(б)У обрав Центральний Комітет, до складу якого увійшли: М. М. Безчетвертний, Ш. А. Грузман, С. Дробніс, С. М. Закс (Гладнев), В. П. Затонський, О. І. Зимак, Г. Л. П'ятаков, М. В. Реут, Ф. А. Сергеев (Артем), П. Ф. Слинько, И. В. Сталін, Л. Л. Тарський, І. І. Шварц, Я. А. Яковлев (Епштейн). Секретарем ЦК КП(б)У було обрано Е. І. Квірінга, кандидатами в члени ЦК — А. О. Близниченка, Я. Б. Гамарника, А. М. Жарка, С. В. Косіора, М. О. Скрипника та ін.

Історичне значення II з'їзду КП(б)У полягає в тому, що в умовах нової обстановки він розробив програму боротьби за визволення України від іноземних окупантів і внутрішньої контрреволюції. Проїняті духом пролетарського інтернаціоналізму, його рішення сприяли тіснішому єднанню комуністів України, їх згуртованості навколо ЦК РКП(б), зміцненню братерського союзу трудящих Радянської Росії і України.

У зверненні до українських робітників і селян II з'їзд КП(б)У закликав: «Готуйтеся до великої війни! Організуйте свої сили, щоб завдати ворогові нищівного смертельного удару! Такий же удар готує нашому ворогові Радянська Росія... Спільне завдання у нас з робітниками і селянами Росії — спільною буде і наша боротьба за відновлення Радянської влади на Україні»²⁵.

Після з'їзду новообраний склад Центрального Комітету обговорював питання про якнайшвидшу відправку делегатів на місця для практичного здійснення прийнятих рішень²⁶. 24 жовтня на засіданні ЦК КП(б)У було вирішено створити Виконавче бюро ЦК для керівництва діяльністю партійних організацій на окупованій території і послиати на Україну 11 комуністів, у тому числі членів і кандидатів у члени ЦК (Я. Б. Гамарника, Л. Л. Тарського та ін.)²⁷. З метою зміцнення підпільних більшовицьких осередків кадрами ЦК КП(б)У звернувся до губернських партійних організацій Радянської Росії з проханням допомогти досвідченими працівниками. Тих, хто виявив бажання взяти участь у визвольній боротьбі українських трудящих, місцеві партійні комітети направляли в розпорядження ЦК КП(б)У, який направляв їх на Україну. Так, у листопаді було відряджено 104, в грудні — 146 комуністів²⁸.

Всі ці та інші заходи сприяли посиленню політичної, організаторської і військової роботи партії, сприяли розгортанню боротьби трудящих за відновлення влади Рад.

Листопадова революція в Німеччині й Австро-Угорщині, наближення якої констатував у своїх настановах і II з'їзд КП(б)У, дозволила ВЦВК прийняти 13 листопада 1918 р. рішення про анулювання Брестського договору. Цей історичний акт знаменував собою перемогу ленінської тактики, завдяки якій була збережена і зміцнена перша в світі соціалістична держава. Радянська Росія одержала можливість відкрито допомогти українським робітникам і селянам в їх відсічі іноземним окупантам і внутрішній контрреволюції. Створилися сприятливі умови для відновлення на Україні Радянської влади — мети, до якої закликав II з'їзд КП(б)У.

²⁵ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы, К., 1938, стор. 354.

²⁶ ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 13, арк. 1.

²⁷ Там же, арк. 9.

²⁸ Там же, оп. 43, спр. 14, арк. 24.

І. Х. ГАНЖА

КОЛГОСПНІ З'ЇЗДИ НА УКРАЇНІ

Велика Жовтнева соціалістична революція стала вирішальною соціально-політичною передумовою виникнення і розвитку в нашій країні колгоспного руху, створення колгоспного ладу — однією з економічних основ Радянської держави.

Перші соціалістичні підприємства в сільському господарстві України — радгоспи і колективні господарства — виникли зразу після встановлення Радянської влади. Вже в лютому — березні 1918 р. на Україні нараховувалось понад 45 сільськогосподарських колективів — артіль і товариств спільного обробітку землі (тсозів), а також близько 20 радгоспів¹. Організовували їх безземельні і малоземельні селяни, наймити, а також робітники промислових підприємств, які в той час проживали на селі. В складних умовах громадянської війни та іноземної інтервенції на Україні було створено понад 1,5 тис. різних форм колективних господарств (комун, артіль, тсозів), з яких на кінець війни залишилось 707².

З переходом на основі нової економічної політики до мирної праці рух за утворення колгоспів все більше поширювався серед трудівників села. Навіть в 1921 р., який внаслідок засухи і голоду був дуже тяжким для нашого народу, на Україні кількість сільськогосподарських колективів збільшилася втричі. На кінець року земельними відділами було зареєстровано 2119 комун, артіль і тсозів, що об'єднували майже 20 тис. селянських дворів і 234 тис. дес. землі³. Переважна більшість цих колективів зосереджувалася в колишніх поміщицьких маєтках. Радянська держава надавала їм у користування конфісковані землі поміщиків і куркулів, їх реманент, тягло, посівний матеріал тощо.

Комуністична партія звертала увагу партійних організацій, передусім — сільських, на посилення організаційно-політичної і пропагандистсько-масової роботи серед трудящих селян, на безпосередню участь комуністів у спільному обробітку землі. XI з'їзд РКП(б) в резолюції «Про роботу на селі» вказував, що «участь комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах свого району або громади безумовно обов'язкова. Так само обов'язковий для них почин утворення цих організацій, якщо їх нема»⁴.

Комуністи очолили рух передових груп трудящего селянства за організацію колективного обробітку землі. Так, наприкінці 1920 р. комуніст І. Т. Безверхий виступив ініціатором утворення сільськогосподарської артілі «Светлая заря» в с. Дальник Одеського повіту⁵. Тоді ж демобілізований червоноармієць, комуніст І. Т. Бутенко спільно з сільською біднотою організував комуну «Сходяча зоря імені

¹ Історія селянства УРСР, т. II, К., 1967, стор. 42.

² «Бюллетень Наркомзема УССР», 1924, № 44—45, стор. 16.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. I, оп. 7, од. зб. 365, арк. 26.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. I, К., 1954, стор. 580.

⁵ Історія колективізації сільського господарства УРСР (далі — Історія колективізації...), т. I, К., 1962, стор. 272—274.

товариша Леніна» в с. Привільному Миколаївського повіту. Одним із фундаторів сільгоспартілі імені Леніна в с. Катаржине Тираспільського повіту була учасниця громадянської війни, комуністка С. М. Гаслій⁶.

Виконуючи вказівки ЦК КП(б)У, місцеві партійні організації і комітети незаможних селян провадили велику роботу по пропаганді серед трудового селянства колективного ведення господарства. Однією з дійових форм цієї роботи були з'їзди і наради делегатів колективних господарств. Представники сільськогосподарських комун брали участь у роботі I Всеросійського з'їзду земельних відділів, комітетів бідноти і комун, який відбувся 11—20 грудня 1918 року в Москві. З'їзд провів велику роботу по виробленню проекту положення про соціалістичне землевпорядження і про заходи переходу до соціалістичного землеробства. Положення було затверджене ВЦВК в лютому 1919 р. Цим положенням законодавчо закріплювались основні засади земельної політики Радянської влади і визначались завдання радгоспного і колгоспного будівництва в країні.

В період громадянської війни також відбувся I Всеросійський з'їзд землеробських комун і сільськогосподарських артільей (3—10 грудня 1919 року). 140 делегатів з'їзду (серед них було 93 комуністи) обговорили питання про утворення Всеросійської спілки трудових виробничих сільськогосподарських колективів і прийняли Статут Спілки, який був потім затверджений Наркомземом РРФСР.

На перших у країні з'їздах піонерів колгоспного руху виступав з великими промовами В. І. Ленін⁷, який дав глибокий політичний аналіз соціально-економічних змін на селі після перемоги пролетарської революції. Його промови визначали завдання та принципи соціалістичної перебудови сільського господарства, становили важливий етап у розробці ленінського кооперативного плану.

Першим колгоспним з'їздом на Україні був організаційний з'їзд уповноважених сільськогосподарських колективів Одеської губернії, який відбувся 20—25 лютого 1921 р.⁸ В роботі з'їзду взяли участь представники 92 сільгоспоколективів. Вони обговорили питання про організацію праці і, виходячи з практичного досвіду, вперше в країні визнали за необхідне розподіляти робочу силу в колгоспі за галузями господарства, керівництво якими доручати досвідченим людям. Для правильної організації обліку праці запроваджувалась розрахунково-трудова книжка. Важливе значення цього з'їзду полягало в тому, що він обрав *секцію колгоспів*, яка стала автономним органом губернської спілки споживчих кооперативних товариств. Того ж року, 25—30 вересня, в Одесі відбувся другий з'їзд уповноважених сільгоспоколективів, який перетворив секцію колгоспів у *спілку*, що об'єднувала 465 колгоспів⁹.

17 травня 1922 р. відбулась нарада сільськогосподарських колективів Київської губернії. Заслухавши інформаційні доповіді представників колгоспів Бердичівського і Богуславського повітів, нарада накреслила заходи проведення землевпорядження в колгоспах¹⁰.

⁶ «Український історичний журнал», 1964, № 2, стор. 77.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 304—314; т. 30, стор. 171—180.

⁸ И. А. Конюков. Очерки о первых этапах развития коллективного земледелия, М., 1949, стор. 72.

⁹ В. І. Кисельов. До історії демократичних органів управління колгоспів.—«УІЖ», 1966, № 10, стор. 3.

¹⁰ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 349, спр. 837, арк. 23.

Під керівництвом партійних організацій у 1922—1924 рр. з'їзди та наради колгоспів відбулись у багатьох районах, повітах, округах і губерніях України. Делегати заслухали і обговорили доповіді керівників партійних, державних, господарських, кооперативних органів про зовнішнє і внутрішнє становище Радянської країни, про політику Комуністичної партії і Радянського уряду у розвитку сільськогосподарського виробництва та колгоспного будівництва, про діяльність колгоспів та сільськогосподарської кооперації, обмінювались досвідом своєї роботи і накреслили шляхи усунення недоліків і помилок у практиці колгоспного будівництва.

Значне місце в історії колективізації сільського господарства Української РСР посідає I з'їзд сільськогосподарських колективів Київської губернії, що відбувся 23—26 червня 1924 р. До цього проведено з'їзди колгоспів у районах, на яких брали активну участь представники комнезамів, сільськогосподарської кооперації та від одноосібних селян, а також обрали делегатів на губернський з'їзд. Серед них були 168 колгоспників, 19 спеціалістів колективізації сільського господарства, які працювали в земельних і кооперативних органах на місцях, 18 працівників губернського земельного відділу, представники губернських організацій і установ — сільбанку, ради профспілок, комсомолу, комнезаму, сільгоспооперації. В роботі з'їзду брали участь представники від Червоної Армії, промислових підприємств Києва, Полтавського, Чернігівського, Волинського і Подільського губернських земвідділів, студентів сільськогосподарського інституту і губернських курсів колективізації сільського господарства. Делегати першого губернського з'їзду сільськогосподарських колективів Київщини представляли 1342 колгоспи, що були зареєстровані земельними органами на 1 травня 1924 р. Соціальний склад членів колгоспів був в основному незаможницький. Так, серед членів комун було 92,2% робітників, батраків і незаможників, в артілях їх було 80,3%, а також 9,4% середняків¹¹.

Делегатів губернського з'їзду колгоспів вітали представники робітничого класу Києва, які закликали колективістів спільно з робітниками докласти всіх зусиль для здійснення соціалізму на селі. Вони підкреслювали величезну роль ленінських ідей в справі соціалістичної перебудови сільського господарства. «Ми радіємо,— говорив робітник заводу «Червоний Арсенал» Василевський,— що з'їзд керується програмою нашого дорогого Ілліча»¹². З'їзд отримав вітальну телеграму від Президії ВУЦВК за підписом Г. І. Петровського, в якій висловлювалась надія, що з'їзд «виробить практичні засоби до здійснення постанов XIII партз'їзду і вищих радянських органів у справі колективізації, підвищенні добробуту селянства»¹³.

Делегати з'їзду заслухали доповіді голови Київського губвиконкому Г. Гринька — про міжнародне та економічне становище СРСР і перспективи колективізації сільського господарства країни, завідуючого губземуправлінням Н. Скалиги — сільськогосподарська політика земельних органів, колективізація сільського господарства та сільськогосподарський кредит, зав. відділом губземуправління Ф. Полонського — диференціація села і розвиток колективізації сільського господарства, проф. П. Сльозкіна — організаційні плани колективних господарств в умовах Київщини, спеціаліста губземуправління по колективізації Л. Касперовича — план роботи Київського губземуправління

¹¹ КОДА, ф. 349, оп. 1, спр. 2288, арк. 295—296.

¹² Там же, арк. 11.

¹³ Історія колективізації..., т. I, стор. 414.

в галузі колективізації та його виконання, заст. зав. губземуправління П. Кулініченка — побут у колективах і культурно-освітня праця на селі, керівника Київської філії «Сільського господаря» Мінкевича — діяльність сільськогосподарської кооперації в справі колективізації. Лише перелік питань, порушених на колгоспному з'їзді, дає змогу уявити те коло проблем, які цікавили молодих колективістів і партійні організації, що очолили колгоспний рух. У резолюціях з'їзду були накреслені практичні заходи покращення організаційно-виробничого планування і рахівництва в колгоспах, проведення землевпорядження та надання колгоспам агрономічної, технічної і кредитної допомоги.

З'їзд обрав половину складу (15 чоловік) комісії допомоги колективам, що була створена губвиконкомом і очолювалась його головою.

Делегати з'їзду надіслали вітальну телеграму ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, в якій запевняли Комуністичну партію у підтримці її політики щодо соціалістичної перебудови сільського господарства, «що є єдиним шляхом для досягнення незаможним селянством економічного і політичного розвитку», що трудящі селяни Київщини, об'єднавшись у сільгоспколективи, здійснять заповіти свого дорогого вчителя В. І. Леніна¹⁴.

З'їзди колгоспів займали важливе місце в загальному плані діяльності Комуністичної партії по керівництву соціалістичним будівництвом на селі та залученню широких трудящих мас селянства до активного громадсько-політичного і господарського життя. Делегати колгоспних з'їздів проходили школу політичного виховання і в своїй переважній більшості ставали активними пропагандистами спільного обробітку землі, нового життя, виступали ініціаторами утворення нових колгоспів.

На 1 січня 1925 р. на Україні нараховувалось 5074 колгоспи¹⁵. Вони об'єднували понад 250 тис. чоловік сільського населення і усуспільнювали майже 400 тис. дес. землі.

Чотирирічна практика колгоспного будівництва в мирних умовах настійно вимагала узагальнення його в республіканському масштабі. 25—28 лютого 1923 р. в Харкові відбулась Перша Всеукраїнська нарада працівників колективних господарств, учасники якої обговорили ряд важливих питань колгоспного будівництва і схвалили тези: «Стан колективізації сільського господарства і перспективи її розвитку на Україні», «Колективні форми землекористування та землевпорядкування колективів» і «Колективізація сільського господарства та організаційна робота земельних органів»¹⁶. На нараді було обговорено положення про відділи колгоспів при Наркомземі УРСР і земельних органах на місцях, а також розглянуто питання про взаємовідносини між центральними земельними і кооперативними органами. Тези і постанови наради мали певний вплив на визначення організаційних форм колективних господарств, посилення роботи по землевпорядженню колгоспів та деякого поліпшення роботи по керівництву колгоспним рухом.

І Всеукраїнський з'їзд колгоспів відбувся в Харкові 20—24 лютого 1925 р.* В його роботі взяли участь 112 представників колгоспів

¹⁴ Історія колективізації..., т. I, стор. 424—425.

¹⁵ Колективизация сельского хозяйства на Украине, Харьков, 1925, стор. 6.

¹⁶ «Бюллетень Наркомзема УССР», 1923, № 32—33.

* Офіційна назва з'їзду: «І Всеукраїнський з'їзд представників колгоспів та робітників по колективізації сільського господарства».

і 58 інструкторів земельних відділів і райколгоспспілок, які були обрані на губернських і окружних з'їздах колгоспів¹⁷. Перших колективістів України, які зібрались на свій з'їзд, вітав Голова ВУЦВК Г. І. Петровський.

Делегати з'їзду заслухали доповідь Голови Раднаркому УРСР В. Я. Чубаря про міжнародне і внутрішнє становище Радянської країни. В резолюції на його доповідь делегати вітали Комуністичну партію та Радянський уряд як захисників інтересів робітників і селян і від імені всіх трудящих селян України обіцяли докласти всіх зусиль для відродження сільськогосподарського виробництва, дати рішучу відсіч всіляким підступним діям світового імперіалізму проти Країни Рад.

На з'їзді були заслухані доповіді з місць, з якими виступили представники земельного товариства «Освіта» з Полтавщини, сільгоспартілей «Раздольє» (Харківщина) і «Червоні партизани» (Чернігівщина), комун імені Леніна (Харківщина), «Маяк» (Полтавщина), «Незаможник» (Катеринославщина). Вони розповіли про організацію і розвиток своїх колгоспів, про допомогу Комуністичній партії, Радянської держави і робітників, про класову боротьбу на селі.

З доповіддю про колгоспне будівництво на Україні і завдання партії на селі виступив секретар ЦК КП(б)У І. Є. Клименко. Він говорив про політику Комуністичної партії в галузі колгоспного будівництва, про основні найдоцільніші форми колгоспів, про роль сільгоспкооперації та комнезамів у розгортанні колгоспного руху й організаційно-господарському зміцненні колгоспів, про своєрідність класової боротьби на селі в умовах непу, про необхідність встановлення міцного союзу сільської бідноти з середняком і посилення виховної роботи серед селянок. «Треба, щоб наші комнезами, наші комуністи, наші колективізатори,—говорив доповідач,—добули собі довір'я і вплив, щоб вони розвивали промадську самодіяльність і здійснювали керівництво широкими селянськими масами своєю громадською самодіяльністю, а не методами адміністрування»¹⁸.

Делегати з'їзду заслухали і докладно обговорили доповіді наркома земельних справ УРСР Я. М. Дудника — «Стан сільського господарства та колективізація», голови правління «Сільського господаря» М. Любченка — «Сільськогосподарська кооперація і колективізація», а також про землевпорядження колгоспів та їх завдання в справі меліорації, про кредитування та агрономічне обслуговування колгоспів, про побут і культурно-освітню роботу в колгоспах.

Схваливши заходи партії і уряду по залученню трудящего селянства до активного соціалістичного будівництва на селі і розвитку колективних форм господарювання, в рішеннях з'їзду делегати визначали конкретні завдання земельних і кооперативних органів по зміцненню керівництва колгоспним рухом, про надання колгоспам допомоги в справі організації праці, розподілу прибутків, землевпорядження, кредитування, машинопостачання, поліпшення агрономічного обслуговування та посилення впливу колгоспів на одноосібне селянство. З'їзд визнав за необхідне організувати в усіх районах та округах спеціальні наради у справі колективізації сільського господарства, висловив побажання, щоб у кожному адміністративному районі був утворений зразковий колгосп.

¹⁷ Перший Всеукраїнський з'їзд представників колгоспів та робітників по колективізації сільського господарства (тези та резолюції), 20—24 лютого 1925 р., Харків, 1925.

¹⁸ «Вісті ВУЦВК», 28 лютого 1925 р.

В рішеннях I Всеукраїнського з'їзду колгоспів указувалося також на необхідність організаційно-господарського зміцнення колгоспів, удосконалення планування, щоб кожне колективне господарство мало свій організаційний і виробничий план. Делегати з'їзду звернулись до Наркомзему УРСР з проханням вжити термінових заходів до видання схем і програм таких планів, які були б розроблені стосовно до різних типів колективів і різних районів.

«Ухили й нездорові явища, що зустрічаються в колгоспах, що виникають на основі економічної та організаційно-господарської кволості колективів,—говорилось в резолюції з'їзду,—вимагають найуважливішого й серйозного відношення до них з боку земорганів, кооперації та місцевих парторганізацій»¹⁹. З'їзд порушив питання про необхідність створення самостійних органів управління колгоспною системою.

Значну увагу приділив з'їзд питанням побуту і культурно-освітньої роботи. «Побут колективів,—говорилось в резолюції з'їзду,—визначається організацією колективного господарства і тими виробничими відносинами, що встановлюються в процесі сільськогосподарського виробництва. Чим повніше усупільнені всі господарські процеси, тим дужче колектив своїм побутом і свідомістю своїх членів відрізняється від індивідуального селянського господарства»²⁰. Делегати з'їзду звернулись до Наркомату освіти УРСР з проханням сприяти відкриттю в селах, де існують колгоспи, шкіл, пунктів лікнепу, надсилати пересувні бібліотеки, кіноустановки.

Делегати з'їзду визнали за необхідне встановити фактичну рівність жінок-колгоспниць, широко залучати їх до управління справами колгоспів. В рішеннях з'їзду особлива увага приділялась вихованню в колгоспах дітей і юнацтва.

22 лютого 1925 р. в Центральному партійному клубі відбулось урочисте свято єднання трудящих селян і робітників, делегатів з'їзду та трудівників промислових підприємств Харкова. З доповіддю виступив секретар ВУЦВК П. І. Буценко. Делегатів з'їзду вітали від Селянського Інтернаціоналу член президії ЦКНС Г. М. Одинець, від Харківського паровозобудівного заводу робітник Черкасов, від залізничників — Євдокимов, від електромеханічного заводу робітник Корнілов, від заводу «Серп і молот» робітник Стрельников, а також юні піонери²¹.

Робота I Всеукраїнського з'їзду широко висвітлювалась пресою, знайшла широкий відгук серед громадськості. Рішення з'їзду обговорювались на зборах колгоспників, селянських сходах і зльотах, на окружних і районних колгоспних з'їздах.

Розгортанню колгоспного руху на Україні сприяли додаткові пільги незаможному селянству, встановлені постановою ВУЦВК та Раднаркому УРСР 23 січня 1925 р., а також заходи ЦК КП(б)У по організаційному зміцненню сільськогосподарських колективів²². Економічна нарада УРСР 9 листопада 1926 р. у постанові «Про стан колективізації на Україні та заходи щодо її зміцнення» визнавала за необхідне «прискорити проходження в підготовчих інстанціях проекту постанови про методи й організаційні форми єдиного керівництва колективізацією»²³.

¹⁹ Історія колективізації..., т. I, стор. 536.

²⁰ Там же, стор. 535.

²¹ «Вісті ВУЦВК», 24 лютого 1925 р.

²² Історія колективізації..., т. I, стор. 233—237.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 5, спр. 327, арк. 18.

8 січня 1927 р. ЦК КП(б)У опублікував постанову «Про підсумки колгоспного будівництва», в якій зазначав, що аграрна й загальна економічна політика Радянської держави, спрямована на розвиток продуктивних сил сільського господарства, забезпечує господарське піднесення трудящих селян шляхом їх кооперування і залучення до спільного обробітку землі. «Розвиток колективізації,—вказувалось у постанові,—дає спроможність дійсно економічно посилити селянські господарства, що не можуть зміцнити своє господарство поза продукційним (виробничим) об'єднанням (спільно набувати й використовувати машини тощо),—і забезпечує державі змогу реальніше допомагати бідноті, що об'єднується в колгоспи»²⁴. Для зміцнення організаційного керівництва колгоспами ЦК КП(б)У визнав за необхідне створити в системі сільгоспкооперації спеціальний апарат, який би віддав організаційно-виробничим керівництвом і обслуговуванням колгоспів. На виконання цієї постанови в центрі і на місцях були створені секції сільськогосподарських колективів.

З метою дальшого поліпшення організаційного керівництва колгоспним рухом у вересні 1927 р. було ухвалено рішення ВУЦВК і РНК УРСР про утворення Всеукраїнської спілки сільськогосподарських колективів (Укрколгоспу) як єдиного республіканського центру сільськогосподарських колективних об'єднань (комун, артіль, тсозів та машинно-тракторних товариств). 25 листопада загальні збори фундаторів Укрколгоспу (Харківська, Київська, Прилуцька, Всеволодавська та інші окрколгоспсекції) затвердили Статут і обрали тимчасові органи управління Спілки²⁵.

Увага Комуністичної партії і Радянського уряду до колгоспного руху сприяла дальшому його розгортанню. На 1 жовтня 1927 р. на Україні налічувалось 6 316 колективних господарств, з них комун було 242, артіль — 2180, тсозів — 3894. Вони об'єднували 70 тис. селянських дворів (1,35% до їх загальної кількості) і усупільнювали понад 530 тис. дес. землі (1,45%)²⁶. За умов дальшого зростання кількості колгоспів виникла життєва необхідність скликання чергового з'їзду колгоспів республіки.

У підготовці до II Всеукраїнського з'їзду колгоспів велику активність виявили трудівники села. Про це передусім свідчить вступ селян до сільгоспколективів. Тільки за січень — березень 1928 р. на Україні було організовано 8 комун, 142 артілі, 1509 тсоза. За цей же час селяни організували 1132 машинно-тракторних товариств і 1774 різних гуртків по спільному виконанню окремих сільськогосподарських робіт²⁷.

У день відкриття з'їзду орган ВУЦВК газета «Вісті» вмістила передову статтю «На шляхах до колективізації сільського господарства», написану Головою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Г. І. Петровським, а також статті Голови Ради Народних Комісарів УРСР В. Я. Чубаря — «Будівникам великого сільськогосподарського виробництва», наркома земельних справ УРСР О. Г. Шліхтера — «Завдання і форми колективізації сільського господарства», голови правління «Сільського господаря» О. В. Одинцова — «На ленінський кооперативний шлях», члена правління Укрколгоспу К. Є. Смірнова — «Від колгоспсекцій до колгоспсоюзів» та цілу добірку під назвою «Кооперативне життя». У своїй статті В. Я. Чубар, вітаючи посланців колгоспного селянства, писав, що Всеукраїнський з'їзд кол-

²⁴ Історія колективізації..., т. I, стор. 242.

²⁵ Там же, стор. 260—266.

²⁶ Там же, стор. 754—757.

²⁷ «Вісті ВУЦВК», 29 травня 1928 р.

госпів повинен підвести підсумки величезним досягненням у колгоспному будівництві і виробити заходи для дальшого зміцнення існуючих колгоспів і залучення широких селянських мас до колективних форм праці. Він указував, що на з'їзді треба виявити не тільки позитивні сторони, але й негативні моменти, огріхи, помилки. «Не зупиняйтесь перед викриттям болячок,— писав В. Я. Чубар,— значить піти одверто в наступ проти них і перемогти їх там, де вони могли б виникнути»²⁸. Називаючи колгоспників піонерами нового культурного господарювання, В. Я. Чубар підкреслював, що вони повинні бути помічниками Радянської влади у розв'язанні основних завдань в сільському господарстві, провідниками агрикультури в селянські маси, революційними проводирями соціалістичного будівництва на селі.

II Всеукраїнський з'їзд колгоспів відбувся в Харкові 23—28 травня 1928 р. За даними мандатної комісії на з'їзд було обрано 245 делегатів з ухвальним голосом і 24 — з дорадчим. Серед делегатів було 158 представників від сільгоспколективів, 122 члени КП(б)У, 17 кандидатів, 3 комсомольця, а також 30 жінок. Загальне число учасників з'їзду становило 400 чоловік²⁹.

II Всеукраїнський з'їзд колгоспів відкрив О. В. Одинцов. На з'їзді були оголошені вітальні телеграми від Голови ВУЦВК Г. І. Петровського, з'їздів колгоспів РРФСР, Білорусії, Кавказу, Середньої Азії, а також привітання від уряду Української РСР і Всеукраїнського Центрального комітету незаможних селян, від колективу Харківського заводу сільськогосподарських машин «Серп і молот». Відкриття з'їзду транслювалось по радіо по всій Україні, що було здійснено в республіці вперше.

З великою промовою до делегатів з'їзду звернувся секретар ЦК КП(б)У П. П. Любченко. «Вітаючи вас від імені партії,— сказав він,— я висловлюю впевненість, що Комуністична партія у ваших лавах знайде перших своїх активних поборників, активних організаторів соціалістичних форм господарювання, активних пропагандистів за справу комунізму, за справу робітничого класу»³⁰.

З'їзд заслухав такі доповіді: наркома земельних справ УРСР О. Г. Шліхтера — «Шляхи розвитку сільського господарства і колективізації», голови правління «Сільського господаря» О. В. Одинцова — «Стан колективних господарств і заходи по розвитку колективізації», голови правління Укрсільбанку В. М. Богуцького — «Кредитування колективних господарств», заступника голови правління «Сільського господаря» Н. П. Скалиги — «Організація капіталів, праці й розподіл продукції в сільськогосподарських колективах» та члена правління Укрколгоспу К. Є. Смирнова — «Звіт, план роботи й кошторис Укрколгоспу»³¹.

Делегати з'їзду взяли активну участь в обговоренні доповідей. Всього в дебатах виступило 44 чоловіки, серед них активні учасники колгоспного руху — О. С. Осліковська (Поділля), М. С. Лагоза (Шевченківщина), голови широковідомих на той час передових колгоспів — Ободівської комуні ім. Г. І. Котовського В. Ф. Левицький, Ксаверівської комуні ім. 5-річчя Жовтневої революції К. І. Каллер, зачинателі колгоспного руху на Херсонщині Д. В. Кузнецов та інші.

З'їзд схвалив розгорнуті постанови, в яких відзначалось, що колгоспний рух на Україні вже вийшов за межі поодиноких спроб пере-

²⁸ «Вісті ВУЦВК», 23 травня 1928 р.

²⁹ Там же, 29 травня 1928 р.

³⁰ Там же, 25 травня 1928 р.

³¹ Постанови II Всеукраїнського з'їзду с.-г. колективів, Харків, 1928.

дової частини незаможних та маломісних кіл села будувати нові форми сільськогосподарського виробництва і все більше набуває масового характеру. З'їзд визнав, що основне завдання колгоспного руху полягає в тому, щоб «внести планову основу до будівництва нових колгоспів та до обслуговування існуючих, будуючи плани на базі землевпорядження, сільськогосподарського кредиту, машинопостачання тощо і, маючи на увазі максимальне залучення до колгоспів бідноти, залучати також і середняків»³². З'їзд висловився за терміновий розвиток вітчизняного тракторобудування, зважаючи на те, що «трактор повинен стати за основний фактор колективного будівництва»³³.

Центральним завданням діяльності колективних господарств стало завдання збільшення неподільних фондів, що становили фонд колективізації і були основою успішного господарського розвитку.

Важливе завдання кожного колгоспу полягало в тому, щоб установити якнайщільніший зв'язок з одноосібним трудящим селянством і допомогти йому перейти на шлях колективного ведення господарства.

З'їзд визнав, щоб колгоспне будівництво було поставлене під систематичний нагляд партійних організацій та радянських органів. «Просити ЦК КП(б)У,— говорилося у постанові,— звернути увагу на всебічне сприяння колгоспам з боку всіх партійних, державних та громадських організацій, зокрема на зміцнення всієї системи колгоспів досвідченими робітниками — організаторами колективізації сільського господарства»³⁴.

З'їзд зазначав, що основна причина недоліків у колгоспному будівництві — незадовільне використання робочої сили, низька продуктивність праці — полягає в неналагодженості організації праці, її обліку та оплати. Засуджуючи існуючу на той час практику так званого матеріального трудового паю, коли окремі члени колгоспу мали змогу одержувати нетрудові прибутки, з'їзд указав: «Щоб підвистити продуктивність праці й найраціональніше використати робочу силу, що є в колективах, треба широко запровадити метод зацікавленості, встановити норми виробітку та преміювання роботи». Хоча з'їзд ще не визначив, що єдиним принципом оплати праці в колгоспах має бути оплата за кількістю і якістю праці, в його рішеннях записано, що основна частина громадського прибутку повинна розподілятися «за встановленими одиницями праці з урахуванням кваліфікації окремих членів» (в комунах), «за працеднями або іншими умовними одиницями праці» (в артілях), «за проробленими працеднями» (в тсозах)³⁵. Водночас підкреслювалась необхідність підвищувати виробничу кваліфікацію колгоспників, залучати їх до активної участі в управлінні справами господарства, підвищувати їх свідомість, зміцнювати трудову дисципліну.

Зверталась увага керівників колгоспів і колгоспних органів управління на потребу встановлення плановості як найважливішої умови правильної організації праці. При складанні виробничих планів, говорилося в рішенні з'їзду, треба враховувати економічний напрям району, наявність робочої сили та господарські можливості кожного колгоспу.

У матеріалах з'їзду відзначалось, що Радянська держава з кожним роком збільшувала розміри кредитування колгоспів. Якщо за

³² Історія колективізації..., т. II, стор. 41—42.

³³ Там же, стор. 42.

³⁴ Там же, стор. 47.

³⁵ Там же, стор. 51, 53.

1925—1927 рр. колгоспи одержали 17,1 млн. крб. державних кредитів, з них лише 50% довготермінових, то на один тільки 1928 р. було виділено довготермінових кредитів на суму 18,4 млн. крб. та 5 млн. крб. на придбання тракторів³⁶. З'їзд зобов'язав колгоспи і колгоспні органи управління вжити заходів до цілевого, виробничого використання державних кредитів.

З'їзд розглянув питання про прийом до складу Укрколгоспу нових членів і затвердив Статут Всеукраїнської спілки сільськогосподарських колективів.

II Всеукраїнський з'їзд колгоспів обрав керівні органи Укрколгоспу: контрольну раду, правління і ревізійну комісію. До складу контрольної ради були обрані товариші Любченко, Шліхтер, Скрипник, Одинцов, Вінніков, Богуцький, Федотов і М. В. Левицький; членами першого правління Укрколгоспу — Гаврилов (голова), Самойлов, Лагоза, Тищенко, Котеленко; членами ревізійної комісії — Матюха, Качинський, Гонта, Гонтар і Бойко³⁷.

З'їзди колгоспів, що провадились на Україні в 20-х роках, були великою життєвою школою для молодих колективістів, які першими на селі стали на шлях нового, соціалістичного життя. З'їзди відіграли велику роль у пропаганді серед широких мас трудящого селянства спільного обробітку землі, колективного ведення господарства. Вони посідають важливе місце у підготовці умов для переходу до суцільної колективізації сільського господарства і перемоги колгоспного ладу на Україні.

³⁶ «Вісті ВУЦВК», 25 травня 1928 р.

³⁷ Там же, 29 травня 1928 р.

І. О. ГУРЖІЙ

Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО НАЙВАЖЛИВІШІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ф. Енгельс — один з основоположників наукового комунізму, великий революціонер і вчитель міжнародного пролетаріату, — як і його вірний друг і соратник К. Маркс, глибоко інтересувався багатовіковою історією Росії, зокрема й України. В статті «Фрідріх Енгельс», написаній у зв'язку з його смертю, В. І. Ленін зазначав: «Маркс і Енгельс, що обидва знали російську мову і читали російські книги, дуже цікавилися Росією, з співчуттям стежили за російським революційним рухом і підтримували стосунки з російськими революціонерами»¹.

Великою заслугою, науковим подвигом К. Маркса і Ф. Енгельса є обґрунтування теорії матеріалістичного розуміння історії, після чого вона з хаосу перетворилася в справжню науку. Історичний матеріалізм, створений Марксом і Енгельсом, був революційним переворотом у суспільних науках і завдав нищівного удару по теоріях буржуазної історіографії. Основоположники наукового комунізму всебічно обґрунтували закономірність історичного процесу, переконливо показали, що основою суспільного прогресу є розвиток і зміна способів виробництва, що ця зміна в антагоністичних суспільствах відбувається шляхом соціальних революцій.

На основі принципів історичного матеріалізму К. Маркс і Ф. Енгельс вперше дослідили загальну закономірність та специфіку історії нашої Батьківщини, висвітлили зміну в ній суспільно-економічних формацій, розкрили вирішальну роль народних мас і значення класової боротьби. В їх працях дано наукову оцінку багатьом подіям і явищам вітчизняної історії, починаючи з часів Київської Русі до кінця XIX ст. Розвиток промисловості, сільського господарства і транспорту Росії та її окремих частин, фінансове й військове становище, зовнішня і внутрішня політика царизму, революційно-демократичний, ліберальний, робітничий і національно-визвольний рух, наука, література і мистецтво — питання, яким К. Маркс і Ф. Енгельс присвятили багато своїх праць. Чільне місце в їх багатющій історіографічній спадщині займає історія України.

Велике методологічне значення для вивчення історії українського народу мають такі праці Ф. Енгельса: «Становище робітничого класу в Англії», «Селянська війна в Німеччині», «Анти-Дюрінг», «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «Про розклад феодалізму і виникнення національних держав», «Емігрантська література». Тут він показав конкретні класичні зразки застосування марксистської методології в галузі історії.

В праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельс розкрив закономірності розвитку продуктивних сил і виробничих відносин первіснообщинного ладу, зародження й поширення торгівлі, товарно-грошових відносин на основі суспільного поділу праці, дослідив виникнення приватної власності, експлуатації людини людиною, виникнення держави як знаряддя панування в руках експлуататорських

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 12.

класів і неминучість поступового відмирання держави з повною перемогою комуністичного суспільства. Його теоретичні висновки мають безпосереднє відношення до історії населення території України в період первіснообщинного ладу і зародження класового суспільства. В названій праці зазначається, що населення Придніпров'я займалося тоді скотарством, переходило до землеробства, що у східних слов'ян на початку I тисячоліття нашої ери існувала територіально-сусідська община — верв. «Орну землю і луки, які були до того в спільному володінні, почали за відомим уже способом ділити,— писав Ф. Енгельс,— між окремими домашніми господарствами, що тепер виникали, спершу на якийсь час, пізніше — раз назавжди, тоді як ліси, вигони і води лишалися спільними». Він підкреслював, що «для Росії такий хід розвитку є історично цілком доведеним»².

Великого значення Ф. Енгельс надавав Київській Русі — цьому спільному періодові історії російського, українського та білоруського народів. Звертав він також увагу на створення централізованої російської держави та її роль у тогочасних міжнародних відносинах, в житті народів, що входили до складу Росії.

Центральне місце в працях Ф. Енгельса посідають питання про боротьбу народних мас за своє соціальне визволення. В праці «Селянська війна в Німеччині» він згадує про повстання 1514 р. в Угорщині під проводом Дердя Дожі. В ньому активну участь брали також селяни та дрібні шляхтичі Закарпаття. У 1768 р. на Правобережній Україні відбулося велике антифеодальне визвольне повстання — Коліївщина. У статті «Яке діло робітничому класові до Польщі?» Ф. Енгельс пише, що кріпаки Правобережної України з російськими солдатами «разом ішли й палили замки польських аристократів»³. Але царський уряд провадив щодо повстанців віроломно-демагогічну політику. Під час Коліївщини яскраво проявились релігійні форми боротьби, що за визначенням Ф. Енгельса, були характерними для того часу⁴.

Посилення феодально-кріпосницького тніту викликало в Росії, в тому числі й на Україні, масові селянські рухи, які в 1606—1607, 1670—1671 і 1773—1775 рр. переростали в грізні селянські війни. В них активну участь брали українські селяни й козаки. Відзначаючи мужню антифеодальну боротьбу селян Росії, Ф. Енгельс указував і на її слабкі сторони, що насамперед проявлялися в стихійності і локальності селянських виступів, а також у царистських ілюзіях селян. Враховуючи подібні настрої селян, окремі керівники антифеодальних рухів оголошували себе законними претендентами на царський трон. Одним з таких самозванців був О. Пугачов, який видавав себе за імператора Петра III, що нібито не був убитий, а тільки позбавлений трону і посаджений в тюрму, з якої він, однак, утік⁵.

Серед інших питань, яким К. Маркс і Ф. Енгельс приділили велику увагу і які безпосередньо стосуються історії Росії й України, є події під час Кримської війни 1853—1856 рр. Ця війна була результатом загострення суперечностей між європейськими державами за володіння чорноморськими протоками, що належали колись могутній Туреччині. Про значення Чорного моря і його проток для економіки багатьох європейських країн Ф. Енгельс у березні 1853 р. писав: «частина Німеччини і Польщі, вся Угорщина, найбільш родючі частини Росії і, крім того, вся Європейська Туреччина щодо свого експорту

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 30, 59, 135, 136.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 161.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 291.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 524.

і продуктообміну зв'язані природними умовами з Понтом Евксінським*, тим більше, що всі ці країни — переважно землеробські, і громіздкість їх продукції неминуче робить водні перевози основним видом транспорту. Угорське, польське, південноросійське зерно, вівна і шкіра з цих же країн появляється на наших західних ринках у кількостях, що зростають з року в рік, і всі вони вантажаться на судна в Галаці, Одесі, Таганрозі та інших портах Понту Евксінського»⁶.

Росія, почавши 1853 р. війну з Туреччиною, 1854 р. зіткнулася з збройними силами Англії і Франції, що намагались також здійснити свої агресивні плани і перешкодити розгрому Туреччини. 1 квітня 1854 р. англо-французькі кораблі, підпливши до Одеси, обстріляли її берегові укріплення, торгові судна, що стояли в гавані, а також передмістя.

Україна була найближчим тилом Росії у Кримській війні. Звідси взято численну кількість рекрутів і ополченців, а також багато засобів транспортування, військових споряджень і провіанту. Луганський чавуноливарний завод виготовляв артилерійські ядра для героїчних захисників Севастополя. Військові частини, що направлялися в Крим, проходили через Південну Україну. В багатьох населених пунктах України було створено лазарети, а в Києві і Луцьку розширено госпіталі. Все це зобов'язує нас всебічно вивчити і проаналізувати праці Ф. Енгельса, присвячені виникненню, ходу й причинам поразки Росії в Кримській війні.

У багатьох статтях Ф. Енгельс розглядає міжнародні відносини напередодні війни, що з обох боків мала загарбницький характер. Він, як і К. Маркс, зосереджує головну увагу на можливості поразки царської Росії, що сприяло б дальшому розвитку робітничого, революційно-демократичного і національно-визвольного рухів. При цьому Ф. Енгельс підкреслював, що правлячі класи західноєвропейських країн, зокрема Англії і Франції, не бажали повного розгрому царського самодержавства, були зацікавлені в збереженні його як контрреволюційної сили.

Характеризуючи тогочасну російську армію, Ф. Енгельс у ряді статей указував на феодально-кріпосницьку основу військової системи в царській армії, на її технічну відсталість, застарілі методи комплектування і навчання, насаджування палочної дисципліни, безглуздої «плацпарадної муштри», на процвітання казнокрадства тощо. Водночас Ф. Енгельс відзначає велику мужність і високі бойові якості солдатів російської армії. В статті «Кримська кампанія» він писав: «В усіх битвах нинішнього століття, від Аустерліца й Ейлау до Сілістрії, росіяни показали себе дуже хорошими солдатами. Їх поразки, коли й де б вони не були, цілком з'ясовані; ці поразки, можливо, плямували репутацію полководців, але зовсім не честь армії»⁷. Піхота Росії готова була вести, не припиняти боротьбу в найтяжчих умовах. В іншій статті про хоробрість російських солдат говориться: «Російський солдат є одним з найхоробріших в Європі... завжди вважали, що легше росіян перестріляти, ніж примусити їх відступити»⁸. Російським воїнам були властиві взаємовиручка і взаємодопомога в бою, спільна відповідальність, міцна згуртованість. «...Чим серйозніша небезпека, тим щільніше об'єднуються вони в єдине компактне

* Старовинна назва Чорного моря.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9, стор. 11—12.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 10, стор. 537.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 11, стор. 465.

ціле»⁹. Ці риси, вказував Ф. Енгельс, склалися протягом багатовікової історії російського народу.

Незважаючи на технічну відсталість озброєння, знущання дворян-офіцерів над солдатами, воїни російської армії проявляли винятковий героїзм. Навіть у битві на р. Альмі 8 березня 1854 р., де війська противника кількісно переважали майже вдвічі, російська піхота, відступаючи і ведучи ар'єргардні бої, не піддалась паніці. Вона, як писав Ф. Енгельс, «витравдала характеристику, яку дав їй генерал Каткерт, що командував проти неї дивізією і назвав її «не здатною до паніки»¹⁰.

Як зазначалося вище, англо-французькі кораблі 1 квітня 1854 р. обстріляли Одесу. Російські артилеристи, мужньо захищаючи місто, потопили англійський фрегат «Тигр» і пошкодили два французькі фрегати. І хоч ворожа ескадра змушена була відпливти у море, англійські газети галасували про «цілковиту перемогу під Одесою». Ф. Енгельс у статті «Знаменита перемога» взяв під сумнів ці зухвалі заяви, і беручи в лапки слова «перемога», вважав за необхідне встановити справжній результат бою. Навівши фактичні дані, він робить справедливий висновок, що «доблесні» адмірали не зуміли добитися виконання своїх вимог, а раз їм довелося відступити, не добившись певних наслідків, вивівши з ладу тільки одну з шести батарей, вони повинні вважати свій напад відбитим»¹¹.

Блискучі зразки самовідданості й хоробрості показали російські війська, в складі яких було багато українців, під час героїчної оборони Севастополя (вересень 1854 — серпень 1855 рр.). Під шаленим обстрілом відважні захисники міста не лише відновлювали всі зруйновані укріплення, а й зводили нові. Ф. Енгельс підкреслював, що захисники Севастополя зразково організували оборону, а спорудження нових укріплень було «безприкладним щодо сміливості й майстерності заходом, який будь-коли здійснювався обложеним гарнізоном»¹². Високо цінував він і керівників створення оборонних укріплень, зокрема полковника Тотлебена. «Споруджені останнім часом на Малаховому кургані і перед bastіоном Корнілова висунуті вперед укріплення не мають собі рівних в історії облог і характеризують їх організаторів як першорядних спеціалістів у своїй галузі»¹³.

Оборону Севастополя Ф. Енгельс розглядав як визначний приклад активної оборони, як блискучий зразок військової майстерності й героїзму обложених у місті захисників. Зокрема, він описує бій, 25 жовтня 1854 р., коли «росіяни не оборонялись, а нападали, союзники ж мали перевагу добре укріпленої позиції. Правда, бій і на цей раз, майже так само як і на Альмі, закінчився вничю, але на цей раз перевага лишилася за росіянами»¹⁴. В обороні Севастополя прославились артилеристи російської армії. Вони, як відзначав Ф. Енгельс, виявили високі якості самовідданого виконання обов'язку і стійкості під ворожим вогнем»¹⁵.

У травні 1855 р., коли ще тривала оборона Севастополя, Ф. Енгельс опублікував статтю, де визначив фактори, що дали можливість обложеному гарнізону так успішно протистояти атакам союзників.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 382.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 10, стор. 516.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 10, стор. 219.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 11, стор. 180.

¹³ Там же, стор. 181.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 10, стор. 523.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 11, стор. 466.

«По-перше, завдяки помилкам і ваганням самих союзників; по-друге, завдяки хоробрості гарнізону і вмілості начальника інженерної служби, полковника Тотлебена; по-третє, завдяки природній міцності самої позиції»¹⁶.

Проте, незважаючи на винятковий героїзм російських солдатів, царська Росія зазнала поразки в Кримській війні. Головну причину цього Ф. Енгельс вбачав в економічній і технічній відсталості Росії, в існуванні в ній феодально-кріпосницької системи господарства і реакційного державного ладу — царського самодержавства. Війну Росії з Англією і Францією він розглядав як боротьбу нації з примітивним способом виробництва проти нації з сучасним виробництвом.

Відсутність залізничного транспорту, погане спорядження й суворі умови зимового бездоріжжя Південної України — все це призводило до того, що російська армія зазнавала величезних втрат, ще не дійшовши до лінії фронту. З приводу цього Ф. Енгельс писав: «Південноросійські степи, які повинні були стати могилою для ворога, що вторгся, стали могилою російських армій, які Микола з властивою йому жорстокістю і тупою нещадністю гнав одну по одній у Крим аж до середини зими»¹⁷. В Кримській війні, підкреслював Ф. Енгельс, потерпіла поразку феодально-кріпосницька Росія, на руїнах якої починала будуватись Росія буржуазна¹⁸. Поразка царизму в Кримській війні прискорила перехід Росії на новий суспільно-економічний шлях, була однією з обставин, що зумовили реформу 1861 р.

«Війна довела,— писав пізніше Ф. Енгельс,— що навіть з чисто воєнних міркувань Росія потребує залізниць і великої промисловості. І уряд узявся вирішувати клас російських капіталістів. Але такий клас не може існувати без пролетаріату, а для того, щоб створити елементи останнього, довелося провести так зване звільнення селян...»¹⁹

Поразка царизму в Кримській війні посилила суспільно-політичний рух у Росії і наростання масових селянських виступів. На Україні особливо грізними були багатотисячні заворушення селян — так звана «Київська козаччина» 1855 р. на Київщині та «Похід у Таврію за волею» 1856 р. на Півдні України. В одному з своїх листів 1958 р. до К. Маркса Ф. Енгельс писав: «Російська історія йде дуже добре. Тепер там і на півдні бунтують»²⁰.

К. Маркс і Ф. Енгельс справедливо вважали, що основна соціальна війна в Росії відбувається не між кріпосниками й лібералами, а між селянами, що боролися за волю і землю, та поміщиками. Внутрішнє становище Росії наприкінці 50-х — на початку 60-х років К. Маркс і Ф. Енгельс визначили як «епоху революційного збудження». В антикріпосницькому русі селян Росії вони вбачали подію величезної ваги, могутній резерв європейської революції. «Ми дістали,— писав Ф. Енгельс у лютому 1860 р.,— союзника в особі російських кріпаків. Боротьба, яка тепер розгорілася в Росії між пануючим класом і поневоленим класом сільського населення, вже тепер підриває всю систему російської зовнішньої політики»²¹.

Реформа 1861 р., за визначенням Ф. Енгельса, знаменувала також початок капіталістичної ери в Росії, але вона мала грабіжницький характер, була проведена за пруським зразком. «Дворянам були віддані кращі землі, а також лісові угіддя і водоймища. А селянам

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 11, стор. 215.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 37.

¹⁸ Там же, стор. 247.

¹⁹ Там же, стор. 38.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 287.

²¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 598.

дісталися тірші землі, і до того ж у зовсім недостатній кількості; при цьому селяни повинні були за свої наділи сплачувати протягом 49 років певну суму щорічними внесками. До чого ж це привело?

Селяни не могли сплачувати ренту державі і змушені були залізати у борги; у них було надто багато, щоб умерти, але надто мало, щоб жити»²². За підрахунком радянських учених, поміщики Лівобережної та Південної України, навіть за офіційними даними відрізали у селян понад мільйон десятин землі, якою вони користувались до цього. Селяни змушені були сплатити поміщикам викуп, який у 3—4 і більше разів перевищував продажну ціну відведеного їм земельного наділу. Внаслідок грабіжницької реформи, здійсненої царським урядом спільно з поміщиками-кріпосниками, близько 490 тис. селян України були зовсім обезземелені, а понад 175 тис. їх одержало злидарські наділи.

Ось чому К. Маркс і Ф. Енгельс вважали реформу 1861 р. одним із заходів масової експропріації й пограбування селян. Внаслідок реформи, зазначає Ф. Енгельс, «державна забрала в селян і передала дворянам не тільки більше землі, а й кращу землю... З селян не тільки взяли за цю землю занадто високу ціну, яку авансом за них виплатила держава і яку вони змушені тепер поступово виплачувати державі разом з процентами. На них не тільки покладено майже весь тягар земельного податку, тоді як дворянство від нього майже зовсім звільнене... До земельного податку, до викупних платежів і процентів за аванс, виплачений державою, додалися ще після введення місцевого управління губернські й повітові збори»²³. Викуп за землю, встановлений положенням від 19 лютого 1861 р., К. Маркс і Ф. Енгельс справедливо вважали викупом феодалних повинностей селянина, його особи. Проте реформа 1861 р. мала буржуазний зміст. Після здійснення її в Росії, в тому числі і на Україні, натуральне землеробство успішно витіснялося капіталістичним сільським господарством.

І хоч поміщики закріпили за собою найкращі землі, розширили їх площу за рахунок селянських наділів, також одержали величезний викуп за рахунок селян, багато з них не змогло успішно пристосуватись до капіталістичних умов розвитку, систематично вдавались до позик і, врешті, розорялись. «Таким чином,— резюмував Ф. Енгельс,— тоді як в результаті реформи більшість поміщиків ще більше, ніж раніше, заплуталася в боргах, селянство було доведене до такого становища, при якому не можна ні жити, ні вмерти. Великий акт звільнення, на всі лади розхвалений і прославлений ліберальною пресою Європи, створив не що інше, як тільки твердий ґрунт і абсолютну необхідність майбутньої революції»²⁴.

Ф. Енгельс глибоко вивчав й інші реформи 60—70-х років, здійснені Олександром II. Над усіма ними тяжіла обмеженість, нерішучість. 1864 р. було проведено земську реформу «нібито з метою дати губерніям чи повітам виборну адміністрацію, яку обирають в умовах відносної свободи від втручання центрального уряду, але привела тільки до збільшення і без того нестерпних податків»²⁵. Проте і ці обмежені реформи налякали царський уряд і він «знов повернув назад. Жорстокі репресії знову стали на порядок денний»²⁶. Придворна правляча партія, констатував Ф. Енгельс у листі до А. Бебеля 15 жовтня

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 526—527.

²³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 516—517.

²⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 141.

²⁵ Там же, стор. 121.

²⁶ Там же, стор. 142.

1875 року, намагається взяти назад усі поступки, зроблені царським урядом в 1861 р. і наступних років²⁷.

Загострення класової боротьби навколо цих питань, а головне — навколо невирішеного аграрного питання в Росії, спонукало К. Маркса і Ф. Енгельса глибоко вивчити основні напрями розвитку її сільського господарства в пореформений період. Однією з характерних рис цього розвитку було переплетіння неухильно зростаючих капіталістичних відносин з численними пережитками кріпосництва на селі, засиллям лихваря-куркуля, надзвичайно тяжке становище селянства та швидкий процес його соціального розшарування.

«Великий вивіз російського хліба,— указував Ф. Енгельс,— ґрунтується, таким чином, просто на голодуванні селянського населення»²⁸. На злиднях селян у Петербурзі, Москві й Одесі виросла велика група буржуа — експортерів зерна, коноплі, льону й сала.

Одним з найбільших феодальних пережитків у сільському господарстві Росії, в тому числі й України, було панування поміщицького землеволодіння. У статті «Про соціальне питання в Росії», опублікованій в 1875 р., Ф. Енгельс наводить дані за 70-і роки, що характеризують розмір і співвідношення селянської та поміщицької землі. Якщо багатомільйонне селянство користувалось 105 млн. дес. землі, то великим землевласникам належало 100 мільйонів десятин землі, а у 15 тисяч дворян було по 3,3 тисячі десятин на кожного²⁹. Приблизно таке ж співвідношення між селянським і поміщицьким землеволодінням було на Україні. Тут у 1877 р. на майже 2 млн. селянських дворів припадало до 20 млн. дес., а 33 тис. дворян-поміщиків володіли 17 млн. десятин. Характерною рисою дворянського землеволодіння на Україні була наявність значної групи великих землевласників. Досить сказати, що 197 із них мали більше як по 10 тис. дес. землі.

Різко критикуючи хибні погляди на соціально-економічний розвиток пореформеної Росії одного з провідних ідеологів народництва П. Ткачова, Ф. Енгельс у праці «Про соціальне питання в Росії» дав розгорнуту характеристику цих відносин після 1861 р., визначив суть класової політики російського абсолютизму. Одночасно він зупинився на характері сільської общини та общинної земельної власності і піддав критиці утопічні погляди народників щодо общини як основного осередку соціалізму. Зокрема, він звертає увагу на те, що «у Західній Європі, включаючи сюди Польщу і Малоросію, ця общинна власність перетворилась, на певному ступені суспільного розвитку, в окопи, в гальмо сільськогосподарського виробництва і була мало-помалу усунена. Навпаки, у Великоросії (тобто власне Росії) вона збереглася до цього часу, доводячи тим самим, що сільськогосподарське виробництво і відповідні йому сільські суспільні відносини тут ще дуже нерозвинені, як це й є насправді»³⁰.

В умовах порівняно швидкого розвитку капіталізму в сільському господарстві община неухильно йшла до свого занепаду, розкладалася на протилежні соціальні групи — експлуататорів та експлуатованих. «В результаті,— пише Ф. Енгельс,— посилили експлуатацію селянина сільські багатії, заможні селяни і шинкарі, мігожеду (буквально люди, які об'їдають общину) і кулаки (лихварі)... З'явилась ще нова велика промисловість, що вкрай розорила натуральне господарство селян.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 34, стор. 129.

²⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 518.

²⁹ Там же, стор. 516.

³⁰ Там же, стор. 521—522.

Своєю конкуренцією вона не тільки підірвала кустарне виробництво селянина, розраховане на задоволення його власних потреб, але або позбавила селянина ринку збуту для продукту його ремесла, або в кращому разі поставила це ремесло в залежність від капіталіста-«скупщика» або, що ще гірше, від його посередника»³¹. Малоземелля, технічна відсталість селянських господарств, непосильні податки й викупні платежі, засилля, як висловлюється Ф. Енгельс, «банди куркулів-лихварів» — все це часто викликало голод на селі. Розкриваючи причини голоду 1891 р. він писав: «Ми маємо тут справу не просто з черговим голодом, а з глибокою кризою»³². В таких умовах община власність на землю втрачала своє попереднє значення й перетворювалась в кайдани. «Селяни,— зауважує Ф. Енгельс,— часто втікають з общини, з сім'ями або без сімей, залишають свою землю і шукають джерело існування у відхожих промислах»³³. На селі посилювались суперечності як між селянами і поміщиками, так і в середині селянського стану. Це знаходило своє відбиття в масових виступах селян проти соціального гніту. Могутня хвиля селянських рухів прокотилася на Україні в роки проведення реформи. Протягом 60-х років відбулося понад 2870 селянських заворушень. Сотні значних масових виступів селян припадали на 70—80 роки XIX ст.

Глибоко вивчивши нестерпне становище селян пореформеної Росії, погіршення його в процесі розвитку капіталізму і наявності численних пережитків кріпосництва, Ф. Енгельс зробив всебічно обґрунтований висновок, що селянський рух «нестримно буде йти все далі й далі. Грізне невдоволення селян уже тепер такий факт, на який доводиться зважати як урядові, так і всім невдоволеним і опозиційним партіям»³⁴. Виразниками інтересів широких мас селянства були революціонери-демократи — О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський і М. О. Добролюбов, творчість і діяльність яких високо цінували К. Маркс і Ф. Енгельс.

Просвітити і розбудити селянські маси настійно намагалися революційні народники 70-х років, які тоді становили провідний напрям у боротьбі проти царизму і пережитків кріпосництва. Україна була одним з районів, де найактивніше діяли народники. Тут на початку 70-х років проводили революційну діяльність чайковці, у 1873 р. в Києві виник народницький гурток бунтарського напрямку «Київська комуна», згодом у губерніях України розгорнули широку революційну роботу загальноросійські народницькі організації «Земля і Воля» та «Народна Воля». Значний вплив на народників 70-х років зробили теоретичні погляди П. Л. Лаврова про роль «критично мислячих осіб» у революції, М. Бакуніна — про негайну бунтарську революцію селян, П. Ткачова — про захоплення політичної влади шляхом змови.

К. Маркс і Ф. Енгельс різко критикували теоретичні засади народників, їх утопічну мрію про побудову соціалізму на основі існуючої тоді в Росії сільської общини, про відсутність у царського самодержавства класової опори. Водночас вони високо цінували їх боротьбу проти царизму. Як відзначав В. І. Ленін, «...героїчна боротьба нечисленної купки російських революціонерів з могутнім царським урядом знаходила в душах цих випробуваних революціонерів найспівчутливіший відгук»³⁵.

³¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 384—385.

³² Там же, стор. 250.

³³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 523.

³⁴ Там же, стор. 544. Цитований «Вступ до брошури «Про соціальне питання в Росії», написаний Ф. Енгельсом у травні 1875 р.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 12.

Про мужню боротьбу народників проти царського самодержавства і взагалі проти старого напівкріпосницького ладу Ф. Енгельс говорить у ряді праць та листів. У «Післяслові до праці «Про соціальне питання в Росії» він пише про існування в 70-х роках двох урядів у Росії: царя і таємного виконавчого комітету змовників-терористів. Хоч влада останнього швидко зростала, він був розгромлений царизмом³⁶. Народники, зазначав Ф. Енгельс, своєю відважною боротьбою довели царський абсолютизм до того, що йому доводилось уже думати про можливість капітуляції та про її умови³⁷. На «нечувану здатність до самопожертви і енергію»³⁸ «Народної волі» він вказує також у листі від 22 липня 1880 р. до російського статистика-економіста народницького напрямку М. К. Горбунової, а в листі до П. Лаврова 10 квітня 1882 р. Ф. Енгельс заявляє: «...Ми пишаємося тим, що ми її («Народної волі» — І. Г.) співробітники...»³⁹.

Водночас Енгельс неодноразово заявляв, що він не поділяє ілюзій народників щодо можливості здійснити революційні перетворення без народних мас, про якусь винятковість російського народу в соціальній революції, а також народовольську тактику індивідуального терору. При цьому Ф. Енгельс чітко розмежовував революційне й ліберальне народництво, яке здобуло перевагу у 80—90-х роках, і, відмовившись від боротьби проти царизму, стало головною перешкодою в поширенні марксизму. Тому-то в листі до В. Засулич Ф. Енгельс 3 квітня 1890 р. писав, що цілком згоден, «треба скрізь і всюди боротися проти народництва»⁴⁰. В листі до Г. В. Плеханова (26 лютого 1895 р.) Ф. Енгельс указував, що ліберальні епігони народницького руху, відмовившись від революційної боротьби, йшли на угоду з царизмом. «Народник, бувший терорист, зовсім може закінчити тим, що стане монархістом»⁴¹. Проти ліберального народництва рішучу ідейну боротьбу розгорнув Г. В. Плеханов, але остаточно розгромив його В. І. Ленін.

У працях К. Маркса і Ф. Енгельса чільне місце відводиться характеристичі дослідження розвитку промисловості Росії, в тому числі й України. Ще в 1848 р. Ф. Енгельс відзначав, що «в Росії розвиток промисловості йде гігантськими кроками і навіть бояр все більше і більше перетворює в буржуа»⁴². Новий період у розвитку промисловості настав після реформи 1861 р., яка створила необхідні передумови для зростання важкої промисловості і завершення промислового перевороту. «З 1861 року в Росії,— писав Ф. Енгельс,— починається розвиток сучасної промисловості в масштабі, достойному великого народу»⁴³.

Розкриваючи хибність народницьких поглядів щодо економічного та політичного розвитку пореформеної Росії, Ф. Енгельс у ряді праць показав неухильне зростання фабрично-заводської промисловості, розгортання будівництва залізниць і посилення їх ролі в економіці країни, зупинився на питаннях пролетаризації значної частини селян, утворення промислової буржуазії і пролетаріату. «Росія з кожним днем,— писав він,— стає все більш і більш західноєвропейською країною; роз-

³⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 427.

³⁷ Там же, стор. 428.

³⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 34, стор. 346.

³⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 243.

⁴⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 300.

⁴¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 39, стор. 344.

⁴² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 450.

⁴³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 38, стор. 264.

виток великої промисловості, залізниць, перетворення всіх натуральних повинностей у грошові платежі і розклад внаслідок цього старих устоїв суспільства — все це діється в Росії з зростаючою швидкістю»⁴⁴.

Україна, перебуваючи в складі Росії, була одним з найбільш промислово розвинутих її районів. Українські губернії, як відзначали К. Маркс і Ф. Енгельс, були густо населеними і щодо цього йшли за губерніями Центральної Росії⁴⁵. З кінця 60-х років до 1897 р. число промислових підприємств на Україні збільшилося майже вдвоє і становило понад 8 тис., а вартість виробленої ними продукції зросла більше як у шість разів. У процесі технічного перевороту неухильно розширювалась енергоозброєність і механізація промислового виробництва. В 90-х роках Україна стала основною вугільно-металургійною базою всієї Росії. Розвиток капіталізму на Україні, як і в усій Росії, супроводжувався завершенням формування двох антагоністичних класів — промислової буржуазії і пролетаріату, чисельність якого протягом 70—90-х років подвоїлась.

Царський уряд всіляко сприяв економічному зміцненню буржуазії, розширенню старих і заснуванню нею нових фабрик і заводів. «Першою перемогою російської буржуазії,— зауважував з приводу цього Ф. Енгельс,— були залізничні концесії, за якими акціонерам діставалися всі майбутні прибутки, а державі всі майбутні збитки. Потім почалися субсидії і премії за заснування промислових підприємств, а також протекційні мита в інтересах вітчизняної промисловості, мита, з-за яких ввіз багатьох предметів став кінець кінцем зовсім неможливим»⁴⁶.

Всіма адміністративними заходами і військово-поліцейською силою царський уряд допомагав буржуазії в придушенні робітничих страйків і заворушень, кількість яких з року в рік зростала. Лише на Україні протягом 60—90-х років відбулося понад 180 страйків і заворушень. К. Маркс і Ф. Енгельс з неослабною увагою стежили за наростанням революційної боротьби робітничого класу Росії, в тому числі й України, який, вийшовши на політичну арену, виступив проти царизму й буржуазії. Вже в 1875 р. Ф. Енгельс говорив про Росію як про країну, «де робітничий рух, як відомо, досяг такого гігантського розвитку»⁴⁷.

Розвиток фабрично-заводської промисловості створював умови для зростання пролетаріату, який за висловом Ф. Енгельса, перетворювався з класу в собі у клас для себе. «Капіталістичне виробництво,— писав він у 1892 р. М. Ф. Даніельсону,— готує свою власну загибель і Ви можете бути певні, що так буде і в Росії»⁴⁸. В передмові до російського видання «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали, що Росія являла собою передовий загін революційного руху в Європі. На основі глибокого аналізу історичної дійсності вони геніально передбачили переміщення центру міжнародного революційного руху з Заходу на Схід.

Ф. Енгельс, як і К. Маркс, непохитно вірив у неминучість «великих змін» у Росії, у неминучість глибокої російської народної революції проти царизму, яка матиме міжнародне значення. Такі думки Ф. Енгельс висловлював у листах до П. Лаврова (2 вересня 1891 р.), А. Бебеля (8 березня 1892 р.), М. Ф. Даніельсона (2 вересня 1892 р.),

⁴⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 44.

⁴⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 10, стор. 548.

⁴⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 429.

⁴⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 498.

⁴⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 38, стор. 401.

Г. В. Плеханова (8 лютого 1895 р.) та ін. Він відзначав, що російська революція дасть «новий поштовх робітничому рухові Заходу, створить для нього нові кращі умови боротьби і тим самим прискорить перемогу сучасного промислового пролетаріату...»⁴⁹. В інтерв'ю для американської соціалістичної газети в 1888 р. Енгельс говорив, що революція в Росії «вйкликала б переворот в усьому політичному становищі в Європі»⁵⁰. Надаючи великого значення поширенню марксизму в Росії, Ф. Енгельс вітав утворення марксистської групи «Визволення праці», високо цінував перші твори російських марксистів, зокрема Г. В. Плеханова, в яких піддавались критиці хибні погляди народників.

Основоположники наукового комунізму у вітанні голові слов'янського мітингу, скликаного 21 березня 1881 р. в Лондоні на честь роковин Паризької Комуни, пророче заявили, що після проголошення Комуни в Парижі неухильно наростаюча революція в Росії забезпечить її продовження і вітали «створення російської Комуни»⁵¹. Говорячи словами В. І. Леніна, К. Маркс і Ф. Енгельс «були сповнені якнайширшої віри в російську революцію і в її могутнє всесвітнє значення»⁵². Дальший розвиток подій у Росії, в тому числі і на Україні, повністю підтвердив ці геніальні передбачення.

Вожді й ідеологи міжнародного робітничого руху — К. Маркс і Ф. Енгельс у своїй практичній революційній діяльності і численних працях приділяли велику увагу національному питанню, що в період промислового капіталізму набрало в багатьох країнах особливої гостроти. Чимало праць вони присвятили національному питанню в Росії й Австро-Угорщині, до складу яких входили тоді українські землі. Глибоко вивчали К. Маркс і Ф. Енгельс польський національно-визвольний рух, що в 40—60-х роках ХІХ ст. набув загальноєвропейського значення, і тією чи іншою мірою був пов'язаний з класовою та національно-визвольною боротьбою на Україні.

До 1772 р. Східна Галичина і до 1793 р. Правобережна Україна перебували під гнітом магнатсько-шляхетської Польщі. Ось чому для вивчення історії України мають велику вагу праці Ф. Енгельса, в яких розглядається історія Польщі ХVІІІ ст. У статті «Доктрина національності в застосуванні до Польщі» він дав глибоке визначення причин занепаду тогочасної Польщі, блискучу характеристику її хиткого становища. «Поступова деморалізація правлячої аристократії,— писав Ф. Енгельс,— нестача сил для розвитку буржуазії і постійні війни, які спустошували країну, зломали, нарешті, могутність Польщі. Країна, яка вперто зберігала недоторканим феодальний суспільний лад, в той час як всі її сусіди прогресували, формували свою буржуазію, розвивали торгівлю й промисловість і створювали великі міста,— така країна була приречена на занепад. Аристократія дійсно довела Польшу до занепаду, до цілковитого занепаду»⁵³.

У цій же праці Ф. Енгельс говорить про національний склад Царства Польського, про те, що південні землі його «були населені так званими *малоросами*, мова яких тепер більшістю авторитетів вважається цілком відмінною від великоруської мови (яку ми звичайно називаємо російською)»⁵⁴. Феодально-кріпосницький визиск у східних про-

⁴⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 430.

⁵⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 496.

⁵¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 243.

⁵² В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 325.

⁵³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 160.

⁵⁴ Там же, стор. 159.

вінціях Польщі доповнювався національно-релігійним гнобленням. У той час, коли основна маса кріпаків була православною, українцями за національністю, то їх пани майже всі були католиками, поляками й ополяченими українцями. Вони змушували залежних від себе кріпаків приймати католицьку віру або ставати уніатами і визнавати верховенство папи. Все це посилювало визвольний рух на Правобережній Україні і західноукраїнських землях.

У 1830—1831 рр. у Царстві Польському відбулося повстання за повалення царської влади в Польщі. Польські повстанці діяли і на Правобережній Україні. Проте, за оцінкою Ф. Енгельса, «повстання 1830 року не було ні національною революцією (воно лишило за бортом три чверті Польщі), ні соціальною або політичною революцією; воно нічого не змінювало у внутрішньому становищі народу; це була консервативна революція»⁵⁵. Польська аристократія хотіла тоді відстояти свої права від зазіхань царя. Вона залишала в непорухному вигляді кріпосницьку залежність селян, домагалася відновлення Польщі в межах 1772 р.

Селянство Правобережної України не підтримало та й не могло підтримувати таке повстання поміщиків-гнобителів, які намагалися знову загарбати Правобережжя. Ф. Енгельс, всебічно вивчивши питання про білоруські та українські землі, рішуче виступив проти агресивних намірів щодо них з боку аристократично-шляхетських кіл польської еміграції. В листі до Й. Вейдемейера Ф. Енгельс писав 12 квітня 1853 р.: «Щодо колишніх польських провінцій по цей бік Двіни і Дніпра, то я про них і слухати не хочу, відколи дізнався, що всі селяни там українці, а поляками є тільки дворяни та почасті городяни, і що для тамтешнього селянина, як і в Українській Галичині в 1846 р.^{*}, відродження Польщі означало б відновлення старої дворянської влади в усій її силі»⁵⁶.

Основоположники марксизму проявляли великий інтерес до польського національно-визвольного повстання 1863—1864 рр., яке охопило частково і Правобережну Україну та було підтримано російськими й українськими революційними демократами. Селяни ряду сіл Правобережної України вступали до польських повстанських загонів і разом з ними боролися проти царських військ.

Палко співчуваючи героїчній боротьбі польського народу, К. Маркс і Ф. Енгельс розкривали значення повстання 1863—1864 рр. як для розвитку демократичного руху в Австрії, Пруссії і Росії, так і для послаблення реакційного впливу царизму в Європі. Вони показували нерозривний зв'язок цього повстання з революційною ситуацією в Росії кінця 50-х — початку 60-х років, підкреслюючи необхідність поєднання революції в Росії з визвольним рухом польського народу. К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали боротьбу за створення незалежної демократичної Польщі як складову частину боротьби за революційне перетворення всіх європейських країн. «Польща 1772 р., — підкреслював Ф. Енгельс, — загинула навіки. Ніяка сила неспроможна підняти її з гробу. Нова Польща, яку поставить на ноги революція, в суспільному й політичному відношенні буде так само докорінно відрізнитися від Польщі 1772 р., як нове суспільство, до якого ми прагнемо, від сучасного суспільства»⁵⁷.

⁵⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 472.

^{*} Мається на увазі національно-визвольне повстання у Кракові і селянське повстання в Галичині 1846 р., яке австрійський уряд всіляко намагався спрямувати проти польських повстанських загонів.

⁵⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28, стор. 459.

⁵⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 531.

Ф. Енгельс у своїх працях дав вичерпну характеристику соціально-економічних і національних відносин Австрії, до складу якої з 70-х років XVIII ст. входили всі західноукраїнські землі**. Відзначаючи наростання в кінці 1847 р.— на початку 1848 років революційного руху в Австрії, він писав: «Клаптикова, складена з успадкованих і накрадених кусочків, австрійська монархія, ця організована плутанина з десятка мов і націй, це безсистемне нагромадження найсуперечливіших звичаїв і законів, починає, нарешті, розпадатися»⁵⁸. В іншій праці Ф. Енгельс говорить про традиційну національну політику австрійського уряду, яка ґрунтувалася на таких двох принципах: кожна з різних націй, підкорених австрійському пануванню, держати в шорах за допомогою всіх інших націй, які перебували в такому ж становищі; спиратися на феодалних землевласників і на великих грошових ділків⁵⁹. Широко практикував він нацьковування одного народу на інший.

Таку політику застосовував австрійський уряд і на західноукраїнських землях, де його опорою були австрійські і німецькі барони, польські магнати, мадярські, румунські, українські поміщики і католицьке та уніатське духовенство. Називаючи австрійський дім представником реакції в Європі, Ф. Енгельс підкреслював, що пригноблені Австрією народи будуть з «радістю вітати падіння цього оплоту варварства»⁶⁰.

Серед поневолених Австрією слов'янських народів були й такі, яких насильно відокремили від основної маси їх націй (поляки, русини-українці, серби). Кожний з цих народів, уламків націй, «тяжіє до свого природного центру... прагнуть до возз'єднання або один з одним, або кожна з основною масою своєї національності»⁶¹. Русини тяжіли «до інших малоросійських областей, що об'єдналися з Росією»⁶².

У багатьох статтях і особливо в статті «Зовнішня політика російського царизму» Ф. Енгельс викриває реакційну політику царизму, який виступав одним з головних душителів революційно-демократичного та національно-визвольного руху в Європі. Царські сатрапи широко застосовували колонізаторські й грабіжницькі методи в приєднаних до Росії областях. Це неминуче викликало національно-визвольну боротьбу поневолених народів, активно підтримувану з боку прогресивних громадсько-політичних і культурних діячів Росії.

Детальне ознайомлення з творами Ф. Енгельса свідчить, що багато з них тією чи іншою мірою присвячені найважливішим питанням історії України. Праці одного з творців наукового комунізму є не лише методологічною основою у вирішенні питань історії України періоду феодалізму, а й конкретним розв'язанням багатьох із них. Велику увагу приділив Ф. Енгельс історії Росії, зокрема України, XIX ст. В полі зору його, як і К. Маркса, були головні проблеми соціально-економічного, суспільно-політичного і культурного розвитку України пореформеного періоду.

** Ще наприкінці XVII ст. Австрія загарбала Закарпаття, під час першого поділу Польщі (1772 р.) — Галичину і в 1774 р. — Буковину.

⁵⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 452.

⁵⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 29.

⁶⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 458.

⁶¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 11, стор. 203.

⁶² Там же, стор. 202.

Ю. В. БАБКО

СЛАВНИЙ ШЛЯХ ЛЕНІНСЬКОГО КОМСОМОЛУ

29 жовтня 1968 р. бойовому помічнику і надійному резерву Комуністичної партії Радянського Союзу, Ленінському комсомолу — п'ятдесят років. За минулі десятиріччя ВЛКСМ пройшла велику школу життя. В буремні дні Великої Жовтневої революції, на фронтах громадянської і Великої Вітчизняної воєн, в роки відбудови народного господарства, будівництва соціалізму і комунізму ВЛКСМ виступала і виступає як активна, бойова творча сила радянського суспільства, самовіддано боролася за втілення в життя заповітів геніального вождя і організатора Комуністичної партії і Радянської держави — Володимира Ілліча Леніна. В партійному керівникові — сила і міць комсомолу, запорука всіх його успіхів. КПРС на всіх етапах своєї історії визначала завдання комуністичного молодіжного руху, а марксизм-ленінізм став гранітним фундаментом, животворним джерелом діяльності ВЛКСМ. Партія постійно допомагає удосконалювати діяльність комсомолу, визначила його місце в комуністичному будівництві, допомогла виробити політичну лінію, принципи організації молоді, її виховання і навчання. Напередодні ювілею радянська молодь і весь народ з гордістю оглядаються на пройдений Всесоюзною Ленінською Спілкою Молоді шлях боротьби і перемог.

Комсомол народився в грізну годину громадянської війни, коли молода Радянська республіка відбивала навалу армій іноземних інтервентів і білогвардійців, які намагалися знищити першу в світі робітничо-селянську державу. Створення комсомолу було підготовлене багаторічною роботою партії в справі організації і виховання молоді, яка вбачала в ній одну з революційних сил. Ще в роки царського самодержавства Комуністична партія, спираючись на ленінську теорію соціалістичної революції, стратегію і тактику, активно залучала молодь до революційної боротьби пролетаріату. Увесь свій революційний ентузіазм, сміливість і рішучість передове юнацтво віддавало справі партії. В. І. Ленін був захоплений його мужністю і героїзмом. Висвітлюючи грудневе повстання 1905 р. в Москві, великий вождь пролетаріату ставив за приклад героїчну поведінку молоді.

Комуністична партія завжди підтримувала потяг молоді до об'єднання і всіляко допомагала їй. Вона постійно звертала увагу місцевих партійних організацій на необхідність створення самодіяльних соціалістичних організацій трудящої молоді, духовно зв'язаних з партією. У грудні 1916 р. В. І. Ленін у статті «Інтернаціонал молоді» писав: *«за організаційну самостійність союзу молоді ми повинні стояти безумовно і не тільки внаслідок того, що цієї самостійності бояться опортуністи, а й по суті справи. Бо без повної самостійності молодь не зможе ні виробити з себе хороших соціалістів, ні підготуватися до того, щоб вести соціалізм вперед»*¹.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 145.

Після повалення самодержавства в промислових центрах країни під керівництвом більшовиків виникають соціалістичні гуртки і спілки молоді. Найбільшого розмаху пролетарський юнацький рух набрав у колисці російської революції — Петрограді. Вже на одному з перших своїх легальних засідань, 6 березня, Петроградський комітет обговорив питання про роботу серед молоді². Наприкінці березня — на початку квітня Київський комітет РСДРП(б) створив ініціативну групу для організації молоді³. Напередодні Жовтневої соціалістичної революції організації робітничої молоді існували в Петрограді («Соціалістична спілка робітничої молоді»), Москві («Спілка робітничої молоді III Інтернаціонал»), Києві («Соціалістична спілка робітничої молоді III Інтернаціонал»), Катеринбурзі, Пермі, Одесі, Владимирі, Івано-Вознесенську, Вітебську, Воронежі, Ростові-на-Дону, в Донбасі та інших промислових центрах. За своїм класовим складом це були в основному робітничі організації, а за своїм політичним устремлінням — більшовицькі.

Велику роль у справі організації революційної молоді відіграла більшовицька газета «Правда». В квітні-червні 1917 р. вона вмістила ряд статей, присвячених організації пролетарської молоді. Статті Н. К. Крупської, написані за порадою В. І. Леніна, — «Боротьба за робітничу молодь», «Спілка молоді», «Як організуватись робітничий молоді», роз'яснювали робітничому юнацтву його роль у боротьбі за соціалізм, застерігали від впливу буржуазних партій, меншовиків, есерів, закликали створювати й зміцнювати спілки молоді. 7 червня «Правда» опублікувала орієнтовний «Статут спілки робітничої молоді», який визначав завдання спілки як організації соціалістичної, що веде боротьбу за політичні та економічні права молоді.

Надзвичайне значення у розвитку революційного руху молоді мали рішення VI з'їзду партії (серпень 1917 р.), який дав вичерпні вказівки щодо політичного характеру й змісту діяльності організації робітничої молоді. Їх завдання — розвивати класову самосвідомість молодих робітників і робітниць і вести їх пліч-о-пліч з революційним авангардом пролетаріату. З'їзд ухвалив рішення про створення курсів інструкторів у справі організації і керівництва соціалістичними спілками молоді⁴. Все це поклало початок новому етапу в розвитку пролетарського молодіжного руху, який після з'їзду набрав ще ширшого розмаху. В промислових районах Центру, Уралу, України, Північного Кавказу, Закавказзя, Прибалтики, Середньої Азії стали створюватися нові і зміцнюватися існуючі спілки молоді.

Велику допомогу Комуністичній партії в підготовці її проведенні Великої Жовтневої соціалістичної революції подала пролетарська молодь. Вона разом з своїми батьками і братами брала активну участь у поваленні влади поміщиків і капіталістів. З перемогою революції владу в країні взяв до своїх рук робітничий клас у союзі з трудовим селянством. Революція знищила всі види політичного, соціального, національного гноблення, створила новий тип держави — Соціалістичну Республіку Рад. Молодь одержала політичні права. Радянський уряд заборонив працю дітей до 14-річного віку, запровадив скорочений робочий день для підлітків, встановив охорону праці, виробниче навчання молоді за рахунок держави. Було відкрито доступ юнакам і дівчатам до вищих та середніх учбових закладів. Трудяща молодь здобу-

² Ленінський комсомол, К., 1958, стор. 52.

³ Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів, К., 1957, стор. 272.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 360.

ла можливість творчо працювати й брати активну участь у громадському житті.

Після перемоги соціалістичної революції Країна Рад приступила до мирного будівництва. Проте класовий ворог разом з міжнародним імперіалізмом намагався знищити молоду Радянську державу. Боротьба проти іноземної інтервенції, білогвардійських полчищ та контрреволюційних змов і заколотів, завдання соціалістичного будівництва, зростання спілок молоді, їх прагнення до об'єднання настійно диктували необхідність створення єдиної комуністичної організації молоді. У серпні 1918 р. Центральний Комітет РКП(б) створив Організаційне бюро для підготовки і скликання Всеросійського з'їзду спілок молоді. «Всеросійський з'їзд повинен покласти початок організаційній роботі у всеросійському масштабі, — говорилося у зверненні Оргбюро до спілок молоді. — Пропагуйте ідею з'їзду, готуйтеся до нього. В нашому об'єднанні і нашій солідарності — запорука успіху»⁵.

Підготовка до з'їзду проходила під керівництвом ЦК РКП(б) і В. І. Леніна. Постійну допомогу Оргбюро, розташованому в будинку Народного комісаріату освіти, надавала Н. К. Крупська, кабінет якої знаходився поруч. «Коли виникало важке питання, — згадує секретар Оргбюро М. Пеньков, — то звертались до неї. Надія Костянтинівна іноді казала: «Почекайте, в цьому питанні я пораджусь з Володимиром Іллічем і тоді вам відповім!»⁶. Поради В. І. Леніна мали неоціненне значення в створенні комсомолу і спрямування його діяльності.

І Всеросійський з'їзд спілок робітничої і селянської молоді відбувся в Москві 29 жовтня — 4 листопада 1918 р. У його роботі брало участь 194 делегати — від 22 100 членів спілок. Насправді ж їх було значно більше. На з'їзд не могли прибути з окупованих інтервентами територій представники багатьох організацій молоді. Так, з України прибув лише один представник.

З'їзд обговорив: доповіді з місць; поточний момент; програму спілки; Статут спілки; організаційне і фінансове питання, культурно-освітню роботу в спілці; рух молоді на Заході, вибори ЦК.

В. І. Леніна було обрано почесним головою з'їзду. Від його імені делегатів вітала представниця Народного комісаріату освіти З. П. Кржижановська. До В. І. Леніна у Кремль з'їзд направив членів президії. У розмові з ними Володимир Ілліч цікавився станом молодіжних організацій та їх складом, він розповів про завдання робітничої молоді в умовах Радянської влади, застеріг її від згубного впливу буржуазної ідеології, вказав на необхідність тісного контакту Спілки з партією. Володимир Ілліч порадив президії з'їзду якнайшвидше зв'язатися з Інтернаціоналом молоді, будувати свою роботу в тісному контакті з міжнародним юнацьким рухом. Після розмови з В. І. Леніним учасники з'їзду зустрілися з секретарем ЦК РКП(б) Я. М. Свердловим, який дав ряд практичних порад.

З доповіддю про поточний момент виступив член ЦК партії О. М. Ярославський. Він закликав молодь ще з більшою енергією зміцнювати соціалістичну державу, ще тісніше згуртовуватися навколо партії.

З'їзд затвердив Статут і програму Спілки. В них підкреслювалося, що Спілка молоді солідаризується з Комуністичною партією і ставить собі за мету поширювати ідеї комунізму та залучати робітничу й селянську молодь до активного будівництва Радянської держави. Вона

⁵ «Правда», 27 вересня 1918 р.

⁶ Ленінський комсомол, стор. 95.

є самостійною організацією, яка працює під керівництвом партії. Підтверджуючи вірність прапоріві пролетарського інтернаціоналізму, з'їз заявив про вступ Російської Комуністичної Спілки Молоді (РКСМ) д Інтернаціоналу молоді.

Історичне значення І з'їзду РКСМ у тому, що вперше було створен молодіжну організацію нового типу — комуністичну за своєю метою і завданням, масову за характером, самостійну за організаційною структурою, самодіяльну за методами роботи. Об'єднання організацій трудящої молоді Росії в єдину спілку молоді, створення єдиного центру знаменувало новий етап у розвитку юнацького руху в країні, мало великий вплив на міжнародний комуністичний рух молоді.

У листопаді 1918 р. ЦК РКП(б) в листі «Про організацію Комуністичної спілки молоді» дав високу оцінку І з'їзду РКСМ і вказав, щ «Російська Комуністична Спілка Молоді є школою, де готуються нові свідомі комуністи..., а юнацтво — наш вірний помічник тепер і наш надія в майбутньому, що партійні організації повинні всіляко підтримувати спілки молоді, сприяти їх створенню, допомагати молоді лекторськими й агітаторськими силами, долати перешкоди, сприяти проведенню через місцеві відділи народної освіти кошторисів спілки молоді». Центральний Комітет партії рекомендував усім членам партії, як за віком відповідають нормам, ухваленим з'їздом РКСМ, вступати і її ряди і взяти активну участь у її роботі⁷.

Створення комсомолу внесло принципово нове в питаннях про ролі молоді в суспільному житті. Комуністична партія визначила завдання і характер діяльності комсомолу, його місце в системі диктатури пролетаріату, як бойового помічника і надійного резерву партії, вказала на його головне завдання — допомагати партії виховувати молодь і дітей у комуністичному дусі.

В програмному документі — промові В. І. Леніна на ІІІ з'їзді комсомолу визначено завдання РКСМ у соціалістичному будівництві, в комуністичному вихованні молоді, розкрито головні питання молодіжного комуністичного руху, цілі, завдання, методи і організаційні основи РКСМ. Першочерговим завданням молоді В. І. Ленін вбачав у тому, щоб учитися комунізму. Він зазначив, що кожний крок свого навчання, виховання й освіти підростаюче покоління має пов'язувати з безпосередньою участю у боротьбі за комунізм: «Бути членами Спілки молоді, — говорив він, — значить вести справу так, щоб віддавати свою роботу, свої сили на загальну справу. Ось у цьому полягає комуністичне виховання»⁸. Промова В. І. Леніна стала дороговказом, програмою життя і діяльності Комуністичної Спілки Молоді, а його поради були покладені в основу подальшої роботи комсомолу.

В роки громадянської війни Спілка Молоді стала на захист завоювань Жовтневої революції. Комсомол у травні і жовтні 1919 р. у травні 1920 р. провів три всеросійських мобілізації, які дали Червоній Армії десятки тисяч бійців. Історія громадянської війни зберігає безліч безсмертних подвигів, що їх здійснили комсомольці в боях проти американських, англійських, французьких, німецьких, японських інтервентів, білополяків, полчищ Колчака, Денікіна, Юденича, Врангеля. Відстоюючи соціалістичну Вітчизну, виявили героїзм Альберт Лапін, Анатолій Попов, Микола Островський, Аркадій Гайдар, Олександр Кондратьєв, Валентина Невзорова, Ксенія Семенова, Іван Мінайленко та багато інших молодих патріотів. За мужність і відвагу на фронтах громадян-

⁷ КПСС о комсомоле и молодежи, М., 1958, стор. 4.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 260—261.

ської війни комсомол у 1928 р. нагороджено орденом Червоного прапора.

Після вигнання іноземних інтервентів і закінчення громадянської війни відкрилась можливість зосередити зусилля партії і народу на розв'язанні головного завдання революції — будівництві соціалістичного суспільства. Комсомольці і молодь допомагали партії і народові відбудовувати заводи і фабрики, пропагувати серед селян агротехніку, організовувати товариства спільного обробітку землі (ТСОЗ). Зі зброєю в руках билися з куркульськими бандами, ліквідували голод. Творча ініціатива молоді у справі відбудови народного господарства яскраво виявилася в комуністичних суботниках, які В. І. Ленін назвав великим почином.

Комсомол активно включився в роботу по здійсненню ленінського плану культурної революції в країні. Боротьба за оволодіння грамотою велася під лозунгами: «Письменний, навчи неписьменного!», «Кожний комсомолец культурмієць!». Під керівництвом партії більшовиків комсомол активно включився в перебудову загальноосвітньої і вищої школи, щоб перетворити її в знаряддя комуністичного виховання юнаків і дівчат.

Курс на будівництво соціалізму доводилося відстоювати і впроваджувати в запеклій класовій боротьбі з недобитками лавалених експлуататорських класів: з «лівими» і правими опортуністами, що намагалися зштовхнути партію і державу з ленінського шляху. Опортуністи прагнули посилити свій вплив на молодь, на яку натискувала дрібнобуржуазна стихія. Серед окремих працівників комсомолу з'явилися спроби протиставити юних пролетарів пролетарям дорослим, поширилися «теорії» про рівноправність партії і комсомолу, про «нейтральність» комсомолу. У практичній діяльності давалися взнаки прояви адміністрування, спроби вирішити виховання молоді насकोком, штурмом.

Комуністична партія дбайливо допомагала комсомолові виправити помилки, закликала юнаків і дівчат оволодівати теорією марксизму-ленінізму, вивчати славний революційний шлях Комуністичної партії. Поліпшилось партійне керівництво комсомолом, збільшився партійний прошарок у його рядах. Все це допомогло Спілці подолати труднощі росту і ще активніше працювати над відбудовою народного господарства. Але перші успіхи соціалістичного будівництва були затьмарені глибоким горем, яке спіткало партію, радянський народ і трудящих усього світу. 21 січня 1924 р. помер Володимир Ілліч Ленін. В ті скорботні дні молодь ще більше згуртувалася навколо партії. Під час ленінського призову до партії на Україні було прийнято в ряди РКП(б) 6 073 комсомольці. Одночасно був оголошений ленінський призов у комсомол. З лютого по липень 1924 р. до лав ВЛКСМ вступило 44 тис. юнаків і дівчат⁹.

VI з'їзд комсомолу, що відбувся у липні 1924 р., одноставно ухвалив присвоїти комсомолові ім'я В. І. Леніна. В маніфесті з'їзду до всіх членів спілки, до всієї робітничої і селянської молоді вказувалося: «Не для красного слівця, не з бажання носити найкраще з імен, не тільки для того, щоб вшанувати пам'ять великої людини ми це вирішили. Ні, ми вирішили так для того, щоб уся трудяща молодь усіх народів, які населяють СРСР, разом з своїм передовим загonom — Комуністичною Спілкою Молоді — пройнялася єдиною волею і твердою рішучістю навчитися по-ленінськи жити, працювати і боротися, здійснювати заповіти, які залишив нам Ленін»¹⁰.

⁹ Ленінський комсомол України в цифрах. «Пролетарій», 1926, стор. 8.

¹⁰ Славные традиции, М., 1958, стор. 119.

У розв'язанні велетенських завдань, які поставила партія перед народом, комсомол показав безмежну відданість ідеям комунізму. Ключовим завданням у будівництві соціалізму була соціалістична індустріалізація країни. Виконуючи рішення XIV з'їзду ВКП (б) «Про роботу комсомолу», яке закликало підрастаюче покоління взяти найактивнішу участь у соціалістичному будівництві, юнаки і дівчата пішли туди, де зводилися промислові гіганти, де будувалися нові міста. В 1931—1936 рр. ЦК ВЛКСМ направив близько 200 тис. кращих комсомольців на провідні будови країни. З ентузіазмом і наполегливістю працювали вони на спорудженні Сталінградського і Харківського тракторних заводів, на Дніпрогесі, на шахтах Донбасу, на залізничному транспорті та лісозаготівлях, в органах зв'язку, освоювали Арктику і Східні райони країни. Комсомольці і молодь будували Московський і Горьківський автозаводи, Московський метрополітен, Магнітку, Кузнецк. На далекому Сході, незважаючи на суворі умови, молодь звела в тайзі місто Комсомольськ-на-Амурі. У 1931 р. за ініціативу, проявлену в справі ударництва і соціалістичного змагання, ВЛКСМ був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Орденами Леніна було нагороджено комсомольські організації Дніпробуду, Донецька, Москви.

Щодень вводилися в дію нові велетні соціалістичної індустрії, старі заводи оснащувались новими устаткуваннями. Потрібні були нові кваліфіковані кадри. За лутівками комсомолу у вищі навчальні заклади йшла вчитися краща частина робітничої та колгоспної молоді. За роки довоєнних п'ятирічок було підготовлено десятки тисяч спеціалістів.

Як вірний помічник партії комсомол брав активну участь у перебуванні сільського господарства на соціалістичних началах. Комсомольці були кращими агітаторами за колективну працю, першими вступали в сільськогосподарські артілі, вели боротьбу з куркулями. До середини 1929 р. у колгоспах було 93% сільських комсомольців. Весною 1929 р. за ініціативою комсомольських організацій було створено понад 5 тис. колгоспів¹¹. В 1933 р. на роботу у політвідділи МТС комсомол направив 20 тис. своїх активістів. Комсомольці і молодь боролися за високі врожаї зернових і технічних культур, за розвиток тваринництва, опановували складну сільськогосподарську техніку.

Величезний вклад вніс комсомол у розвиток стахановського руху. Всій країні були відомі імена комсомольців, новаторів виробництва — Євдокії і Марії Виноградових, Олександра Степаненка, Дмитра Концедалова, Макара Мазая, Паші Ангеліної, Марії Демченко, Марини Гнатенко та ін.

Протягом усієї своєї історії міцна бойова дружба зв'язує ВЛКСМ із Збройними Силами Радянського Союзу. Комсомол старанно і дбайливо готував резерви для Червоної Армії. Разом з Тсоавіахімом він створював військово-навчальні пункти і табори, в яких допризовники проходили загальну військову підготовку. Велику роль відіграв комсомол у розвитку і зміцненні бойової ~~можливості~~ підшефних Військово-Морського Флоту, Авіації та прикордонних військ. Комсомол був ініціатором масового фізкультурного руху в країні.

В результаті революційних перетворень, трудового і політичного ентузіазму народу в Радянському Союзі вперше у світі було побудоване соціалістичне суспільство. Перемогу соціалізму законодавчо закріпила Конституція СРСР, прийнята у грудні 1936 р. Надзвичайним VIII з'їздом Рад.

Війна, нав'язана Радянському Союзові німецьким фашизмом, була найбільшим воєнним зіткненням соціалізму з ударними силами імперіа-

¹¹ Ленінський комсомол, стор. 266.

лізму. Вона стала Великою Вітчизняною війною радянського народу за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини.

Разом з усіма трудящими під керівництвом Комуністичної партії на захист соціалістичної Вітчизни стала наша славна молодь і її передовий загін — ВЛКСМ. В перші дні війни на фронт пішло 900 тис. комсомольців, зокрема на передній край боротьби — 260 тис. юних москвичів, ленінградців, киян, сталінградців, севастопольців, одеситів. У тилу ворога діяло майже 1800 підпільних комсомольських організацій. За виняткові заслуги в роки війни ВЛКСМ нагороджено орденом Леніна. Орденами Червоного Прапора нагороджено комсомольські організації України, Білорусії, Москви, Ленінграда. Сталінграда, Севастополя і Одеси. 3,5 млн. комсомольців і молоді нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу, 7 тис. членів ВЛКСМ і вихованців комсомолу удостоєно звання Героя Радянського Союзу¹². Серед них Микола Гастелло, Юрій Смирнов, Олександр Матросов, Віктор Талаліхін, Зоя Космодем'янська, Ліза Чайкіна, молодогвардійці Краснодона, герої «Партизанської іскри» в с. Кримка Миколаївської області, керівник Малинської комсомольської організації Ніна Сосніна, керівник потіївських підпільників Іван Бугайченко та багато інших молодих патріотів.

З самовідданістю під лозунгом «Все для фронту, все для перемоги над ворогом!» працювали в радянському тилу жінки, молодь і підлітки. Колективи 1556 тис. комсомольсько-молодіжних бригад у промисловості, понад 22 тис. ланок високого врожаю в тяжкі роки війни показали зразки праці.

ЦК КПРС дав високу оцінку діяльності комсомолу в роки війни. В привітанні XI з'їзду ВЛКСМ Центральний Комітет партії писав: «У період Великої Вітчизняної війни радянські юнаки й дівчата, беручи участь у всенародній боротьбі за честь, свободу і незалежність нашої Батьківщини проявили велику мужність і стійкість, показали непохитну відданість Радянській Вітчизні»¹³.

По закінченні війни партія і уряд вжили дійових заходів до якнайшвидшої відбудови міст і сіл, заводів і фабрик, колгоспів і радгоспів. Допомога комсомолу в цьому була величезна. Він шефствував над відбудовою 15 найстаріших російських міст: Воронежа, Пскова, Новгорода, Орла та ін. 25 тис. посланців комсомолу працювали на відбудові Дніпрогесу, 10 тис. — на «Запоріжсталі», тисячі юнаків і дівчат на Донбасі, молодь брала активну участь у будівництві Волго-Донського судноплавного каналу, у спорудженні нових заводів, електростанцій, шахт, залізниць. В післявоєнні роки комсомол став ініціатором багатьох патріотичних починань, підхоплених широкими масами трудящих. Це — рух швидкісників, змагання за випуск продукції відмінної якості, за економію матеріалів, за підвищення культури виробництва. До березня 1949 р. 2 млн. юнаків і дівчат достроково виконали квартильні норми і понад 100 тис. — норми четвертої п'ятирічки. 750 тис. працювали за рахунок 1950 р. В 1948 р. було в основному досягнуто довоєнного рівня промислового виробництва. Високу оцінку Радянського уряду дістала героїчна праця сільської молоді. В 1946—1948 рр. близько 500 молодих трудівників соціалістичних ланів і механізаторів удостоєні високого звання Героя Соціалістичної Праці, понад 6 тис. юнаків і дівчат нагороджено орденами і медалями СРСР.

За видатні заслуги перед Батьківщиною в справі комуністичного виховання молоді і активну участь у соціалістичному будівництві, в

¹² «Комуніст України», 1958, № 10, стор. 119.

¹³ «Молодь України», 2 квітня 1949 р.

з'язку з 30-річчям з дня заснування 29 жовтня 1948 р. ВЛКСМ була нагороджена другим орденом Леніна.

Визначною подією в житті радянського народу став XX з'їзд КПРС. рішення якого активізували соціально-політичне і духовне життя в країні. З'їзд визначив шляхи комуністичного виховання молоді, допоміг викрити і усунути все, що стримувало ініціативу і самодіяльність комсомольців.

Після з'їзду понад 700 тис. комсомольців і молоді пішли на будівництво заводів, шахт, гідроелектростанцій, на спорудження гігантів індустрії у північних і східних районах країни, на шахти Донбасу і Кузбасу. Одним з ударних фронтів боротьби комсомолу за піднесення сільського господарства було освоєння 36 млн. га цілих земель Казахстану, Сибіру, Уралу і Поволжя. 1954 р. туди виїхали понад 100 тис. молодих добровольців. Битва за цілину — це славна сторінка доблесних справ Ленінського комсомолу. Партія і уряд високо оцінили подвиг комсомолу в освоєнні цілих земель і перелогових земель. В 1958 р. він був нагороджений третім орденом Леніна. 262 молоді патріоти стали Героями Соціалістичної Праці, понад 30 тис. нагороджено орденами і медалями СРСР.

Назавжди увійде в історію подвиг комсомолу України в будівництві шахт в Донбасі. 1956 р. ЦК КПРС і Радянський уряд ухвалили збудувати в Донбасі 35 нових вугільних шахт. Для новобудов потрібно було 35 тис. робітників, а тільки за два тижні листопада 1956 р. надійшло 50 тис. заяв. Молоді шахтобудівники достроково, менш як за рік збудували 37 шахт — на дві більше, ніж передбачалося планом.

Відзначаючи велику роботу комсомольських організацій УРСР по швидкісному будівництву шахт, комсомол України було нагороджено орденом Леніна, понад 1200 шахтобудівників і комсомольських працівників — орденами і медалями Радянського Союзу.

Величні плани побудови комунізму зумовили появу нової, вищої форми соціалістичного змагання — за звання бригад і ударників комуністичної праці. Боротьба комсомольців за виконання семирічного плану народила чимало нових форм комсомольської роботи. При комітетах комсомолу почали діяти штаби семирічки, контрольні пости, громадські конструкторські бюро, ради молодих спеціалістів, штаби по новій техніці та ін. З багатьма цікавими починаннями виступили молоді хлібороби та тваринники України. Широкого розмаху набуло змагання під девізом «Станемо врівень з героями!», ініціаторами якого виступили молоді ланкові О. Шевчишина і М. Дикун з Тернопільщини. Ще в дні роботи XXII з'їзду за прикладом юнаків і дівчат Дніпропетровської, Київської та інших областей розгорнулося змагання за особистий вклад у будівництво комунізму. Ленінградці запропонували складати комплексні плани підвищення продуктивності праці на кожному робочому місці. Комсомольські організації Москви, Горького, Литви, виступили ініціаторами в боротьбі за найповніше використання резервів виробництва, а Грузії, Краснодарського краю і Харківської області — за виконання семигодинного завдання протягом шести годин. В 1962—1966 рр. за комсомольськими путівками на важливі будови країни виїхало 458 тис. юнаків і дівчат¹⁴. Вони спорудили понад 750 промислових об'єктів, звели Західно-Сибірський металургійний завод, Коршунівський гірничо-збагачувальний комбінат, Красноярський алюмінієвий завод, залізничну магістраль Абакан-Тайшет та багато інших підприємств. Сільські комсомольці України, Казахстану, Узбекистану, Туркменії, Таджикистану, Молдавії, Кубані активно боролися за краще

¹⁴ XV съезд ВЛКСМ. Стенографический отчет, М., 1966, стор. 60.

використання земель, розгорнули масовий похід за досягнення показників героїв праці, за оволодіння професійними знаннями.

Після XXII з'їзду КПРС партійні і комсомольські організації значно поліпшили серед молоді ідеологічну роботу. Теоретичні конференції, дискусії і диспути допомагали юнакам і дівчатам краще розуміти хід і перспективу суспільного розвитку, будувати своє життя по-комуністичному. Значні зміни сталися в системі комсомольської політосвіти. Набули популярності гуртки і семінари «Кругозір», «Наш Ленінський комсомол», «Молодь і суспільний прогрес», молодіжні політичні клуби «Прометей» і «Глобус», Університети молодого марксиста 1965 р. в республіці різними формами комсомольської політосвіти було охоплено понад 1,5 млн. юнаків і дівчат. Величезні заслуги радянської молоді в галузі фізичної культури і спорту.

Ленінський комсомол — колективний вожатий Всесоюзної піонерської організації імені В. І. Леніна. За дорученням комуністичної партії він допомагає виховувати дітей у дусі заповітів В. І. Леніна, в дусі відданості справі комунізму.

Ленінський комсомол як вірний помічник і резерв Комуністичної партії вніс свій вклад у справу виховання кадрів державних і громадських діячів, вчених і педагогів, інженерів і агрономів, лікарів і працівників мистецтва. Комсомол виростив таких діячів комуністичного молодіжного руху, як П. І. Смородін, М. П. Чаплін, О. І. Мільчаков, О. В. Косарев, М. О. Михайлов, О. М. Шелєпін, В. Ю. Семичасний, В. І. Дрозденко, В. С. Костенко, П. І. Тронько, Г. Г. Шевель, М. М. Кириченко, І. О. Мозговий, Ю. Н. Єльченко, О. С. Капто та багато ін.

Важливе місце в історії боротьби радянського народу за побудову комунізму займає XXIII з'їзд КПРС (березень—квітень 1966 р.), який дав високу оцінку діяльності Ленінського комсомолу як активній творчій силі нашого народу в боротьбі за комунізм, одночасно наголосивши на необхідності посилити увагу до виховання молоді. На з'їзді було вирішено приймати до лав КПРС молодь до 23-річного віку тільки через ВЛКСМ. Це рішення ще більше піднесло роль Спілки молоді як резерву Комуністичної партії.

Рішення XXIII з'їзду КПРС викликало нову могутню хвилю політичної і виробничої активності серед молоді, всіх трудящих країни, які заявляли про непохитну рішучість втілювати в життя грандіозні накреслення п'ятирічки.

В обстановці успішного виконання завдань другого року п'ятирічки зустрів радянський народ 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. На честь ювілею на початку 1967 р. почесну вахту несли близько двох мільйонів юнаків і дівчат.

Дружною і тісно згуртованою навколо ленінської партії, бадьорою і завзятою, готовою до праці і боротьби переступила молодь Країни Рад поріг у друге півстоліття соціалістичної історії. Ініціатива передових робітничих колективів країни — зустріти сторіччя з дня народження В. І. Леніна і достроково до 7 листопада 1970 р. виконати п'ятирічний план — переросла у всенародний рух. Немає сумніву, що комсомол і надалі високо нестиме свій славний прапор, увінчаний п'ятьма високими нагородами, з честю виправдає довіря народу.

50 славних літ, керований і пестуваний Комуністичною партією, Ленінський комсомол вірно і беззавітно служить комунізму. Понад 90 млн. радянських людей пройшло школу гарту у цій славній організації. Тепер вона об'єднує в своїх лавах 23 млн. юнаків і дівчат. Комсомольський ювілей — свято кожної радянської сім'ї, всього народу.

Л. О. КАШУБА

ДІЯЛЬНІСТЬ ЛКСМУ ПО ТРУДОВОМУ ВИХОВАННЮ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ *

Трудове виховання є складовою частиною комуністичного будівництва. «Виховання трудящих в дусі високої комуністичної свідомості — важлива умова переходу до комунізму», — вказується в Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції»¹. Завдання ленінського комсомолу полягає в тому, щоб «у ще більшій мірі виявляти ініціативу і почин у всіх галузях життя, розвивати активність і трудовий героїзм молоді», — вказується в Програмі партії.²

Керуючись настановами партії і рішеннями XIV, XV з'їздів ВЛКСМ та XIX—XX з'їздів ЛКСМУ, комсомол удосконалював форми і методи трудового виховання, особливо сільської молоді. В колгоспах і радгоспах республіки у 1965 р. працювало близько 3 млн. юнаків і дівчат, з них близько 700 тис. комсомольців. Лише на полях і фермах Одещини трудилося 54 тис. юнаків і дівчат, понад 22 тис. комсомольців, кожний другий з них мав середню, вищу або неповну вищу освіту³, 40 тис. комсомольців Кримської області вирощували високі врожаї сільськогосподарських культур, винограду⁴.

Важливу роль у трудовому вихованні молоді відіграють соціалістичне змагання, вивчення і поширення передового досвіду в сільському господарстві.

В. І. Ленін указував, що в умовах будівництва соціалізму і комунізму соціалістичне змагання буде важливим засобом масового залучення трудящих до справи створення нового суспільства, нової трудової дисципліни, нової організації праці.⁵

Комсомольці республіки провели велику роботу по організації соціалістичного змагання і його вищої форми руху за комуністичне ставлення до праці. Так, тільки серед комсомольців Миколаївщини у 1965 р. було 9 тис. ударників і членів бригад комуністичної праці⁶.

Життя і практика розгорнутого будівництва комунізму породжували нові форми змагання: індивідуальні зобов'язання виробничників на честь XXII та XXIII з'їздів партії, трудові подарунки, за право підписатися під рапортом комсомольських організацій партійним і комсомольським з'їздам, за право називатися іменем цих з'їздів.

Комітет Старокозацького райкому ЛКСМУ на Одещині закликав зустріти XXII з'їзд КПРС походом за комуністичне збереження кол-

* На матеріалах Одеської, Кримської, Миколаївської і Херсонської областей.

¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., 1967, стор. 44.

² XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, К., 1962, т. III, стор. 291.

³ «Комсомольское знамя», 13 квітня 1965 р.; поточний архів Одеського ОК ЛКСМУ. Стенограма XVI обласної комсомольської конференції, 1965 р., 12 лютого, стор. 17.

⁴ «Крымская правда», 25 квітня 1965 р.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 376.

⁶ Поточний архів Миколаївського ОК ЛКСМУ. Стенограма XV обласної комсомольської конференції, 1965, стор. 212.

госпного добра. V Пленум Одеського обкому ЛКСМУ (1961 р.) схвалив ініціативу і зобов'язав комсомольські організації області включитися в соціалістичне змагання за комуністичне збереження техніки⁷.

За почином комсомольців Одещини комітет комсомолу сільгоспартілі «Дружба» Каховського району Херсонської області звернувся з закликом до молоді району: «Всю техніку на комуністичне збереження!»⁸ Молоді механізatori обіцяли берегти колгоспне добро, не допускати його псування, обіцяли при мінімальних витратах коштів домагатися найкращих результатів праці і т. д.

Понад 15 тис. комсомольсько-молодіжних колективів змагалося за право носити звання імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В Одеській області 515 комсомольських молодіжних колективів боролися за це почесне звання, у райкомах ЛКСМУ були заведені спеціальні карти трудових комсомольських справ на честь славного ювілею.⁹

Змагання за особисті трудові подарунки XXII з'їзду партії в наступні роки переросло в рух під девізом «Мій особистий внесок у будівництво комунізму». Ця форма змагання сприяла зростанню трудової активності юнаків і дівчат, широкому залученню їх до громадської роботи, підвищенню загальноосвітнього і культурно-технічного рівня, ефективніше допомагала в трудовому вихованні.

Серед багатьох форм змагання молодих сільських трудівників України великого поширення набув рух під девізом «Станем врівень з героями!». В Миколаївській області змагання молоді на честь XXIII з'їзду партії і 50-річчя Жовтня проводилось під лозунгом «Тобі, рідна партіє, наш труд, наші серця!» Комсомольські організації брали підвищені зобов'язання, в них намічались заходи по комуністичному вихованню.

Комітети комсомолу, первинні комсомольські організації велику увагу приділяли розробці соціалістичних зобов'язань, контролю за їх виконанням. Так, 1962 р. Саратський райком ЛКСМУ Одеської області для керівництва соціалістичним змаганням створив групи громадських інспекторів комсомольських постів, залучивши до них понад 150 комсомольців і молоді. В районі регулярно підбивались підсумки змагання, організовувались взаємоперевірки, які допомагали вивчати передові форми праці, виявляти і усувати недоліки.

Миколаївський обком ЛКСМУ при комітетах комсомолу колгоспів і радгоспів створював Ради колективів і ударників комуністичної праці. Вони проводили рейди перевірки на місцях, підбивали підсумки соціалістичних зобов'язань, подавали конкретну допомогу первинним комсомольським організаціям¹⁰.

Наше суспільство створює моральну і матеріальну зацікавленість людей у підвищенні продуктивності праці, в розвитку їх здібностей і талантів. «Прагнення зробити для суспільства якнайбільше і якнайкраще яскраво виявляється в масовому соціалістичному змаганні, в русі за комуністичну працю, який охоплює десятки мільйонів робітників, селян...»,¹¹ — говориться в Тезах ЦК КПРС до 50-річчя Жовтня.

В розроблених на березневому та вересневому Пленумах ЦК КПРС (1965 р.) і затверджених XXIII з'їздом партії заходах по керів-

⁷ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 15, оп. 10, од. зб. 288, арк. 4.

⁸ «Надніпрянська правда», 7 червня 1964 р.

⁹ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Протокол і стенограма Пленуму ЦК ЛКСМУ, 1966 р., стор. 32, 128.

¹⁰ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 15, оп. 11, од. зб. 30, арк. 227; Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 3, оп. 15, од. зб. 67, арк. 14—15.

¹¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції, стор. 33.

ництву економікою і плануванням указувалося на поєднання матеріальної і моральної зацікавленості в наслідках праці як колективу, так кожного трудівника зокрема. Активними помічниками партії у втіленні в життя цих партійних настанов були комсомольські організації.

Практика показала, що особливо ефективний виховний вплив на молодь має правильне застосування принципу матеріальної зацікавленості, здійснюваного на основі госпрозрахунку. Прикладом може бути колгосп ім. Татарбунарського повстання на Одещині, який в останні роки не раз виходив переможцем у соціалістичному змаганні серед інших артільей району і області, за що його було занесено в книгу «Трудової слави» Одеського обкому КП України, в «Книгу переможців соціалістичного змагання на честь 50-річчя Великого Жовтня» і нагороджено Пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС¹². В цьому немала заслуга і комсомольської організації колгоспу. Комітет комсомолу провів значну роботу серед молодих спеціалістів по вивченню, впровадженню і розповсюдженню передових методів праці, досягнень науки. Був створений методичний кабінет молодого спеціаліста, досліджувались якості одного з 3-х сортів пшениці, вивчалася агротехніка. Це дало свої результати. 1964 р. комсомольсько-молодіжні ланки одержали в середньому по 35,6 ц з га. Комсомольська організація створила спеціальні молодіжні ланки по вирощенню просапних культур.¹³

Введення госпрозрахунку і додаткової оплати праці має не тільки велике економічне значення, але й сприяє ефективному трудовому вихованню молоді.

Комсомольські організації застосовували різноманітні форми морального стимулювання: переможцям змагання вручали перехідні Червоні прапори і вимпели, заносили їх на Дошку Пошани, в книгу Трудової слави, нагороджували грамотами. Учасникам змагання — новаторам сільськогосподарського виробництва — присвоювали звання кращих майстрів за професіями і т. д. Так, у радгоспі ім. Чкалова Кримської області і колгоспі ім. Мічуріна Кривоозерського району Миколаївської області та інших комсомольських організаціях підбивали підсумки змагання на відкритих комсомольських зборах, переможцям вручали перехідні вимпели і грошові нагороди. Про кращих трудівників ланів розповідали на сторінках колгоспних і районних газет, присвячувалися спеціальні передачі по місцевому радіо.¹⁴

Заслужовує на увагу досвід Херсонської обласної комсомольської організації. Тут щороку до ленінських днів провадиться огляд комсомольських лав. На відкритих комсомольських зборах кожний комсомолец звітував про виконання соціалістичних зобов'язань та про свою участь у русі «Мій особистий вклад у будівництво комунізму», потім райкоми комсомолу на районних зборах молоді заслуховували рапорти комітетів первинних комсомольських організацій про проведену роботу. Кращих молодих виробничників — переможців огляду представляли до нагород Почесними грамотами обкому ЛКСМУ, ЦК ЛКСМУ, цінними подарунками, літературою про Ілліча, путівкою в Будинок відпочинку «Юність» чи туртабір «Супутник», заносилися до книги Пошани обкому ЛКСМУ, одержували мандат на право брати участь у обласному

¹² «Знамя коммунизма», 24 жовтня 1967 р.

¹³ «Колхозное слово» (орган Татарбунарського райкому КП України і Райради депутатів трудящих Одеської області), 3 лютого 1966 р.; поточний архів Одеського обкому ЛКСМУ, Протокол № 18 засідання бюро Одеського обкому ЛКСМУ, 3 лютого 1967 р.

¹⁴ «Крымский комсомолец», 25 червня 1962 р.

фестивалі молоді, який проводиться щороку в день народження В. І. Леніна¹⁵.

Ленінський огляд комсомольських лав допомагав вихованню всієї молоді на кращих зразках праці.

В. І. Ленін підкреслював глибокий моральний зміст соціалістичного змагання, який полягає насамперед у товариській взаємодопомозі його учасників. Заслуговує на увагу діяльність комітету комсомолу колгоспу ім. Татарбунарського повстання, який першим відгукнувся на заклик партійної організації: «Поруч не повинно бути відстаючих». Комсомольці були завжди там, де потрібна була їх допомога. Доярка С. Новогла найменше надоювала молока. Комсомолка А. Іщенко взяла шефство над подругою і допомогла їй вийти з тирюву. У березні 1966 р. С. Новогла надоїла по 550 кг молока від кожної корови¹⁶. Товариська взаємодопомога переростала таким чином у комуністичну.

В. І. Ленін учив, що головним у змаганні є забезпечення практичного повторення передового досвіду, підтягування відстаючих до рівня передових. Керуючись цим принципом, група молодих передовиків тваринництва і механізаторів республіки на початку 1960 р. звернулася до всіх юнаків і дівчат із закликом: «Змагатися з прославленими передовиками, стати врівень з героями!». Січневий Пленум ЦК КП України (1961 р.) і IX Пленум ВЛКСМ (1961 р.) схвалили почин сільської молоді¹⁷. XIII Пленум ЦК ЛКСМУ (1961 р.) у своєму рішенні записав, що головне завдання комсомолу полягає у залученні сільської молоді у змагання під гаслом: «Станемо врівень з героями!» 1961 р. на Україні включилось у це змагання близько 11 тис. юнаків та дівчат¹⁸. Комітети комсомолу визначили головне завдання первинних комсомольських організацій: «Вчити молодь за правилом: сьогодні рубіж новатора — завтра він повинен стати рубежем всього колективу»¹⁹. Рівня передовиків досягла молода зміна колгоспів «Більшовик», «Прогрес» — комсомольці М. Голенко, Г. Волков, С. Столбовенко та багато інших трудівників Миколаївської області. Комсомольсько-молодіжна ланка на чолі з Л. Голенко виростила в 1965 р. по 54 ц з га пшениці і 400 ц цукрового буряка²⁰.

Комсомольські організації України використовували для пропаганди передового досвіду пленуми, наради, зльоти передовиків, семінари й теоретичні конференції.

Велику роль відіграв республіканський семінар при Херсонській обласній школі передового досвіду, де близько 850 молодих колгоспників вивчали досвід прославлених механізаторів Херсонщини М. Браги і А. Романюка, ознайомилися з роботою їх агрегатів, удосконалених для збирання та обробітку зерна жукурудзи, та іншими новими сільгоспмашинами²¹.

VI Пленум Одеського обкому комсомолу (1961 р.) обговорив діяльність Староказазького районного комітету по пропаганді передового

¹⁵ Поточний архів Херсонського обкому ЛКСМУ. Протокол засідання бюро Херсонського обкому ЛКСМУ від 30 липня 1964 р.; «Комсомольська Іскра», 22 квітня 1966 р.

¹⁶ «Колхозное слово», 12 березня 1966 р.

¹⁷ Сборник постановлений ЦК ВЛКСМ, М., 1961 р., стор. 26.

¹⁸ ПА НП ЦК КП України, ф. 7, оп. 15, од. зб. 136, арк. 65.

¹⁹ Партійний архів Одеського обкому КП України, ф. 11531, оп. 1, од. зб. 4, арк. 2; Партійний архів Миколаївського обкому КП України, ф. 3, оп. 15, од. зб. 61, арк. 1—7.

²⁰ «Комуністичним шляхом» (Орган Снігурівського райкому КП України і Райради депутатів трудящих Миколаївської області), 3 лютого 1966 р.

²¹ «Комсомольська Іскра», 11 серпня 1963 р.

досвіду, накреслив заходи по використанню прогресивних методів праці²². Пленум Миколаївського обласного комітету ЛКСМУ 7 серпня 1964 р. визначив досліднопоказові господарства, на базі яких рекомендувалось широко вивчати і поширювати досвід кращих майстрів сільськогосподарства²³. Біляївський РК ЛКСМУ 1963 р. сім разів обговорював питання узагальнення передового досвіду в районі. Комітет комсомолу випустив чотири листівки, 16 молодіжних сторінок у районній газеті, присвячених пропаганді досвіду передовиків²⁴.

У своїй діяльності по трудовому вихованню сільської молоді комсомольські організації використовували постійно діючі школи, інститути, університети передового досвіду сільськогосподарського виробництва. Так, підтримуючи почин Сумського обкому комсомолу по створенню шкіл передового досвіду, комсомольські організації республіки організували 1961 р. 4 тис. молодіжних шкіл, де навчалось близько 120 тис. юнаків і дівчат села²⁵.

1962 р. за рекомендацією ЦК ЛКСМУ на базі тракторної бригади знатного механізатора країни О. В. Гіталова була створена республіканська школа передових форм праці механізаторів. Протягом 1962 р. Вознесенський райком ЛКСМУ Миколаївської області направив у цю школу близько 100 молодих механізаторів-кукурудзоводів, які уже того ж року у своєму районі на 85% всіх площ вирощували кукурудзу без застосування ручної праці. В Одеській області 186 молодих гіталовців в 1964 р. обробляли 30 тис. га кукурудзи з мінімальними затратами ручної праці²⁶.

За активною участю комсомольських організацій у республіці на базі кращих колгоспів, радгоспів, бригад, ланок і механізаторських агрегатів була створена широка мережа шкіл передового досвіду, агрономічних курсів та гуртків для подання допомоги юнакам і дівчатам у оволодінні передовими методами праці у сільськогосподарському виробництві²⁷. Так, у 1962 р. в Херсонській області працювало 20 районних шкіл передового досвіду рілників, садоводів, виноградарів і механізаторів. У Одеській області такі школи були створені на базі кращих колгоспів і радгоспів, ланок і бригад. 1964 р. Балтський райком комсомолу, наприклад, організував районну школу на базі комсомольсько-молодіжної ланки І. Цибульського. Тут на заняттях, крім вивчення теорії агротехніки, велике місце займали практичні заняття²⁸. Тільки в Первомайському районі Миколаївської області працювало безпосередньо в колгоспах, радгоспах, виробничих бригадах, на фермах, понад 20 шкіл, а всього в області в 1961 р. навчалось передовим формам праці 3129 ланкових і механізаторів²⁹, в Херсонській області в 1962 р. було 300 таких шкіл³⁰.

²² Партархів Одеського обкому КП України, ф. 15, оп. 10, од. зб. 289, арк. 44.

²³ Партійний архів Миколаївського обкому КП України, ф. 5178, оп. 1, од. зб. 3, арк. 7.

²⁴ Партійний архів Одеського обкому КП України, ф. 5163, оп. 1, од. зб. 140, арк. 6.

²⁵ З тобою, партіє, К., 1961 р., стор. 42.

²⁶ Партійний архів Миколаївського обкому КП України, ф. 3, оп. 15, од. зб. 170, арк. 20; «Чорноморська комуна», 12 липня 1964 р.

²⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 15, од. зб. 482, арк. 1.

²⁸ Партійний архів Одеського обкому КП України, ф. 11531, оп. 1, од. зб. 54, арк. 310; поточний архів Одеського обкому комсомолу. Стенограма XVI Одеської обласної комсомольської конференції, 1965, стор. 62.

²⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 16, од. зб. 914, арк. 35; Партійний архів Миколаївського обкому КП України, ф. 3, оп. 15, од. зб. 87, арк. 70.

³⁰ Партійний архів Херсонського обкому КП України, ф. 46, оп. 114, од. зб. 976, арк. 22—23; ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 16, од. зб. 759, арк. 51—52.

В зв'язку з розробленими партією заходами по інтенсифікації сільського господарства VIII пленум ЦК ЛКСМУ (1964 р.) поставив перед комсомольськими організаціями завдання перейти до активних форм пропаганди і впровадження нового, передового, щоб досягнуте у науці і підтверджене практикою впроваджувалось би у виробництво³¹. Комсомольські організації республіки встановлювали зв'язок з науково-дослідними сільськогосподарськими установами, інститутами з метою залучення молодих учених і спеціалістів сільськогосподарського виробництва до навчання молоді передовим методам праці. Однією з форм залучення агрономів, зоотехніків, інженерів-механіків, економістів до роботи по розповсюдженню передового досвіду, досягнень науки і техніки стали ради, або об'єднання молодих спеціалістів.

Так, зліт молодих спеціалістів Одеської області (20 червня 1964 р.) ухвалив положення про творче об'єднання молодих спеціалістів сільського господарства області, обрав обласну раду молодих спеціалістів, девізом якої стало: «Шлях до достатку — через науку і творчість». Одним із головних завдань цієї ради була пропаганда і впровадження передового досвіду, передача знань рядовим трудівникам полів.

1964 р. Татарбунарський районний комітет ЛКСМУ провів збори молодих спеціалістів сільського господарства, які створили творче об'єднання, куди ввійшло 149 молодих спеціалістів. Об'єднання мало свій статут-програму. Було обрано президію і три відділи. Один з відділів вивчав пропаганду і впроваджував у виробництво досягнення науки, техніки і передової практики. Такі ж об'єднання були створені у колгоспі ім. Дмитрова, «Шлях Ілліча», ім. Татарбунарського повстання та інших³².

Почин татарбунарських комсомольців схвалило бюро ЦК ЛКСМУ (1964 р.), і рекомендувало комсомольським організаціям республіки використати їх досвід³³.

Комсомольські організації організували також пересувні клуби передового досвіду, які працювали у багатьох районах. В Ізмаїльському районі на Одещині діяв клуб молодих доярок, у Гвардійському районі Кримської області — клуб молодих виноградарів³⁴. Ці клуби передового досвіду практикували виїзди на ферми, бригади, ланки, де передовики сільськогосподарського виробництва на практиці вчили прогресивним методам і прийомам праці. Вони організовували виступи спеціалістів сільського господарства про досягнення науки і техніки, проводили економічні конференції, тематичні вечори, випускали листівки і плакати про передовиків виробництва.

Отже в період між XXII і XXIII з'їздами партії комсомольські організації республіки провели певну роботу по удосконаленню і застосуванню нових форм і методів трудового виховання молоді села. Соціалістичне змагання, поширення передового досвіду і впровадження у сільськогосподарське виробництво досягнень науки, техніки і прогресивних форм праці давали можливість комсомольським організаціям конкретно й ефективно вирішувати питання трудового виховання і цим самим допомагати партії виховувати всебічно розвинених молодих людей, для яких праця стане першою життєвою необхідністю.

³¹ ІА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 15, од. зб. 325, арк. 33.

³² Партійний архів Одеського обкому КП України, ф. 11531, оп. 1, од. зб. 55, арк. 224—225.

³³ ІА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 15, од. зб. 325, арк. 145.

³⁴ Партійний архів Одеського обкому КП України, ф. 11531, оп. 1, од. зб. 4, арк. 13; Архів Міністерства культури УРСР, ф. 7, оп. 1, сир. 83, арк. 161.

А. Д. СИДАЧЕНКО

КОМСОМОЛ УКРАЇНИ І ЛЕНІНСЬКИЙ ПРИЗОВ

Ленінський призов, проведений 1924 р. по всій країні, переконливо свідчив про зв'язок Комуністичної партії з трудящими масами, любов народу до В. І. Леніна.

21 січня 1924 р. Володимир Ілліч помер. Народи нашої Батьківщини тяжко пережили цю втрату. В ті скорботні дні Центральний Комітет партії звернувся до комуністів і всіх трудящих Країни Рад згуртувати свої ряди, мобілізувати всі зусилля на втілення в життя величних ленінських накреслень. У відповідь на заклик партії трудящі, насамперед представники робітничого класу, подавали заяви про вступ до лав партії. Серед тих, хто бажав зв'язати свою долю з партією, було багато молодих, членів Ленінського комсомолу.

Питанню Ленінського призову присвячено кілька праць¹, але в них дуже мало приділяється уваги участі молоді і комсомолу у цій важливій справі.

Автор даного повідомлення, роблячи спробу заповнити цю прогалину, подає матеріал про діяльність ЛКСМУ — одного з найбільших загонів ВЛКСМ — в період Ленінського призову.

Разом з партією і своїм народом переживала тяжку непоправну втрату молодь Радянської України. На траурних засіданнях, зборах і мітингах комсомольці і молодь давали клятву йти ленінським шляхом, оволодівати ленінізмом, бути гідним помічником партії у будівництві соціалізму. В ті дні комсомольці і молодь Печерського району Києва у резолюції зборів писали: «Ми, робітнича молодь Печерська, приєднуємо свою скорботу до скорботи всього робітничого класу, але разом з тим ще тісніше згуртуємо свої лави і клянемося йти ленінським шляхом, гордо несучи прапор ленінізму. Ми, молодь, виконаємо заповіт Ілліча і доведемо його справу до кінця»².

Від імені молоді індустріального Харкова учасники траурних зборів запевнили Комуністичну партію, що вони віддадуть усі свої сили і знання для втілення в життя великих ленінських заповітів³.

З усіх кінців країни йшли повідомлення про бажання десятків тисяч робітників зв'язати своє життя з партією. Могутній приплив до партії нових сил свідчив про життєвість Радянської влади, про мудрість і правильність політики Комуністичної партії. Враховуючи це ЦК РКП(б) на січневому Пленумі визнав масовий прийом у партію першочерговим внутріпартійним завданням, ухвалив спеціальну постанову «Про прийом робітників від верстата в партію». «У зв'язку з завданням залучити робітників від верстата в партійні ряди особливу увагу слід звернути на посилення залучення в ряди партії комсомольського робітничого юнацтва,— записано в резолюції,— яке працює коло

¹ З. П. Костыгова. Ленінський призов в партію (1924 год), М., 1949; В. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1963; його ж. Ленінський призов на Україні.— «Український історичний журнал», 1958, № 3; Г. А. Кардашов. Ленінський призов у партію на Україні.— Торжество ідей ленінізму. Збірник статей, К., 1957.

² «Молодой пролетарии» (орган Київського губкому ЛКСМУ), 24 січня 1924 р.

³ «Молодой ленинец» (орган Харківського губкому ЛКСМУ), 27 січня 1924 р.

верстата, тим більше, що це повинно повести до посилення партійного ядра Комуністичної спілки молоді, а так само і до посилення чисто пролетарської його частини»⁴.

Керуючись цими партійними настановами, ЦК РКСМ у зверненні до комсомольських організацій запропонував їм широко залучати до партії комсомольців-робітників від верстата⁵, посилати до партії найкращих своїх товаришів. Комсомол України під керівництвом КП(б)У розгорнув широку роботу.

Заяви про вступ до лав РКП(б) обговорювались на відкритих комсомольських зборах з залученням неспілкової молоді і старших товаришів, а потім — на зборах партійних осередків. Таке обговорення давало можливість відібрати найбільш стійких молодих робітників, зміцнювало зв'язки партії з широкими безпартійними масами. Серед кращих комсомольців-виробничників, прийнятих у дні Ленінського призову в РКП(б), можна назвати молодого робітника київського заводу «Арсенал», учасника жовтневого збройного повстання арсенальців П. П. Савакова⁶, помічників слюсара Катеринославського (нині Дніпропетровський) металургійного заводу ім. Петровського Ю. Ю. Лукича і М. Ю. Власова⁷, бахмутських шахтарів О. Г. Пашенка, П. В. Геляха, П. Ф. Шевченка та багато ін.⁸

Лише в Одеській губернії за лютий-березень 1924 р. було прийнято до лав партії 552 комсомольці-виробничників, у Київській — 232, Катеринославській — 386⁹. Крім індивідуальних заяв, до партійних органів надходили групові заяви. Так, комсомольський осередок Одеської джутової фабрики рекомендував до лав РКП(б) 20 кращих своїх членів робітників від верстата: учасника громадянської війни М. Губрієнка, члена бюро осередку КСМ Г. Супруненка, активістів Т. Христохліба, П. Кісера та ін.¹⁰. В м. Шахтинську на відкритих партійно-комсомольських зборах розглянули заяву про рекомендацію в партію 40 комсомольців-робітників¹¹.

За період Ленінського призову (січень-липень 1924 р.) у країні було прийнято до лав РКП(б) 89 240 кращих комсомольців, з них на Україні — 6 640, що становило 11% до загальної кількості прийнятих до лав РКП(б)¹².

Одночасно був оголошений Ленінський призов у комсомол. Перед комсомольськими організаціями ставилося завдання поповнити ЛКСМ робітничою молоддю, збільшити робітниче ядро. Комсомольські осередки під керівництвом партійних організацій провели роз'яснюючу роботу серед молоді, закликаючи її взяти активну участь у відбудові народного господарства і побудові соціалізму в нашій країні.

В перші траурні дні понад 60 заяв надійшло до комсомольського осередку Крюківських вагонних майстерень¹³. Стільки ж заяв подали молоді робітники прокатного цеху Новоросійського заводу в Юзівці¹⁴ (нині Донецький металургійний завод), понад 400 — юнаки і дівчата

⁴ КПРС в резолюціях..., ч. I, К., 1954, стор. 760.

⁵ «Молодой ленинец», 12 лютого 1924 р.

⁶ «Молодой пролетарий», 28 червня 1924 р.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 1837, арк. 14.

⁸ Там же, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2999, арк. 105, 108.

⁹ «Коммунист», 20 листопада, 16 грудня 1924 р.

¹⁰ «Молодая гвардия» (орган Одеського губкому КСМУ), 17 березня 1924 р.

¹¹ «Молодой ленинец», 3 квітня 1924 р.

¹² РЛКСМ в цифрах. ЦК РЛКСМ, вип. III, 1925, стор. 24.

¹³ «Молодой ленинец», 12 лютого 1924 р.

¹⁴ «Коммунист», 6 лютого 1924 р.

до Катеринославської комсомольської організації¹⁵, 450 — до Луганської, 500 — до Костянтинівської¹⁶.

«Біля комсомольських дверей,— писалося в одній з кореспонденцій у молодіжній газеті,— зараз стоять і стукають цілі роти молодих робітників і робітниць, які твердо вирішили в лавах комсомолу працювати і боротися за втілення в життя заповітів Ілліча»¹⁷.

Молоді залізничники Катеринослава писали: «Ми, робітнича молодь 8 дільниці служби руху, усвідомлюючи, що зі смертю Ілліча Компартія і КСМ є єдиними провідниками в життя його ідей, що обов'язок кожного трудящого відстоювати завоювання Жовтня і брати активну участь у будівництві нового пролетарського життя, подаємо заяву про вступ до КСМ. Закликаємо всіх безпартійних дорослих робітників 8 дільниці вступити до лав партії, яка є найкращим творінням нашого великого вчителя Ілліча»¹⁸. З лютого по липень 1924 р. в Донбасі було прийнято до лав КСМ 9 889 молодих робітників, в Катеринославській губернії — 3 720, Одеській — 3 193, Харківській — 3 617¹⁹. Слідом за робітничою молоддю до комсомолу йшли сільські юнаки і дівчата. Так, у Київській губернії вступило 2 144 чоловік, Подільській — 1 385, Чернігівській — 974, Полтавській — 724²⁰.

З поповненням лав КСМ зростали чисельно первинні комсомольські організації. Так, до комсомольського осередку заводу «Красная звезда» (Єлісаветград, нині — Кіровоград) за Ленінським призовом вступило 120 чоловік²¹, комсомольська організація Брянського заводу в Катеринославі щомісячно приймала близько 150 юнаків і дівчат²², Луганського заводу ім. Жовтневої революції — близько 400 чоловік²³. Значно зросли і зміцніли губернські організації КСМУ. Комсомольська організація Одеської губернії збільшилась на 6 177 юнаків й дівчат, Катеринославська — 7 804, Київська — 6 031, Харківська — 4 703, Донецького басейну — на 12 113. Всього по республіці було прийнято 44 780 чоловік²⁴, а по СРСР в ряди КСМ влилося 170 тис. нових членів²⁵. Значно зросло робітниче ядро в лавах Ленінського комсомолу. Якщо у жовтні 1922 р. робітників було 27%, то на 1 травня 1924 р. — понад 40%²⁶.

Ленінський призов значно пожвавив життя комсомольських організацій, зміцнив їх зв'язки з неспілковою молоддю, підніс авторитет комсомольців серед молодих робітників і селян.

Основним результатом Ленінського призову комсомольців у партію та молоді у спілку було зміцнення зв'язків комсомолу з партією і поліпшення партійного керівництва комсомолом.

VI з'їзд РКСМ (12—18 липня 1924 р.) на першому своєму засіданні одностайно ухвалив присвоїти комсомолу ім'я В. І. Леніна: «Російську Комуністичну Спілку Молоді (РКСМ) перейменувати в Російську Ленінську Комуністичну Спілку Молоді (РЛКСМ)»²⁷. У мані-

¹⁵ «Молодая гвардия», 12 лютого 1924 р.

¹⁶ «Молодой шахтер», 10 лютого 1924 р.

¹⁷ «Молодой ленинец», 8 лютого 1924 р.

¹⁸ «Звезда» (орган Катеринославського губкому КП(б)У), 1 лютого 1924 р.

¹⁹ Ленинский комсомол Украины в цифрах, Харьков, 1926, стор. 10.

²⁰ Там же.

²¹ «Молодой пролетарий», 29 лютого 1924 р.

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 55, арк. 25.

²³ «Молодой ленинец», 23 жовтня 1924 р.

²⁴ Ленинский комсомол Украины в цифрах, стор. 10.

²⁵ Отчет Центрального Комитета РКСМ, М., 1924, стор. 12.

²⁶ «Молодой ленинец», 19 червня 1924 р.

²⁷ VI съезд РЛКСМ. Стенографический отчет. 12—18 июля 1924 г., М., стор. 12.

фесті з'їзду до всіх комсомольців, до всієї робітничої селянської молоді говорилося: «Не для красного слівця, не з бажання носити найкраще з імен, не тільки для того, щоб вшанувати пам'ять великої людини, ми прийняли це рішення. Ні, ми прийняли його для того, щоб вся трудяща молодь всіх народів, які населяють СРСР, разом з своїм передовим загonom — Комуністичною Спілкою Молоді — прийнялася єдиною волею і твердою рішучістю навчитися по-ленінськи жити, працювати і боротися, здійснювати заповіти, які залишив нам Ленін»²⁸. Цій клятві Ленінський комсомол був вірний у подальшій своїй діяльності.

Зростання лав РЛКСМ поставило перед партією і комсомолом завдання посилити комуністичне виховання серед комсомольців і серед нового поповнення зокрема.

Чіткі і ясні настанови з цього питання дав XIII з'їзд партії. Він зазначив у своєму рішенні, що основним завданням РКСМ є піднесення громадсько-політичної активності всієї спілки і кожного її члена зокрема. Комсомольці повинні бути першими помічниками партії в політичній, адміністративно-радянській, господарській і освітній талузях як у місті, так і на селі²⁹. З'їзд партії звернув серйозну увагу на систематичне вивчення комсомольцями історії та теорії більшовизму, особливо висвітлювати боротьбу партії з опортунізмом³⁰.

Керуючись настановами XIII з'їзду РКП(б), VI з'їзд РЛКСМ відзначив, що основним завданням Спілки молоді є виховання комсомольців під керівництвом партії непримиренним до всяких дрібнобуржуазних ухилів. З'їзд розробив систему політосвіти в комсомолі, яка складалася з трьох ступенів: комсомольський гурток, політгурток, ленінський гурток. На селі, враховуючи відсутність пропагандистських кадрів і низький політичний рівень сільської молоді, політнавчання комсомольців проходило методом голосної читки. З'їзд ухвалив підготувати для гуртківців програми і звернув особливу увагу на підготовку керівників гуртків, підкресливши, що політична освіта повинна бути зв'язана з вирішенням практичних завдань, що стоять перед радянським народом. З'їзд проголосив: «Комсомол повинен стати школою бойовничого більшовизму».

Рішення XIII з'їзду РКП(б) і VI з'їзду РЛКСМ були покладені в основу всієї політико-виховної роботи комсомольських організацій України серед молоді.

У липні 1924 р. Всеукраїнська конференція ЛКСМУ вказала, що для підвищення політичного рівня молоді необхідно розширити мережу політгуртків, забезпечити слухачів необхідною літературою, залучити до політико-виховної роботи найкращих комсомольських працівників³¹.

Комсомольські організації України розгорнули роботу по зміцненню мережі політичної освіти. Так, в Одеській губернії з червня по грудень 1924 р. було створено понад 170 гуртків, в Донбасі — 340 комсомольських гуртків і 75 політгуртків, у Києві на січень 1925 р. у 107 гуртках навчалася понад 2 тис. комсомольців³². На Україні організовувались гуртки читання дома. Наприкінці 1924 р. в Одеській

²⁸ О переименовании РКСМ в РЛКСМ. Обращение VI съезда РЛКСМ ко всем членам Союза, ко всей рабочей и крестьянской молодежи, М., 1925, стор. 3—4.

²⁹ КПРС в резолюциях і рішеннях..., ч. II, стор. 78.

³⁰ Там же, стор. 77.

³¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 53, арк. 106.

³² «Коммунист», 19 грудня 1924 р., 21, 28 січня 1925 р.; «Молодой ленинец», 26 березня 1925 р.

губернії їх було близько 900³³, Катеринославській — 645, на Поділлі — 275. Київщині — 180³⁴.

Комсомольці Ленінського призову вивчали в політгуртках програму і Статут Спілки молоді, поточну політику, біографію та основні праці В. І. Леніна, історію Комуністичної партії.

Значну допомогу слухачам мережі політичної освіти подавала молодіжна періодична преса. У 1924—1925 рр. на Україні було 10 молодіжних газет з щотижневим тиражем в 300 тис. примірників і журнал «Молодой большевик»³⁵. Велику роль відіграла стінна преса, яка «стала могутньою зброєю в справі організації і виховання робітничо-селянської молоді»³⁶.

Проте в політико-виховній роботі зустрічалися труднощі: не вистачало літератури і програм, пропаганда часто була відірвана від практичних завдань, а основне не вистачало досвідчених пропагандистських кадрів. У подоланні труднощів значну допомогу комсомолу подавала РКП(б). Партія, поряд з вихованням рядових членів Спілки, приділяла значну увагу підготовці комсомольського активу та його марксистсько-ленінській озброєності.

У рішенні IX з'їзду КП(б)У вказувалося, що з метою посилення виховання в комсомолі, передачі партійних традицій комсомольським масам необхідно залучати старих членів партії до практичної роботи, враховуючи при цьому їх бажання працювати в комсомолі³⁷.

У червні 1925 р. V розширений Пленум ЦК ЛКСМУ, обговоривши питання про молодіжну пресу і виховну роботу на селі, виніс відповідні рішення, спрямовані на подальше поліпшення політичної освіти молоді, про випуск серії книг політграмоти для міської і сільської молоді, про переклад російських видань українською мовою, підготовку пропагандистів³⁸. ЦК ЛКСМУ організував при губкомах, райкомах і повіткомах ЛКСМУ семінари для керівників політгуртків. На 1 жовтня 1925 р. в республіці працювало 150 семінарів, де навчалося 4 400 слухачів³⁹. Новий загін пропагандистів дозволив значно розширити мережу політосвіти. На 1 січня 1926 р. лише в містах УРСР налічувалося 4 390 гуртків, в яких навчалися 126 тис. комсомольців. Значну допомогу комсомольським організаціям у налагодженні політичної освіти молоді подавали партійні організації. Вони виділили з числа комуністів кращих пропагандистів, залучили частину молоді до політгуртків у мережі партійної освіти, в яких на 1 січня 1926 р. навчалося близько 19 тис. комсомольців⁴⁰.

Повсякденне піклування Комуністичної партії про комуністичне виховання молоді відчутно позначилось на зростанні лав РЛКСМ, підвищенні політичної активності її у відбудові народного господарства, у громадсько-політичному житті країни. Комсомольці працювали на фабриках і заводах, у забоях шахт, на селі, на фронті народної освіти і культури. Прикладом активної участі комсомольців республіки у господарському житті країни є боротьба за підвищення продуктивності праці. Так, понад 5 тис. юнаків і дівчат макіївських заво-

³³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 29—1, од. зб. 2496, арк. 55.

³⁴ Комсомол після смерті Леніна, ДВУ, 1924, стор. 29.

³⁵ «Молодой ленинец», 26 березня 1925 р.

³⁶ «Ленинский резерв», 1925, № 1, стор. 27.

³⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 312.

³⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 53, арк. 21—25.

³⁹ Комсомол СССР. Статсборник, М., 1926, стор. 61.

⁴⁰ Комсомол СССР, стор. 60.

дів на Донеччині до 1925 р. підвищили продуктивність праці на 20% ⁴¹, молоді робітники Київського залізничного вузла вдвоє скоротили час на ремонт паровоза ⁴², молодіжна бригада Одеської джутової фабрики у вересні 1924 р. підвищила продуктивність праці на 13% порівняно з іншими робітниками ⁴³.

Ленінський призов поповнив лави РЛКСМ представниками кращої частини радянської молоді. Наприкінці відбудовного періоду ЛКСМУ налічувала близько 300 тис. членів ⁴⁴. Показником ідейного зростання і згуртування комсомолу навколо партії є підтримка її у боротьбі проти троцькістів, зінов'євців, буржуазних націоналістів та інших ворогів ленінізму.

Незламна воля партії, життєстверджуючий оптимізм комсомолу, героїчні зусилля всього народу увінчалися першими успіхами. На кінець 1925 р. народне господарство України було в основному відбудоване. В ці роки комсомол показав себе відданим помічником Комуністичної партії, полум'яним борцем за побудову соціалізму. Багато комуністів і комсомольців Ленінського призову ще й сьогодні на бойовому посту боротьби за справу Леніна. Серед них: колишній молодий робітник-слюсар Харківського заводу «Серп і Молот» О. І. Рахманов, що виріс до інженера, колишній токар ХЕМЗу М. Г. Голобродський став заступником директора цього заводу. Колишні молоді шахтарі донецького басейну О. Л. Новоселов і А. Р. Кузьменко нині працюють головними інженерами великих заводів країни. Помічник слюсаря Амур-Нижнедніпровських вагонних майстерень в роки відбудови В. П. Владимиров нині професор кафедри чавуну Комунарського гірничометалургійного інституту.

Беззавітне служіння Батьківщині комуністів і комсомольців Ленінського призову завжди будуть радянській молоді прикладом у її боротьбі за побудову комунізму.

⁴¹ «Молодой ленинец», 1 лютого 1925 р.

⁴² «Молодой ленинец», 22 січня 1925 р.

⁴³ «Молодая гвардия», 28 вересня 1924 р.

⁴⁴ Девятый съезд КП(б)У. Стенографический отчет, Харьков, 1926, стор. 313.

Повідомлення

В. Ф. КИФОРАК, Г. Т. ЧЕРНЕНКО

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ НА УКРАЇНІ

Основоположники наукового комунізму розглядали працю не тільки як основу матеріального і духовного багатства, але й як джерело розвитку самої людини. «...Вся історія, — писав К. Маркс, — є не щось інше, як формування людини людською працею...»¹. Накреслюючи шляхи розвитку економіки молодій соціалістичній державі, В. І. Ленін говорив, що організація праці — «найголовніше, корінне і зобов'язуюче питання всього громадського життя»². А в роботі «Чергові завдання Радянської влади» він писав: «Учитися працювати — це завдання Радянська влада повинна поставити в усьому його обсязі перед народом».³ В. І. Ленін радив якомога більше і глибше займатися науковою організацією праці, вивчати все цінне, що створило людство і використовувати його в боротьбі за побудову соціалізму.

У відповідь на заклик вождя в нашій країні на початку 20-х років розгорнувся рух за розвиток і впровадження у виробництво наукової організації праці (НОП). В 1921 р. відбулася перша всеросійська конференція з питань НОП, а в 1923 р. Раднаркому СРСР прийняв постанову про створення при Колегії НК РСІ Ради наукової організації праці (РадНОП) на чолі з видатним партійним і державним діячем В. В. Куйбишевим.

Починаючи з XII з'їзду ВКП (б), питання наукової організації праці розглядалися майже на всіх партійних з'їздах і конференціях. XII з'їзд зобов'язав РСІ і ЦКК налагодити широку дослідницьку роботу у провідних інститутах праці та інших установах, відрядити за кордон для підбирання літератури, вивчення досвіду та практичного застосування НОП найбільш підготовлених фахівців, «оголосити негайно конкурс на складання одного або кількох підручників по організації праці взагалі і спеціально праці управлінської».⁴ Дальші завдання по розвитку НОП у нашій країні накреслила II Всесоюзна конференція по науковій організації праці (березень 1924 р.).

Широке застосування знайшли ідеї наукової організації праці в Українській РСР. Похід за впровадження НОП і раціоналізацію виробництва в республіці охопив сотні виробничих колективів. Цей рух спрямовувався НК РСІ УРСР, допомогу якому подавали Всеукраїнський інститут праці та акціонерне товариство організаційного будівництва «Укроргбуд».

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, изд. 2, т. 3, стор. 632.

² В. І. Ленін. Твори, 27, стор. 174.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 225.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 673—674.

Заснований у квітні 1921 р. в м. Харкові, Всеукраїнський інститут праці на початку своєї діяльності головну увагу приділяв агітаційно-пропагандистській роботі, а згодом зосередив майже всю свою діяльність на дослідженні питань психофізіології праці і техніки управління. Після обстежень умов праці і стану здоров'я робітників на найбільших заводах Харкова — паровозобудівному, «Електросила», «Серп і молот» інститут одержав санітарно-гігієнічну характеристику різних професій ливарних цехів і зробив детальний опис роботи ливарників. Ці матеріали дозволили вжити ряд заходів з охорони праці. Пізніше інститут був підпорядкований Наркомату освіти республіки і дещо звузив свою тематику досліджень, зосередивши їх на питаннях методики професійного відбору. Інститут видавав свої друковані праці, вміщував окремі статті в газетах і журналах: «Время», «Знамя коммунизма» та ін.

«Укроргбуд» подавав технічну допомогу по впровадженню раціональних форм і методів управління підприємствами. В справі пропаганди НОП і раціоналізації на Україні велика роль належала органу ЦКК КП(б)У — НК РСІ УРСР, журналу «Виробництво, праця, управління», що виходив у 1924—1926 рр. В багатьох вузах республіки з ініціативи НК РСІ УРСР до учбових програм було включено курс наукової організації праці.

1—3 липня 1925 р. в Харкові відбулася Всеукраїнська конференція, яка розглянула багато актуальних питань з НОП у вищих учбових закладах: організація і практична робота по науковій організації праці, її застосування у викладанні, НОП як предмет викладання і зв'язок вищої школи з підприємствами у цьому питанні.

Крім того, на пленарних засіданнях обговорювалися перспективи НОП, завдання і методика обстеження бюджету часу і розумової роботи студентів, НОП у викладанні і т. д. На секціях велися дискусії про застосування НОП в металообробній промисловості, організацію праці студентів, зокрема під час практики, НОП у сільському господарстві взагалі і в господарстві відповідних вузів зокрема. Конференція розглянула проекти різних інститутів про розподіл тематики НОП у програмах викладання окремих наукових дисциплін у вищих учбових закладах. Прийняті конференцією рішення і сьогодні викликають інтерес фахівців.

Важливою подією в розвитку наукової організації праці в нашій країні став XIV з'їзд ВКП(б), який поставив перед ЦКК і РСІ ряд нових завдань щодо раціоналізації діяльності державного та господарського апарату. З'їзд відмітив, що найдосконалішою формою раціоналізації є створення в установах і господарських органах спеціальних допоміжних органів, які б вивчали техніку організації і роботи апарату, виробляли конкретні заходи для підвищення продуктивності підприємств, піднесення продуктивності праці, спрощення і здешевлення державного апарату. З'їзд також звернув увагу ЦКК і РСІ на потребу проводити велику роз'яснювальну роботу в справі наукової організації праці, зобов'язав їх всіляко заохочувати і сприяти всім установам та раціоналізаторським кадрам, що плідно працювали в цій галузі⁵. Обговорюючи проблеми розвитку НОП, IX з'їзд КП(б)У доручив органам ЦКК і РСІ республіки поряд з іншими питаннями особливу увагу приділити «організації виробництва на началах раціоналізованої системи роботи підприємств, поліпшенню якості продукції, стандартизації, плановій електрифікації, науковій організації праці у виробництві».⁶

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II. К., 1954, стор. 193—194.

⁶ КП України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958, стор. 267—268.

Для практичної роботи по впровадженню наукової організації праці при НК РСІ УРСР у лютому 1926 р. було організовано Радую НОП.

Центральні партійні органи постійно стежили за діяльністю ЦКК і РСІ, спрямовували її і здійснювали оперативне керівництво. Так, Пленум ЦК КП(б)У розглянув у червні 1926 р. питання «Про завдання і методи по раціоналізації і роль НК РСІ у цій галузі». 15 вересня 1926 р. заходи по поліпшенню раціоналізації праці і виробництва в промисловості України обговорювалися на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У.

Велику роль у розвитку наукової організації праці відіграла постійна міжвідомча нарада по раціоналізації центральних установ, організована в липні 1927 р. при НК РСІ СРСР, а також постійна нарада при НК РСІ УРСР та окружні РСІ.

XV з'їзд ВКП(б) та X з'їзд КП(б)У закликали органи ЦКК—РСІ всебічно сприяти дальшому розвитку «раціоналізаторського руху, якого ще не було в жодній капіталістичній країні»⁷.

На основі масових досліджень ЦКК і РСІ подали партії та уряду конкретні пропозиції, спрямовані на прискорення темпів соціалістичної індустріалізації і дострокове виконання першого п'ятирічного плану за чотири роки.

В 1928—1929 рр. РСІ Союзу і республіки обстежили промислові об'єкти «Південсталь». Результати показали, що на цих заводах можна підвищити ефективність використання доменних печей на 35%. Політбюро ЦК ВКП(б) у серпні 1929 р. визнало пропозицію РСІ правильною і прийняло рішення про збільшення п'ятирічного плану випуску металу по об'єднанню «Південсталь» з 5,2 млн. т до 6,5 млн. т⁸. В. П. Затонський, який очолював ЦКК—РСІ України в 1927—1933 рр., писав, що органи РСІ УРСР, вивчаючи роботу Криворізького басейну, виявили можливість дати руди в 1929—1930 господарських роках на 9,1 млн. т понад план⁹.

Значну роль у розвитку раціоналізації на виробництві відіграли тимчасові контрольні комісії. Так, на Запорізькому заводі сільгоспмашин «Комунар» за 1927—1928 рр. при сприянні такої комісії було внесено понад 300 пропозицій по раціоналізації виробництва.¹⁰

У 30-і роки рух за раціоналізацію та наукову організацію праці набрав нових форм. З введенням державного планування, госпрозрахунку, з пуском нових, оснащених передовою технікою підприємств, а також з розвитком енергетичної бази розгорнулася широка підготовка інженерних і висококваліфікованих робітничих кадрів. Небачених розмірів досягло соціалістичне змагання, масовий рух новаторів і передовиків соціалістичного виробництва. До початку XI з'їзду КП(б)У (червень 1930 р.) понад 68% робітників України брали участь у соціалістичному змаганні, а 59% з них працювали в ударних бригадах.¹¹ У 1935 р. як вищий тип соціалістичного змагання виник стахановський рух — новий етап у вдосконаленні соціалістичної організації праці. Стахановську естафету далі понесли колективи та ударники комуністичної праці.

Впровадження наукової організації праці на промислових підприємствах здійснюється плановим шляхом. Так, розроблені протягом 1965—1966 рр. на металургійних підприємствах України 1200 планів

⁷ КП України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 369.

⁸ «Економіка Радянської України», № 10, 1966, стор. 24.

⁹ В. Затонський. В боротьбі за лінію партії, Харків, 1930, стор. 34—35.

¹⁰ «Економіка Радянської України», 1966, № 10, стор. 23.

¹¹ Там же.

НОП передбачають умовно-річну економію понад 41 млн. крб. Впровадження ж у виробництво лише 500 планів НОП дало понад 16 млн. крб. економії, а також дозволило вивільнити і перевести на інші роботи майже 1700 робітників.¹²

В останні роки рух за впровадження наукової організації праці в СРСР, в тому числі й на Україні, знову набув поширення. Науково-технічна революція, яка здійснюється в нашій країні в умовах будівництва матеріально-технічної бази комунізму, створює якісно нові перспективи для розвитку НОП. Республіканські наради з питань наукової організації праці, виробництва та управління, що відбулися 17—18 червня 1965 р. в м. Києві та 25—28 вересня 1968 р. в м. Донецьку, розробили конкретні рекомендації, які мають важливе значення для дальшого розвитку НОП.

При багатьох науково-дослідних інститутах і на підприємствах республіки створюються відділи та лабораторії НОП, творчі бригади, проводяться огляди впровадження у виробництво планів наукової організації праці та досягнень науково-технічного прогресу. В промислових центрах України для поширення знань з наукової організації праці, обміну передовим досвідом у впровадженні НОП у виробництво проводяться зональні конференції, наради, семінари.

Принципально нові вимоги до питань наукової організації праці як одного з найважливіших народногосподарських завдань висунули вересневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС, XXIII з'їзд КПРС та XXIII з'їзд КП України.

З метою здійснення накреслень партії і уряду в галузі розвитку НОП Державний комітет Ради Міністрів СРСР з питань праці і заробітної плати і ВЦРПС скликали 26—29 червня 1967 р. в м. Москві Всесоюзну нараду по науковій організації праці в промисловості і будівництві. В роботі наради взяла участь понад 1 тис. чоловік. Узагальнивши досвід впровадження НОП у життя, нарада визнала за доцільне створити на підприємствах і будовах служби НОП, госпрозрахункові галузеві та міжгалузеві об'єднання і фірми, які б розробляли конкретні рекомендації по впровадженню НОП у виробництво; поставила завдання розширити наукові дослідження з проблем наукової організації праці у галузі виробництва і управління, готувати фахівців-організаторів та ін. Особливу увагу нарада звернула на необхідність залучення до справи впровадження НОП широких мас трудящих.

Сучасний етап комуністичного будівництва вимагає інтенсивного розвитку всіх галузей народного господарства, організації діяльності всіх підприємств та установ на наукових основах. При цьому велике значення має узагальнення і поширення передового досвіду. Враховуючи це, ЦК КПРС 19 вересня 1967 р. обговорив питання про досвід роботи Свердловської обласної та Рибінської міської партійних організацій по впровадженню НОП у промисловість і підвищенню культури виробництва. ЦК КПРС зобов'язав партійні, радянські, господарські і профспілкові організації всебічно впроваджувати наукову організацію праці і високу культуру виробництва, спираючись на всі засоби агітації, пропаганди, досвід вітчизняної і зарубіжної науки й практики, а також на досвід парторганізацій Свердловської області та м. Рибінська.¹³ Про досягнення цих організацій щодо впровадження НОП свідчать такі, наприклад, факти. Протягом 1964—1967 рр. темпи зростання продуктивності праці у промисловості Свердловської області були вищими, ніж у середньому по всій країні. Серед споріднених підприємств Союзу

¹² Поточний архів Міністерства чорної металургії УРСР за 1965—1966 рр.

¹³ «Радянська Україна», 21 вересня 1967 р.

Нижньотатівський металургійний комбінат виплавив у 1967 р. найбільше понадпланового металу. Колектив заводу «Уралхіммаш» за чотири роки підвищив продуктивність праці на 50% і в два з половиною рази збільшив прибуток підприємства, в 1967 р. — вдвоє збільшив загальний фонд матеріального заохочення і т. д.¹⁴

На виконання постанов ЦК КПРС ЦК КП України прийняв 21 жовтня та 14 листопада 1967 р. аналогічні рішення, в яких поряд з успіхами у впровадженні на підприємствах і будовах республіки комплексних заходів з НОП указувалося і на ряд істотних недоліків у цій справі, накреслювалися шляхи їх усунення.

21 лютого 1968 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи по впровадженню наукової організації праці і підвищенню культури виробництва». Зокрема, Рада Міністрів УРСР схвалила конкретні пропозиції міністерств і відомств республіки щодо розробки та виконання на підпорядкованих їм підприємствах щорічних планів впровадження НОП. Згідно з постановою в Держплані республіки та Інституті економіки АН УРСР створено структурні підрозділи, на які покладено функції планування і координації робіт по НОП. Створено також Раду по науковій організації праці. Серед широкого комплексу заходів, спрямованих на поліпшення впровадження наукової організації праці в народному господарстві. ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР накреслили план розгортання науково-дослідних робіт з проблем НОП, координацію яких у межах республіки здійснює створена при АН УРСР спеціальна наукова рада.

Впровадження наукової організації праці має велике значення не лише для практичних працівників, зайнятих безпосередньо на виробництві, а й для поліпшення діяльності науково-дослідних, проектно-конструкторських і технологічних інститутів і лабораторій, вузів та інших споріднених організацій. Відомо, що однією з найсуттєвіших рис сучасної науково-технічної революції є поступове перетворення науки в безпосередньо продуктивну силу. Цей процес вимагає координації та спільної розробки проблем найрізноманітніших напрямків сучасної науки, а його результати все помітніше позначаються в усіх сферах життя й діяльності суспільства. Водночас сам розвиток науки стає дедалі складнішою і трудомісткою справою, що вимагає величезних затрат матеріальних і трудових ресурсів, найбільш ефективного використання яких є одним з першочергових завдань. Це ставить на порядок денний питання про глибоке наукове вивчення проблем організації і управління наукою, розробку методів оцінки й аналізу ефективності як окремих науково-дослідних процесів, так і наукової діяльності загалом.

Саме тому в останні роки виник новий напрям наукових досліджень, що вивчає процеси розвитку науки як форми суспільної діяльності людей — «Наука про науку» або згідно з прийнятою в нашій країні термінологією — «Наукознавство». Ця нова галузь ґрунтується на досягненнях історії та економіки науки, економічної кібернетики, теорії наукової інформації, економіки праці, соціології та ін. На книжкових полицях з'явилося кілька книг, що є першими спробами узагальнити проблеми наукової організації наукової праці¹⁵; в союзних та республіканських журналах з цього питання надруковано вже чимало статей.

¹⁴ «Правда», 29 червня 1968 р.

¹⁵ Г. М. Добров. Наука о науке. Введение в общее наукознание, К., 1966; А. И. Щербakov. Пути совершенствования организации труда научных сотрудников, Новосибирск, 1966 г.; Проблемы повышения эффективности научно-исследовательской работы, Новосибирск, 1968; Организация и эффективность научных исследований, Новосибирск, 1967; та ін.

Оцінці сучасного стану наукознавства і визначенню шляхів його дальшого розвитку були присвячені конференції з питань організації праці наукових співробітників, проведені в Новосибірську (лютий 1965 р. та липень 1966 р.), а у м. Львові — симпозиум, у якому взяли участь радянські науковці та їх колеги з зарубіжних соціалістичних країн¹⁶.

В останні роки установи Академії наук УРСР приділяють чимало уваги удосконаленню організації праці наукових співробітників. У жовтні 1967 р. проведено загальнономіську науково-практичну конференцію з питань наукової організації праці вчених. Аналіз стану справ, що передував цій конференції, наукові доповіді й пропозиції вчених показали, що такому важливому питанню, як наукова організація праці в установах АН УРСР донедавна ще не приділялася належна увага. У своїй постанові від 24 червня 1967 р. «Про заходи до поліпшення автоматизації наукової та інженерної праці» Президія АН УРСР накреслила ряд заходів щодо інтенсифікації науково-дослідних робіт у галузі автоматизації наукової та інженерної праці. З того часу інститути АН УРСР провели певну роботу по її виконанню. Так, у планах науково-дослідних робіт на 1968 р. більшість установ АН УРСР приділяє значну увагу питанням наукової організації праці вчених, автоматизації наукової і управлінської роботи.

25 листопада 1967 р. Президія АН УРСР ухвалила спеціальну постанову «Про наукову організацію праці в установах АН УРСР» та цілий комплекс заходів по впровадженню НОП в установах АН УРСР, зокрема зобов'язала директорів інститутів обговорити на засіданнях вчених рад стан і перспективи дальшого вдосконалення організації праці наукових працівників установ і подати Президії АН УРСР конкретні пропозиції з цього питання. При Президії АН УРСР створено комісію з питань автоматизації наукових досліджень (голова — акад. АН УРСР М. П. Семененко), а також постійно діючий загально-академічний семінар з питань наукової організації праці для керівного складу інститутів, установ та підприємств (керівник Г. М. Добров), порушено питання про створення єдиного обчислювального центру АН УРСР при Інституті кібернетики, проведено ряд заходів щодо застосування «малої» автоматизації в наукових установах академії.

В Секції суспільних наук АН УРСР при Інституті економіки створюється відділ економіки і організації науки. В усіх установах АН УРСР уже діють або починають діяти групи наукової організації праці, які мають систематично стежити за впровадженням НОП в дослідницьку роботу вчених республіки.

Глибоке вивчення досвіду впровадження у життя принципів наукової організації праці, а також пошуки шляхів дальшого її розвитку в нашій країні є неодмінною умовою успішної побудови комуністичного суспільства.

¹⁶ «УІЖ», 1965, № 4, стор. 148; 1966, № 1, стор. 47—53; № 9, стор. 152—153.

М. В. ЗНАМЕНСЬКА

ЗВ'ЯЗКИ ГРОМАДСЬКОСТІ УРСР З ТРУДЯЩИМИ ЗАРУБІЖНИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН

«Зближення країн, які стали на шлях соціалізму, їх згуртування в соціалістичній співдружності відповідає корінним інтересам народів; воно ґрунтується на однотипності соціально-економічного та політичного ладу, на єдності марксистсько-ленінської ідеології, на спільності завдань у боротьбі проти імперіалізму, за мир, демократію і соціалізм»¹.

Імперіалісти намагаються усіма засобами послабити єдність світової системи соціалізму, міжнародного комуністичного руху, підірвати зсередини соціалістичну співдружність, спираючись на націоналістичні та ревізіоністські елементи. Тому існує настійна необхідність дальшого зміцнення дружби і співробітництва соціалістичних країн, патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих. Велика роль у цій справі належить організаціям, що здійснюють безпосередні контакти між громадськістю СРСР і зарубіжних країн: Союзові радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, Радянському комітетові захисту миру, Комітетові молодіжних організацій СРСР та ін.

Розширення і поглиблення співробітництва між соціалістичними країнами викликали необхідність вдосконалити форми організації зв'язків, щоб залучити до цієї важливої справи найширші кола радянської громадськості. У лютому 1958 р. Всесоюзне товариство культурного зв'язку з закордоном перетворено на Союз радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами. Згодом були створені республіканські товариства.

В листопаді — грудні 1958 р. засновано республіканські відділення товариств радянсько-болгарської, радянсько-угорської, радянсько-чехословацької, радянсько-польської, радянсько-румунської, радянсько-німецької дружби і культурного зв'язку. 5 березня 1959 р. в Києві відбулася Республіканська конференція представників громадських організацій, промислових підприємств, колгоспів і радгоспів республіки, діячів науки і культури, яка організаційно оформила Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами — УТДКЗ. До нього увійшли українські відділення товариств дружби з соціалістичними країнами, а також 11 галузевих секцій: суспільних наук, сільськогосподарства, педагогічних наук, медичних наук, архітектури, права, літератури і мистецтва для дітей, кінематографії, образотворчого мистецтва, театру та музики. У 1965 р. створено секцію ветеранів війни.

До складу правлінь товариств і секцій були обрані передовики промисловості й сільського господарства, державні і громадські діячі республіки, відомі вчені й письменники, діячі культури, представники профспілок і молодіжних організацій УРСР, загалом — близько 800 чоловік. Головами правлінь стали легендарний партизанський командир двічі Герой Радянського Союзу С. А. Ковпак, поет-академік М. Т. Рильський, академік АН УРСР І. К. Білодід, композитор К. Ф. Данькевич та ін; членами правлінь — депутат Верховної Ради УРСР двічі Герой Соціалістичної Праці ланкова колгоспу ім. Ілліча Київської області О. К. Дип-

¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 50.

тан, директор Львівського філіалу музею В. І. Леніна Б. К. Дудикевич, письменники М. Стельмах та Я. Баш, народний художник СРСР В. Касіян, народні артисти СРСР Н. Ужвій і Л. Руденко та інші шановні в республіці люди.

Кількість країн, з якими Українське товариство підтримувало зв'язки, зросла з 52 у 1958 р. до 112 у 1966 р., а кількість організацій — з 108 до 3142. 1958 р. на Україні працювало 9, 1965 р. — 263 республіканських, обласних, міських і районних відділень товариств, а 1967 р. в областях було 31 відділення, налічувалося 22 міських, 41 районне відділення та близько 3 тис. колективних членів. У 1966 р. тільки через республіканські відділення підтримувалися братні зв'язки з 2250 організаціями і громадськими діячами соціалістичних країн².

Відділення Товариства покликані здійснювати такі завдання: широко популяризувати серед громадськості зарубіжних країн успіхи й досягнення радянського народу в справі побудови комунізму, сприяти обмінюванню передовим досвідом між трудящими Радянського Союзу та інших соціалістичних країн; встановлювати і зміцнювати ділові зв'язки між колективами підприємств і організацій, колгоспів і учбових закладів України з відповідними колективами і організаціями братніх соціалістичних країн; знайомити громадськість Української РСР з успіхами соціалістичного будівництва у братніх країнах, їхньою історією і культурою.

Найтісніші контакти, природно, встановилися між громадськістю України та європейських соціалістичних країн. Цьому сприяли однотипність суспільно-політичного ладу, єдина марксистсько-ленінська ідеологія, спільні потреби розвитку продуктивних сил України та сусідніх соціалістичних країн, історично традиційні тісні відносини між українським народом та народами цих країн. Україна має розвинену мережу залізничних, повітряних та морських шляхів сполучення з виходами до кордонів братніх країн, до яких через територію республіки прокладені нафтопровід «Дружба», газопроводи «Братерство» та «Україна — Польща», енергосистема «Мир». Вони мають велике значення для розвитку продуктивних сил європейських соціалістичних країн.

В наш час, коли СРСР та європейські соціалістичні країни втілюють у життя заходи, націлені на удосконалення і дальший розвиток методів керівництва народним господарством, особливо важливе значення мають взаємне вивчення передового досвіду, міжнародний розподіл праці в рамках соціалістичної співдружності.

Великого розвитку набуло творче змагання колективів трудящих УРСР і соціалістичних країн Європи. Ця форма зв'язку успішно здійснюється колективними членами організації. Вже у 1965 р. до їх числа входило 650 промислових підприємств, 347 колгоспів і радгоспів, 448 вузів та шкіл, 366 установ, культурно-освітніх закладів, а також екіпажі теплоходів та літаків, які курсували між УРСР та різними соціалістичними країнами Європи. Серед них були колективи заводу «Запоріжсталь», Дніпрогесу ім. В. І. Леніна, Київського метрополітену, селяни колгоспів «Перемога комунізму» і «Україна» Лохвицького району Полтавської області, Київський, Харківський, Одеський, Львівський та Ужгородський державні університети, Українська республіканська рада профспілок, екіпажі теплоходів «Ізмаїл», «Одеса», «Владивосток», «Ар-

² Поточний архів УТДКЗ. Звіт про роботу Товариства за 1958 р., стор. 4; Резолюція II Республіканської конференції Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, К., 1966, стор. 2; Звіт про роботу Товариства за 1965 р. Додаток № 1; Звіт про роботу відділу соціалістичних країн за 1966 рік, стор. 4.

мения». З 1958 р. до 1965 р. Українське Товариство дружби сприяло встановленню контактів між 1630 підприємствами і організаціями УРСР та зарубіжних соціалістичних країн.

Тільки в Харківській області у 1965 р. регулярні виробничі зв'язки з підприємствами соціалістичних країн мали понад 6 тис. бригад, 138 заводів, 33 науково-дослідні і проектні установи³.

Майже чотирнадцять років підтримують зв'язки колективи київського заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького та чехословацького верстатобудівного заводу «ТОС-Челаковіце» у м. Жебрак. Творча співдружність сприяла вчасному виконанню виробничих планів обома колективами, підвищенню культури виробництва на їхніх підприємствах. Кияни перейняли у чеських колег схему розміщення верстатів, новий свердлувальний патрон, що підвищило продуктивність праці на заводі ім. М. Горького в середньому на 3,5%. Чеські товариші, запозичивши у нас методи алмазної обробки інструментів, надіслали незабаром на завод опис електролітичного та ультразвукового шліфувальних верстатів, ультразвукового генератора⁴.

Багаторічна дружба єднає шахтарів Львівсько-Волинського басейну з шахтарями угорського м. Комло області Бараня. Прохідники бригади В. Поберезниченка з шахти № 8 «Великомостівська-Комсомольська» змагаються з бригадою соціалістичної праці Шандора Сіладі. Друзі інформують один одного про методи збільшення видобутку вугілля і зниження його собівартості, про раціоналізаторські пропозиції, про успіхи в роботі і житті. Такі ж братерські зв'язки підтримують шахтарі Луганської області і Пернікського округу Болгарії, Донецької області і Катовицького воеводства Польщі.

Понад 20 колгоспів і радгоспів Полтавщини — колективні члени Товариства радянсько-болгарської дружби — підписали договір про змагання з болгарськими кооператорами Великотирновського округу. Активісти з Полтавської області, побувавши у Болгарії, переконалися, що місцева система зрошення полів з успіхом може бути застосована і в їхніх колгоспах. Новий метод уже запроваджено в колгоспі «Червона Україна» Гадяцького району⁵. Полтавський сільськогосподарський інститут на підставі болгарського досвіду здійснив ряд робіт по обводненню земель у заплаві р. Ворскли, а деякі колгоспи Глобинського району побудували зрошувальні системи, подібні до болгарських. Водночас кооператори Великотирновського округу з успіхом застосували досвід полтавчан у наземному курганному силосуванні кормів, організації ферм для відгодівлі свиней, використанні сільськогосподарської техніки⁶.

Велику й цікаву роботу провадить радгосп «Київська овочева фабрика». Щороку радгосп відвідують представники трудящих соціалістичних країн, які знайомляться з вирощуванням овочів методом гідропоніки. За допомогою інженерів і агрономів радгоспу будуються овочеві фабрики в Софії, Будапешті, Варшаві, Ерфурті. У радгоспі створено постійний семінар, на якому тільки в 1965 р. навчалося 348 чехів і словаків, болгар, угорців та німців⁷. Таким чином досвід колективу комуністичної праці радгоспу «Київська овочева фабрика» став надбанням

³ Поточний архів УТДКЗ. Звіт про роботу відділу соціалістичних країн за 1965 рік, стор. 4—5.

⁴ Поточний архів УТДКЗ. Звіт про роботу Товариства за 1965 рік, стор. 4—5; Чувство єдиної, К., 1966, стор. 6.

⁵ «Зоря Полтавщини», 27 травня 1967 р.

⁶ З досвіду роботи Полтавського обласного відділення Товариства радянсько-болгарської дружби, К., 1965, стор. 8.

⁷ Поточний архів УТДКЗ. Звіт про роботу Товариства за 1965 р., стор. 8.

багатьох соціалістичних країн. Член правління Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби директор радгоспу Герой Соціалістичної Праці Ю. А. Дюкарев був нагороджений грамотами Товариства і Всенародного комітету болгаро-радянської дружби. З свого боку, німецькі товариші подарували радгоспові проект блочної теплиці, угорці — насіння нового сорту помідорів, а болгарини — препарат «Каротан», застосування якого підвищило врожайність овочів на 7—11%.

Плідне співробітництво, обмін науковими досягненнями успішно розвиваються між колективами наукових закладів України і європейських соціалістичних країн. Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР підтримує зв'язки з подібними науковими установами майже усіх соціалістичних країн. Як пишуть чехословацькі товариші, завдяки застосуванню досвіду роботи й технічної документації Інституту ім. Патона тільки за 2 роки було зекономлено понад 15 млн. крон, а економічний ефект від науково-технічного співробітництва між Центральним інститутом зварювання НДР і київським інститутом за останні роки становив понад 1,5 млн. марок⁸.

Широко практикуються відвідування для обміну досвідом і спеціалізації. Так, понад 200 фахівців з соціалістичних країн у 1959—1960 рр. вивчали технологію зварювання та передові методи праці патонівців. Протягом 1963—1964 рр. Академія наук УРСР — колективний член Українського товариства дружби — прийняла близько 80 болгарських учених і спеціалістів, що приїздили для довгострокової спеціалізації⁹. Подібні зв'язки підтримують і вузи республіки.

Важливою формою обміну досвідом соціалістичного і комуністичного будівництва є зв'язки прикордонних західних областей Української РСР¹⁰ з воеводствами Польщі¹¹, областями Чехословаччини, Угорщини та Румунії.

Створені у Львові, Ужгороді, Луцьку, Чернівцях та Івано-Франківську протягом 1959—1962 рр. обласні відділення товариств радянсько-чехословацької, радянсько-угорської, радянсько-польської та радянсько-румунської дружби провели безліч різноманітних заходів, спрямованих на дальший розвиток братерства і співробітництва між трудящими соціалістичних країн.

Прикладом братерського співробітництва є соціалістичне змагання між багатьма колгоспами Радянської України і колективами виробничих кооперативів в прикордонних областях сусідніх країн. Багато років змагаються між собою колгосп ім. Чапаєва Берегівського району Закарпатської області та кооператив «Уй ейлет» с. Такош Сабольч-Сатмарської області Угорщини, колгосп ім. Кірова Заставнівського району Чернівецької області і колсільгосп «1907 рік» Севенського району Сучавської області Румунії та ін.¹² Творче змагання колективів сприяє успішному виконанню планів, дає широку можливість впроваджувати все нове, передове, що є у сусідів.

⁸ Поточний архів УТДКЗ. Матеріали Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби за 1965 р.; Дружба міцніша від сталі, К., 1962, стор. 66.

⁹ Дружба міцніша від сталі, стор. 65; П. Сохань. Вогонь вічної дружби, К., 1966, стор. 101.

¹⁰ Про прикордонні зв'язки див. «Український історичний журнал», 1965, № 3, стор. 78—84; № 6, стор. 121—123.

¹¹ И. Ф. Евсеев. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960), К., 1962, стор. 297.

¹² Поточний архів Українського товариства радянсько-угорської дружби за 1967 р.; І. Лісевич. Братерство народів — братерство культур, К., 1966, стор. 27.

З ініціативи трудящих на радянсько-угорському кордоні біля с. Лужанка Берегівського району Закарпатської області у 1960 р. було закладено «Сад дружби». З того часу тут спільно працюють трудівники Закарпаття і Сабольч-Сатмарської області. Сад став не тільки символом братерської єдності і непорушної дружби двох народів, а й своєрідною школою передового досвіду. Тут відбуваються семінари з питань садівництва, в яких беруть участь угорські фахівці. Окремі види робіт виконуються за спільною радянсько-угорською технологією¹³.

Прикордонний обмін між Україною і Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною та Румунією знаходить свій вияв також у дружньому листуванні, обміні літературою, матеріалами для преси і радіо, виставками тощо. З кожним роком ці форми зв'язків удосконалюються, поширюються, в них беруть участь широкі маси трудящих. Обласні відділення товариств радянсько-польської, радянсько-чехословацької, радянсько-угорської та радянсько-румунської дружби протягом 1961—1967 рр. провели понад 5 тис. громадсько-політичних і масових заходів, присвячених сусіднім соціалістичним країнам.

Такий обмін, який сприяє зближенню трудящих, виховує в них почуття інтернаціональної солідарності, з успіхом поширюється і поглиблюється, охоплюючи не лише прикордонні, а й інші області і міста соціалістичних країн. Це підтверджується створенням майже щороку нових обласних відділень товариств дружби, а також здруженням міст (Київ — Лейпціг і Краків, Одеса — Варна, Сегед і Спліт, Харків — Познань, Кривий Ріг — Мансфельд, Комунарськ — Дунайварош та ін.).

Однією з важливих форм діяльності Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, яка має на меті широкое висвітлення за кордоном досягнень нашої республіки в комуністичному будівництві, ознайомлення з культурою та історією українського народу, є відправка за рубіж художньої і соціально-економічної літератури, виставок, кінофільмів, фотоматеріалів, магнітозаписів, нот та ін. Якщо у 1958 р. Товариство надіслало до соціалістичних країн 11 482 примірники таких матеріалів, то у 1965 р. — 140 936, тобто в 12 разів більше. У 1967 р. було відправлено 22 418 примірників соціально-економічної, 10 581 — художньої, понад 10 тис. примірників літератури з питань образотворчого мистецтва, 66 кінофільмів, 189 фотодобірж. У 1967 р. кількість відправленої літератури зросла майже у 6 разів проти 1964 р., а кількість адресатів — удвічі¹⁴.

За 1958—1964 рр. на адресу Товариства німецько-радянської дружби було надіслано понад 3 тис. книжок 735 назв*. Понад 2 тис. примірників художньої, соціально-економічної та мистецької літератури надіслано у 1965 р. Румунському товариству дружніх зв'язків з СРСР (АРЛУС). Вже кілька років до бібліотек Бухарестського та Софійського університетів надходить українська класична і сучасна художня література, підручники української мови. Протягом 1958—1964 рр. на адресу різних організацій ЧССР було розіслано близько 16 тис. примірників книжок та інших видань з УРСР¹⁵.

До святкування 50-ої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції Товариство надіслало до соціалістичних країн Європи велику

¹³ Дружба, Ужгород, 1961, стор. 49; «Радянська Україна», 14 червня 1968 р.

¹⁴ Поточний архів УТДКЗ. Звіти про роботу Товариства за 1964 р. та 1967 р.

* Підраховано за даними поточного архіву Українського відділення Товариства дружби з Німецькою Демократичною Республікою (1958—1964).

¹⁵ Поточний архів Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби. Про діяльність Українського відділення ТРЧД за 1956—1964 рр., стор. 5.

кількість різноманітних матеріалів про досягнення і успіхи УРСР за роки Радянської влади. Зокрема були надіслані бібліотечки «Радянський Україні 50 років», «Міста України до 50-річчя Жовтня» та ін., фотодобірки «За владу Рад», «Будівники майбутнього», виставки дитячої творчості, української радянської графіки, кінофільми українських кіностудій тощо.

Спочатку республіканські відділення Товариств дружби з європейськими соціалістичними країнами підтримували зв'язки головним чином з відповідними центральними правліннями товариств, союзів та комітетів дружби з СРСР. З 1963 р. контакти значно поширилися за рахунок окружних, воеводських, міських та місцевих відділків цих організацій. Вже в 1963 р. інформаційні матеріали, були відправлені у Шумен, Пернік, Варну (НРБ), а також у Лейпціг, Вальдгейм та Бад-Бланкенбург (НДР)¹⁶.

До братніх країн надсилалися статті, нариси, репортажі про життя Радянської України, її видатних діячів науки і культури. Якщо у 1963 р. було надіслано близько 20 статей, то протягом 1966—1967 рр.— 417*, які відправлялися, зокрема, редакціям журналів «Българо-съветска дружба», «Пшиязнь», «Свет Совету», «Свет соціалізму», «НДР — інформація і ілюстрація», «Орсаг — Вілаг» та ін.

«Як ми зраділи,— пишуть польські товариші,— що в центральному органі нашого Товариства — «Пшиязнь», у номері, присвяченому 20-річчю перемоги над гітлерівською Німеччиною, з'явилась сьогодні,— 9 травня,— ваша стаття, яку прочитають сотні тисяч читачів цього популярного журналу, і одні згадають, інші узнають про чудових героїв, які не шкодували ні сил, ні крові, ні свого життя, щоб наші народи могли жити й будувати майбутнє для наших дітей»¹⁷.

До написання статей залучаються спеціалісти промисловості і сільського господарства УРСР, відомі діячі науки і культури, керівники республіканських відомств, міністри, письменники і мистецтвознавці, активісти Українського товариства дружби.

Став традицією обмін статтями, цілими газетними шпальтами, тематичними добірками між обласними та міськими газетами УРСР і друкованими органами братніх соціалістичних країн. Головним у таких матеріалах є обмін передовим виробничим досвідом, взаємне ознайомлення з життям, історією і культурою. Вже кілька років таку роботу ведуть «Кіровоградська правда» і «Добруджанська трибуна» (Болгарія), «Вільна Україна» і «Штандар люду» (Польща), «Закарпатська правда» і «Келет Мадьярорсаг» (Угорщина) та «Віходословенске новіни» (Чехословаччина), «Прикарпатська правда» і «Пентру соціалізм» (Румунія), «Соціалістичний Донбас» і «Фольксштimme» (НДР), «Черкаська правда» і «Газета Поморська» (Польща) та інші газети. Протягом 1959—1967 рр., наприклад, на сторінках «Черкаської правди» було надруковано близько 100 статей і репортажів, які висвітлювали дружні зв'язки між трудящими Черкащини і Бидгощського воеводства Польської Народної Республіки.

Обмін художніми, хронікально-документальними та науково-популярними кінофільмами, художніми виставками, фотохроніками між соціалістичними країнами сприяє взаємному ознайомленню з кращими творами мистецтва, взаємному збагаченню національних культур. Лише

¹⁶ Поточний архів УТДКЗ. Звіт про роботу Товариства за 1963 р., стор. 31.

* Підраховано за даними поточного архіву відділу преси і інформації УТДКЗ (1963, 1966—1967 рр.).

¹⁷ Поточний архів УТДКЗ. Звіт про роботу Товариства за 1965 р., стор. 32.

протягом 1967 р. з України були надіслані художні фільми «Тіні забутих предків», «Іванна» та «Земля» — до Чехословаччини, а хронікально-документальні фільми «Наш Рильський», «Співає Україна», «Весня у Києві» та «Алушта» — до Польщі, НДР, Угорщини, Болгарії та Югославії.

В 1966 р. Українське товариство дружби надіслало до Чехословаччини і Югославії фотовиставку «Українське народне мистецтво», а виставку «Іван Франко» — на 52 адреси у всіх європейських соціалістичних країнах. Так само широко були розповсюджені у 1967 р. магнітозаписи концерту-бесіди «Закарпатський народний хор», «Співає Дмитро Гнатюк» та концерту української народної і сучасної пісні¹⁸.

Великим успіхом у трудящих Будапешта користувалася виставка українського прикладного та декоративного мистецтва. За два тижні її відвідало понад 20 тис. чоловік. Виставка «В українському колгоспі» була організована в Румунії. «Ця виставка,— писала румунська газета «Новий вік» 16 травня 1962 р.,— багатьом селянам допомогла створити собі ясне уявлення про переваги соціалістичного сільського господарства».

Товариство дружби значну увагу приділяє Будинкам радянської культури в Белграді та Варшаві, які провадять велику роботу по популяризації української тематики.

Українські відділення товариств, їхні обласні і міські відділення одержують з братніх країн книжкові і фотоілюстративні матеріали, виставки, альбоми тощо. Ці матеріали розсилаються організаціям-колективним членам, де широко використовуються при проведенні громадсько-політичних і масових заходів, присвячених дружнім країнам. Так, з НДР у 1960 р. було одержано фотовиставку «Заводи Цейса», 166 фотодобірок, 500 примірників політичної літератури¹⁹. Ці матеріали правління надіслало первинним організаціям Товариства дружби з НДР.

Ще однією з форм зміцнення інтернаціональних зв'язків є обмін делегаціями, туристськими групами, поїздами миру і дружби. Щороку делегаціями представників громадськості обмінюються не тільки республіканські, а й обласні і міські відділення Товариств. Гостями Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами щороку бувають делегації союзів, товариств і комітетів дружби Радянським Союзом з соціалістичних країн. Вони зустрічаються з членами Президії УТДКЗ та його активом, обмінюються досвідом роботи, обговорюють заходи до зміцнення співробітництва, а також відвідують області УРСР, колективні члени Товариства. Протягом 1960—1967 рр. таких делегацій побувало на Україні понад 60.

Члени іноземних делегацій і туристських груп виступали перед українською громадськістю з доповідями і лекціями про розвиток своїх країн, показували на практиці методи своєї роботи. Так, науковці Сілезького політехнічного інституту (ПНР) зустрілися у 1964 р. з викладачами і студентами Донецького політехнічного інституту, виступили з лекціями, обмінялися науковими працями.

Члени українських делегацій і туристських груп також виступають перед зарубіжною громадськістю з лекціями, доповідями, бесідами про радянську дійсність, миролюбну зовнішню політику Радянського Союзу, встановлюють ділові контакти з колегами.

¹⁸ Поточний архів УТДКЗ. Звіт про роботу відділу соціалістичних країн за 1966 р., стор. 25; Звіт про роботу відділу радянської культури за 1967 р., стор. 4.

¹⁹ І. М. Кулінич. Економічні та культурні зв'язки Української РСР з Німечкою Демократичною Республікою (1949—1965), К., 1966, стор. 93.

Члени делегацій республіканських відділень Товариств, що у 1964—1965 рр. виїздили до НРБ, ЧССР та ПНР, понад 100 разів виступали перед громадськістю цих країн. Повернувшись на батьківщину, вони проінформували громадськість України про життя і успіхи братніх народів.

У 1967 р. члени спеціалізованих туристських груп активістів Товариства провели велику роботу серед зарубіжної громадськості, виступаючи з лекціями і бесідами про досягнення України за 50 років Радянської влади. Такі виступи відбулися в Софії, Берліні, Дрездені, Празі, Брно, Братиславі та інших містах.

Делегаціями і групами туристів обмінюються також області і міста. У 1964 р. республіканські відділення Товариств разом з 19 обласними відділеннями надіслали до зарубіжних соціалістичних країн 20 делегацій і 8 груп активістів, а в 1967 р. — 32 обласні відділення обмінялися делегаціями з областями, воеводствами і округами соціалістичних країн Європи²⁰.

Останнім часом поліпшилося комплектування складу делегацій і спеціалізованих туристських груп, що від'їжджають за кордон. З 1964 р. УТДКЗ почало добирати до них представників споріднених професій — медиків, учителів, працівників певної галузі тощо. Це сприяло встановленню тісних ділових контактів із зарубіжними трудящими, обмінові досвідом у роботі на конкретних прикладах.

Українські відділення Товариств дружби з соціалістичними країнами разом з іншими громадськими та державними організаціями проводять велику роботу по ознайомленню широких мас Радянської України з успіхами соціалістичного будівництва у братніх країнах, з їхньою історією та культурою.

Щороку на Україні урочисто відзначаються річниці встановлення народної влади в братніх країнах, підписання Договорів про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу, ювілейні дати. На честь цих свят влаштовуються урочисті вечори дружби і збори громадськості, лекції, бесіди, концерти, кінофестивалі, виставки, вікторини тощо. Лише в 1967 р. у Києві було проведено 30 таких вечорів і зборів громадськості, а в обласних центрах — 79. Понад 3,5 тис. вечорів, присвячених соціалістичним країнам, відбулося у первинних організаціях²¹.

Дружба трудящих Радянської України і зарубіжних соціалістичних країн знаходить свій яскравий прояв під час проведення місячників і тижнів дружби, декад і днів культури. Ці заходи охоплюють широкі маси трудящих.

Місячники дружби, як правило, пов'язуються з святкуванням Великого Жовтня, річницями визволення дружніх країн від фашизму. В цей час у братніх країнах читаються цикли лекцій про СРСР, організовуються кінофестивалі, концерти, художні виставки, мітинги і зустрічі з радянськими делегаціями. Серед соціалістичних країн ініціатором проведення місячників дружби з СРСР ще у 1949 р. був Союз болгаро-радянських товариств²². Велику допомогу товариствам і комітетам дружби з СРСР надає УТДКЗ, надсилаючи різні довідкові і інформаційні матеріали.

В масових святах дружби беруть участь українські художні колективи, відомі артисти, а також — громадські діячі, передовики виробництва та сільського господарства УРСР, активісти Товариства. В УРСР

²⁰ Поточний архів УТДКЗ. Звіти про роботу Товариства за 1964, 1967 рр.

²¹ Там же. Звіт про роботу Товариства за 1967 р., стор. 33.

²² «Българо-съветска дружба» (Софія), 1967, № 9, стор. 21.

організуються вечори дружби і збори громадськості, теле- і радіо передачі, читаються лекції, присвячені соціалістичному будівництву зарубіжних країн. За період 1959—1967 рр. на Україні з успіхом пройшли дні болгарської, чехословацької, румунської та угорської культури, тиждень польської і угорської культури, декада болгарської, німецької та польської книги, тиждень німецько-радянської дружби.

Благородній справі виховання молодого покоління в дусі пролетарського інтернаціоналізму, зближенню трудящих братніх країн служать інтернаціональні клуби, музеї, будинки і кімнати дружби, створені в містах і селах республіки, на заводах, у школах і вузах. Вони стали вогнищами поширення знань про зарубіжні соціалістичні країни, сприяють встановленню зв'язків з ними, обмінові досвідом. У 1963 р. їх було на Україні 400, у 1964 р. — 1200. У 1967 р. тільки в організаціях-колективних членах Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби налічувалось понад 300 куточків і клубів інтернаціональної дружби²³. Вони організують зустрічі з зарубіжними делегаціями, лекції, виставки, читачькі конференції, перегляди іноземних кінофільмів.

Останнім часом набули популярності клуби, члени яких вивчають окрему країну. Так, у школах-колективних членах Товариства дружби з НДР вони мають назву «Червона гвоздика», Товариства дружби з УНР — «Клуб юних друзів Угорщини» тощо.

Педагогічні колективи, партійні, комсомольські і піонерські організації шкіл-колективних членів Товариств дружби з соціалістичними країнами за останній період нагромадили чималий досвід інтернаціонального виховання молоді. Робота музеїв, кутків та клубів інтернаціональної дружби сприяє вихованню радянського патріотизму, почуття дружби й братерства до інших народів.

Враховуючи інтерес трудящих Радянської України до вивчення мов братніх країн, УТДКЗ сприяло створенню на громадських засадах гуртків по вивченню іноземних мов в організаціях-колективних членах²⁴.

На підприємствах і установах, що є колективними членами Товариства, створюються місцеві бюро або комітети дружби, які спрямовують роботу по розвитку дружби і співробітництва з зарубіжними колегами. Через комітети ведеться колективне листування, обмін літературою, інформаційними і фотоілюстративними матеріалами з спорідненою організацією тієї чи іншої країни. Комітет виступає також ініціатором проведення вечорів дружби, мітингів, зустрічей і бесід з зарубіжними гостями, лекторіїв, виставок та вікторин.

У 1967 р. з метою підвищення організаційного рівня роботи координації діяльності обласних, міських та районних відділень товариств дружби, галузевих секцій та колективних членів у Львові, Одесі, Харкові, Донецьку та Сімферополі були створені обласні відділення Товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами. Робота цих філіалів за перші півроку підтвердила доцільність їх створення.

Дружба, співробітництво і взаємодопомога соціалістичних країн зміцнюють у мільйонів трудящих свідомість того, що всі вони є членами єдиної соціалістичної родини.

²³ Поточний архів УТДКЗ. Звіти про роботу відділу соціалістичних країн 1964 та 1967 рр.; В. Маланчук, І. Петрів. Нас єднає велика мета, Львів, 19 стор. 127; Поточний архів УТДКЗ. Матеріали Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби; Музей радянсько-чехословацької дружби, Харків, 1966, стор. 9; «Красное знамя», 12 грудня 1967 р.

²⁴ Украинская ССР и зарубежные социалистические страны, К., 1965, стор. 3.

А. М. КАТРЕНКО

ПРО НАРОДОВОЛЬСЬКИЙ РУХ НА УКРАЇНІ

(початок 80-х років XIX ст.)

Героїчна боротьба революційного народництва 70-х — початку 80-х років XIX ст. проти самодержавства є яскравою сторінкою в історії народів колишньої царської Росії, зокрема в історії українського народу.

В. І. Ленін, указуючи на теоретичні й практичні помилки народників, підкреслював також їх величезну прогресивну роль у революційному вихованні трудящих, зазначав, що вони, хоча й з запізненням, зрозуміли необхідність повалення царизму й завоювання політичних свобод, перш ніж перейти до здійснення соціальної (соціалістичної) революції тощо.

Історія революційного народництва в цілому поки що висвітлена неповно (більш-менш ґрунтовно досліджені хіба що програмні настанови, виникнення й діяльність центрів «Землі і волі», «Народної волі» та ін.). Особливо недостатньо вивчена його діяльність на Україні, зокрема конкретна історія народовольських гуртків та груп, що існували в Києві, Харкові, Одесі та інших містах¹. Саме її вивчення є одним з першочергових завдань. Адже без цього не можна приступити до позитивного синтезу.

Ми розглянемо лише найважливіші сторони діяльності народовольських груп у м. Києві, Кам'янці-Подільському й гуртка в Гадяцькому повіті (Полтавська губернія).

Наприкінці 1881 р. — на початку 1882 р. у Києві відбулися масові арешти учасників революційного руху, зокрема керівників народовольських гуртків І. Я. Левинського, П. В. Гортинського та інших. За дорученням Олександра III цією операцією керував військовий прокурор генерал-майор Стрельников. Проте, незважаючи на погром, революційне підпілля в Києві не занепало.

У січні 1882 р. до Київського університету повернувся О. М. Бах (за участь у студентських хвилюваннях 1878 р. його було виключено), який відразу ж поринув у революційну боротьбу на боці народовольців, оскільки його погляди й симпатії на той час були цілком визначені. Він ще раніше «без вагань прийняв програму «Народної волі», хоча щодо доцільності систематичного терору» мав сумніви, оскільки був переконаний, що лише організація й пропаганда дадуть бажані наслідки². Навесні член колишнього гуртка П. В. Гортинського С. А. Россі домовлявся з Бахом про об'єднання революційних сил у Києві.

У червні 1882 р. до міста прибув з адміністративного заслання А. А. Спандоні, а незабаром — С. В. Нікітіна (неодноразово притягу-

¹ Про літературу, джерела з історії революційного народницького руху на Україні та питання з цієї проблеми, що потребують дослідження: М. П. Рудько. Революційне народництво 70-х рр. XIX ст. на Україні. — «Український історичний журнал», 1965, № 7; А. Катренко. Документальні матеріали з історії революційного народництва на Україні кінця 70-х — початку 80-х років XIX ст. — «Архіви України», 1967, № 3; А. М. Катренко. Революційне народництво 70-х — початку 80-х років XIX ст. на Україні в історіографії радянського періоду. — «Історичні джерела та їх використання», вип. 3, К., 1968.

² А. Бах. Воспоминания народовольца (1882—1885 гг.), — «Былое», 1907, № 1/13, стор. 118.

валася до судової відповідальності за політичну діяльність) та М. Д. Захар'їн, який у березні 1882 р. після розповсюдження прокламацій серед юнкерів Ризького піхотного училища змушений був залишити Ризьку політехнічну школу і перейти на нелегальне становище. У спогадах О. Баха і В. Фігнер знаходимо позитивну оцінку їх діловим якостям³.

Так поступово до серпня 1882 р. склалася нова група народовольців, куди, крім А. Спандоні, О. Баха, С. Россі, М. Захар'їна, С. Нікітіної, ввійшли також М. І. Кржемінський, Ю. В. Каменицька та Каменицький. Вона звалася Київською організацією партії «Народна воля», мала свій статут, яким визначалися її внутрішня структура й стосунки з народовольським центром. Згідно з цим статутом Виконавчий комітет «Народної волі» мав тримати зв'язок з групою через агента, права якого не перевищували прав членів групи, а вплив визначався особистими достоїнствами; група зобов'язувалася допомагати Виконавчому комітету коштами й визнавала за ним право в разі необхідності переміщувати її членів у інші групи; без відома і згоди Комітету група не могла здійснювати терористичні акти, а також друкувати те, що суперечило програмі «Народної волі»; в іншому вона мала повну автономію⁴.

Статут було прийнято під впливом члена Виконавчого комітету «Народної волі» В. М. Фігнер, яка влітку того року приїжджала до Києва для знайомства з членами новоствореної групи. «Київська група,— писала В. Фігнер,— як і інші групи, вела пропаганду серед робітників, молоді й громадськості. Вона мала свій великий район діяльності в найближчих губернських містах і як за чисельністю, так і за якісним складом, займала друге місце після московської»⁵. Навколо групи існували чотири підгрупи: так звана технічна на чолі з М. Захар'їним, що встановлювала друкарню; дві підгрупи, що займалися робітничим питанням, керованих О. Бахом і М. Кржемінським; четверта — діяла серед студентів.

Наприкінці 1882 р.— на початку 1883 р. нелегальна друкарня групи випустила чотири прокламації: «К интеллигенции от киевской организации партии «Народная воля» і «Братья-рабочие!» (21 листопада), «Киевские студенты!» (22 листопада), «Від київських соціалістів «Народної волі» українському народу. Лист перший» (20 лютого 1883 р.).

Бойовим духом пройняте звернення до інтелігенції⁶, в якому підкреслювалось, що ідея свободи й братства сильніша від шибениць, указувалось, що в країні йде згуртування революційних сил, які зметуть деспотизм, а багнети, на які той спирається, будуть повернуті проти нього, що уряд повністю дезорганізований. Автори прокламації закликали інтелігенцію активно включитися в боротьбу, а не залишатися осторонь.

Ця прокламація має агітаційний характер. У ній відсутня реальна оцінка становища в країні, не визначаються потенціальні можливості протиборствующих суспільних сил, не ставляться конкретні завдання. Немає підстав категорично твердити, що її автори не могли реально оцінити обстановку. Звичайно, вони, що характерно для народовольців,

³ А. Бах. Назв. праця, стор. 120—121; Вера Фигнер. Запечатленный труд. Воспоминания в двух томах, т. I, М., 1964, стор. 331.

⁴ А. Бах. Назв. праця, стор. 121—122.

⁵ Вера Фигнер. Назв. праця, стор. 331.

⁶ ЦДІА СРСР, ф. 1410, оп. I, спр. 420, арк. 35—51; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 833, спр. 14, арк. 22—23 та ін.

недооцінювали сили царизму, але явне перебільшення його слабкості — це результат впливу форми на зміст документа, намагання вселити інтелігенції віру в успіх боротьби, приховати від самодержавства дійсний стан підпілля.

Переслідування робітників з наказу царя генерал-майором Стрельниковим були приводом для написання прокламації «Братья-рабочие!»⁷, де зазначалось, що правлячі кола кинулися викорінювати «зло пропаганди» в середовищі робітничого класу, розуміючи, що трудящі, усвідомивши свої інтереси, уже не будуть опорою уряду. Хоча генерал і провів масові арешти, однак він не вирвав коренів «крамоли», бо вони «в нуждах народных, на самому дні народного горя», й дістатися до них «можна тільки вичерпавши море цього горя», що «не до смаку» і не під силу «викорінювачам». Наприкінці автори закликали свідомих робітників пояснювати своїм товаришам мету боротьби соціалістів (народдовольців) та її шляхи.

Хоча у прокламації й не ставилося перед робітничим класом конкретних завдань у боротьбі з самодержавством, проте наголошувалось на необхідності усвідомити в ній свої інтереси. Лише за такої умови трудящі становитимуть для царизму нездоланну силу.

У зв'язку з листопадними 1882 р. хвилюваннями молоді Київського університету було випущено прокламацію «Киевские студенты!», де відзначався як позитивний факт вихід студентів за межі корпоративних інтересів і підкреслювалось, що успіх їх боротьби може бути забезпечений лише в «солідарності з уярмленим російським суспільством»⁸.

У прокламації «Від київських соціалістів «Народної волі» українському народу. Лист перший»⁹ автори закликали трудове селянство силою взяти у панів та царя землю, яку «споконвіку мужицькі руки виробляли». «Готуйтеся же, люди, надумайтесь добре та поєднайтесь, щоб усім нам кріпко й нарізно стати за волю народну. То хутко гукнемо ми на всю Україну і тоді — лихо ворогам нашим! Довго терпів народ муки, та вже як підніме свою руку — прахом розвіє він ворогів своїх!» Це звернення правильно визначало соціально-економічне становище українських селян і закликала їх до боротьби, про кінцевий результат якої говориться досить загально: «сам народ буде править по своїй народній волі».

Випущені прокламації розкривають сильні (революційний демократизм, вболівання за долю народу, прагнення втягнути його в революційний рух та ін.) і слабкі (загальність закликів тощо) сторони діяльності народників. Ці листівки було розповсюджено майже по всій Україні.

У ніч на 24 листопада 1882 р. на будинках у м. Києві розклеєно близько 40 прокламацій «К интеллигенции...» і «Братья-рабочие!»¹⁰. На початку наступного року на ст. Жмеринка в кімнаті чергового було знайдено прокламацію «К интеллигенции...»¹¹. Пізніше народники надсилали поштою переважно селянам і волосним правлінням звернення «Від київських соціалістів «Народної волі» українському народу» на Полтавщину (м. Борзна, м. Івангород, сс. Пліски, Махнівка, Прохори, Конашівка, Британи, Колчанівка, Шаповалівка, Красилівка, Парафіїв-

⁷ ЦДІА СРСР, ф. 1410, оп. 1, спр. 422, арк. 44.

⁸ «Народная воля» в документах и воспоминаниях, М., 1930, стор. 216.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 833, спр. 14, арк. 6.

¹⁰ Там же, ф. 1439, оп. 1, спр. 9, арк. 179.

¹¹ Там же, ф. 442, оп. 833, спр. 1, арк. 1.

ка)¹², Чернігівщину (м. Ічня, сс. Верекіївка, Безуглівка, Носівка Ніжинського повіту)¹³, у Конотоп і Кролевець¹⁴. 5 березня 1883 р. у м. Ромнах Полтавської губернії у робітника тютюнової фабрики поліцейськими виявлено серед інших революційних видань відозви «Братья-рабочие!» і «К интеллигенции...»¹⁵. 24 березня невідома особа розповсюджувала в Житомирі листівки «К интеллигенции...»¹⁶. Відозву «Братья-рабочие!» з задоволенням читали робітники київських залізничних майстерень. Серед них, безперечно, розповсюджувалися й інші прокламації. 9 березня 1883 р., наприклад, у контрольній будці в районі станції Київ-І було знайдено заклик «Від київських соціалістів «Народної волі» українському народу»¹⁷.

Поява тих прокламацій нагадувала трудящим про революційне підпілля і його боротьбу з самодержавством, поміщиками і буржуазією.

Київська група також гектографувала деякі нелегальні видання. Так, 2 квітня 1883 р. у слухачок Київських вищих жіночих курсів В. О. і Є. О. Масюкевич, було виявлено гектографічну масу та деякі деталі від гектографа¹⁸. Одночасно на квартирі К. Зільберберг жандарми знайшли прокламації «Від київських соціалістів «Народної волі» українському народу. Лист перший», «Братья-рабочие!», «Киевские студенты!», «Исполнительный комитет офицерам русской армии», багато примірників «Программы Исполнительного комитета», гектографовані брошури «Андрей Иванович Желябов», «К русскому обществу от русских революционеров», «Листок добровольного збору» коштів для редакції «Народної волі», листок пожертвувачів «на користь справи народного визволення» та ін.¹⁹ На брошурі «К русскому обществу...» була позначка: «Киев. Изд. 1-е. 25 марта 1883 г.» Під час обшуку в квартирі О. І. та В. І. Джорданських жандарми виявили 37 фотографій засуджених революціонерів, шифровані записки, гектографовані брошури «Игнатий Акимович Гриневицкий (материалы к биографии)», «Петропавловская крепость. От мертвых к живым». Останню випущено в Києві 6 березня 1883 р.²⁰

Київська народовольська група розгорнула помітну діяльність серед робітників, на що вказували в спогадах, правда, загалом і дещо перебільшено, О. Бах і М. Залкінд²¹. Про цю діяльність дещо довідуюся з документальних матеріалів.

У квітні 1883 р. жандарми встановили, що у розповсюдженні в Києві відозв у ніч на 24 листопада 1882 р. брали участь столяр І. В. Сорокін і рядовий госпітальної команди Д. В. Черепинський. У ході дізнання

¹² ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 1, т. 1, спр. 189, арк. 4, 70—90, 5, 51—69, 6, 95—113, 7, 115—122, 8, 35—50, 9, 20—31, 40—41, 61, 77, 103—104, 118—119; спр. 196, арк. 1 та ін.; спр. 203, арк. 3—4 та ін.; спр. 198-а, арк. 60, 63—64, 77, 79, 80, 84, 86—87, 88-а, 91, 93, 97—98.

¹³ Там же, спр. 198-а, арк. 55—59, 70, 74, 72—73, 68, 100—111.

¹⁴ Там же, арк. 47, 48—49, 104, 105—106.

¹⁵ Михайло Бужинський. Революційні відозви в 1883 р. на Полтавщині. — За сто літ, кн. ДВУ, 1928, стор. 123.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 833, спр. 14, арк. 21.

¹⁷ Там же, арк. 18.

¹⁸ Там же, спр. 87, арк. 1, 2—3, 6.

¹⁹ ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 83, спр. 11101, арк. 106—109; ф. 1410, оп. 1, спр. 421, 422; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 833, спр. 87, арк. 9—11.

²⁰ ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 83, спр. 11101, арк. 100.

²¹ Л. С. Залкінд. Воспоминания народовольца. — «Каторга и ссылка», 1926, № 3 (24), стор. 90—94; Н. О. Коган-Бернштейн, Л. С. Залкінд. Народовольческие организации в Киеве с осени 1880 г. по апрель 1883 г. — Народовольцы после 1 марта 1881 года. Сборник статей и материалов, составленный участниками народовольческого движения, М., 1928, стор. 168.

було встановлено факт існування робітничого гуртка, утвореного членами народовольської групи.

До гуртка входили І. В. Сорокін, Д. В. Черепинський, М. С. Безпалов, О. Х. Ольшевський. Близько до нього стояли О. М. Сущенко, А. А. Власов, М. У. Любимов, П. П. Зотов, А. В. Горелов, Г. Й. Бурковський. Його організатором і керівником був «Антон Іванович» (певно, О. Бах), який за свідченням І. Сорокіна діяв дуже вміло²². З листопада 1882 р. до березня 1883 р. учасники регулярно збиралися на сходки, де читали нелегальну літературу й вели розмови «про близькість і можливість революції в Росії», але визначеного плану дій не мали²³.

«Антон Іванович» постачав їм нелегальну літературу, яку вони прочитували, а потім розповсюджували серед робітників²⁴. Так, І. Сорокін передав О. Сущенку газету «Народная воля» і випущені групою прокламації, Д. Дальшеру — брошуру «Биография А. И. Желябова», газету «Зерно», А. Власову — «Рабочую газету», «Народную волю», Г. Бурковському — прокламації²⁵. Під час бесід з гуртківцями «Антон Іванович» засуджував уряд і вказував, що народовольці спрямовують свої зусилля на поліпшення становища робітників²⁶.

З дізнання про робітників К. В. Ронсевича-Плотницького, К. Й. Карповича, П. І. Матвієнка видно, що народовольська група розгорнула свою діяльність і серед робітничого класу київських залізничних майстерень. Ті, що перебували під слідством, вказали на своє знайомство з «Павлом Петровичем» (М. М. Забелло) та «Семеном Івановичем» (М. С. Залкінд), які схвалювали робітничі страйки й радили приєднатися до соціально-революційної партії і схилити до неї інших, давали читати й розповсюджувати брошуру «Петропавловская крепость. От мертвых к живым» та прокламацію «Від київських соціалістів «Народної волі» українському народу»²⁷. На допиті М. Залкінд підтвердив, що разом з М. Забелло відвідував К. Карповича, але не з пропагандистською, а освітньою метою²⁸, що, звичайно, не можна сприймати за правду. З матеріалів дізнання можна зробити висновок, що М. Залкінд і М. Забелло вели пропаганду серед робітників залізничних майстерень, готуючи ґрунт для утворення гуртка.

Діяльність народовольців серед робітників сприяла формуванню в них політичної свідомості, спрямованої на необхідність повалення самодержавства й передачі фабрик і заводів тим, хто на них працює. Це вже виходило за межі боротьби робітничого класу за поліпшення лише економічного становища.

Група розгорнула значну роботу серед студентів. Листопадові хвилювання (1882 р.) у Київському університеті певною мірою спрямовувалися народовольцями. Свідченням цього є прокламація «Киевские студенты!». 19 лютого 1883 р. під час обшуку в квартирі студента О. О. Петухіна-Кошельова було виявлено гектографовані брошури «Софья Львовна Перовская (материалы для биографии)» і «Петропавловская крепость. От мертвых к живым», тобто ті, які мала київська група²⁹. 6 квітня 1883 р. у Я. Калмансона жандарми виявили нелегальні

²² ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 83, спр. 11101, арк. 115.

²³ Там же.

²⁴ Там же, арк. 114.

²⁵ Там же, арк. 116.

²⁶ Там же, арк. 114.

²⁷ Там же, арк. 103.

²⁸ Там же, арк. 104.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 833, спр. 31, арк. 1—2; ф. 317, оп. 1, т. 1, спр. 197, арк. 50, 52 та ін.

рукописи, а пізніше перехопили листа від учня Могильовської гімназії Ц. Халфіна (для Залкінда), в якому повідомлялося про купівлю друкарського шрифту³⁰. У Київській духовній академії існував студентський гурток на чолі з П. Г. Дашкевичем, в якому брав участь О. Бах³¹. У квітні 1884 р. серед нелегальних видань, що належали П. Дашкевичу, знайдено два листки добровільного збору пожертвувань на користь народного звільнення з відтиском на одному з них печатки з написом «Киевская организация партии «Народная воля» та зображенням сокири і двох револьверів³².

Київська група «Народної волі» проводила пропаганду й розповсюджувала нелегальну літературу і в армії. Під час обшуку в рядового 131-го Тираспольського піхотного полку Є. Шульги було виявлено нотатки думок про народне представництво, революційну агітацію серед військових частин, з аграрного питання тощо. Дізнання встановило, що він був також на зустрічах членів гадяцького гуртка з О. Бахом³³. 17 серпня 1882 р. з допомогою підпоручика того ж полку О. П. Тихоновича було влаштовано втечу з київської в'язниці народовольця В. Іванова³⁴.

Група мала підтримку також у певної частини інтелігенції. Так, наприклад, службовець управління Південно-Західних залізниць В. Ортинський був зв'язаний з С. Россі й подав народовольцям значну допомогу³⁵. Зокрема, він переховував колишнього керівника народовольського гуртка В. Бичкова, який 19 грудня 1882 р. втік з в'язниці, і допоміг йому виїхати з Києва³⁶. Під час обшуку в Ортинського було виявлено гектографовану брошуру «К русскому обществу от русских революционеров», листи, що свідчили про зв'язок з політичними засланими.

Крім встановлення зв'язків з різними прошарками суспільства в Києві, група зносилася з революціонерами ряду міст України, наприклад, з Харковом (через В. Фігнер), Гадячем, Кам'янцем-Подільським і т. д.

На початку 1882 р. у Гадяцькому повіті виник революційний гурток (організатор В. К. Чайковський), куди ввійшла опозиційна до самодержавства інтелігенція. Члени гуртка збиралися не регулярно, оскільки вони проживали по всьому повіту й знаходилися на службі. Початок діяльності характеризується загальним протисамодержавним спрямуванням. На сходках учасники гуртка критикували існуючий суспільний лад, читали й обговорювали прогресивну легальну й нелегальну літературу тощо. Наприкінці серпня чи початку вересня 1882 р. Чайковський познайомився з О. Бахом, який допомагав гадяцьким гуртківцям засвоїти народовольські ідеї. Встановлення зв'язків з «серйозними агітаторами» з Києва жандарми вважали найбільш небезпечним у діяльності гуртка. Незабаром члени гуртка почали збір коштів на користь «Народної волі», розповсюджувати народовольські видання, обговорювати план майбутнього повстання тощо. Але в лютому про це стало відомо гадяцькому повітовому справнику від В. Тихоновича, який передав справнику чорнопередільський листок «Зерно», брошури С. Подолин-

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 833, спр. 87, арк. 12.

³¹ А. Бах. Назв. праця, стор. 122.

³² ЦДІА УРСР, ф. 316, оп. 1, т. 1, спр. 171, арк. 44.

³³ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 7-е діл-во, 1884 р., спр. 869, арк. 76; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 833, спр. 29, арк. 1—2.

³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 7-е діл-во, 1884 р., спр. 747, ч. IX, арк. 12—15, 18.

³⁵ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 833, спр. 139, арк. 5; ф. 317, оп. 1, т. 1, спр. 195, арк. 33.

³⁶ А. Бах. Назв. праця, стор. 126—127; А. Бичков. Побег (1882).— «Былое», 1907, № 8 (20), стор. 84—88.

ського «Про багатство та бідність» і М. Драгоманова «До чого доводились»³⁷. У зв'язку з цим було заарештовано В. К. Чайковського, І. А. Білича, П. Г. Бойка, О. П. Лугового, Ф. Г. Бондаренка, Д. М. Василенка, С. А. Ющинського, С. К. Чайковського, І. С. Любарця, М. П. Лозинського, В. І. Самохвалова. Під час обшуку у В. Чайковського було виявлено газету «Народная воля» (№ 4 і № 5), чотири номери листка «Зерно», збірник «Громада» (№ 3) та листи, що засвідчували зв'язки між членами гуртка, у С. Ющинського — гектографований зшиток з запитаннями для збирання відомостей про політичне й економічне становище на місцях (народовольське видання), у М. Лозинського — листок з друкованим написом «От редакции «Народной воли» для сбора пожертвованных на дело народного освобождения», два зошити заборонених віршів Т. Г. Шевченка, у Д. Василенка — «Программу Исполнительного комитета», у В. Самохвалова — листок пожертвувань з псевдонімами осіб і розміром внеску³⁸.

Кам'янець-Подільська народовольська група на чолі з І. Ткаченком та К. Сенкевичем виникла під впливом революційно-народницького руху і ще тільки організаційно зміцнювалась. Її члени влаштовували сходки, вивчали й розповсюджували нелегальну літературу, налагоджували стосунки з гімназистами, військовими тощо³⁹. Зв'язок подільської і київської народовольських груп підтверджується тим, що на примірниках прокламації, поширеної в місті, був відбиток печатки з написом: «Кам[е]нец[ь]-Подольск[ий] склад издан[ий] партии «Народная воля». Київська група мала таку ж за формою печатку з написом «Киевский склад изданий партии «Народная воля»⁴⁰.

1 квітня 1883 р. у Кам'янці-Подільському через міську пошту було розіслано прокламацію «К интеллигенции...»⁴¹. У зв'язку з цим у Подільському губернському жандармському управлінні виникло дізнання, до якого притягли І. Т. Ткаченка, К. І. Сенкевича, Ф. М. Машевського, А. П. Протасова, В. Ю. Левенталя, А. Ф. Ярошевського, І. Ю. Мальярчука та І. П. Виверцева. У них знайшли різні речові докази, що свідчили про їхню «політичну неблагонадійність», зокрема, в І. Ткаченка виявили прокламації («Від київських соціалістів «Народної волі» українському народу. Лист перший» та ін.), рукопис, де вказувалося на необхідність вивчення робітничого питання для готування «соціальної революції», після якої «настане царство працюючих», пів-аркуша паперу, з одного боку якого було написано текст промови, що починалася словами: «Подільська група партії «Народна воля». Далі був заклик «для користі загальної справи» засвоїти програму «Народної волі» і згідно з нею продовжити роботу в своїх гуртках, підготовляючи практичних і теоретичних діячів у дусі програми Виконавчого комітету «Народної волі» тощо.

Таким чином, київська народовольська група майже протягом року (серпень 1882 р.—середина 1883 р.) у складних умовах виконала значну революційну роботу. Але за цей час ряд членів групи, підгруп і безпосередніх учасників народовольського руху в Києві було заарештовано, наприклад, у грудні 1882 р.—А. Спандоні, який за завданням

³⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 7-е діл-во, 1884 р., спр. 869; ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 83—84, спр. 11048.

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 7-е діл-во, 1884 р., спр. 869, арк. 39—41.

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 301, оп. 1, т. 1, спр. 115; ф. 419, оп. 1, спр. 1076, 1078; ф. 442, оп. 833, спр. 85; ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 83, спр. 11100.

⁴⁰ ЦДІА СРСР, ф. 1410, оп. 1, спр. 421, арк. 3.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 301, оп. 1, спр. 115, арк. 1—5 та ін.; ЦДІА СРСР, ф. 1410, оп. 1, спр. 420, арк. 35—51.

В. Фігнер брав участь у налагодженні роботи друкарні в Одесі, у січні 1883 р. у Москві жандарми затримали С. Нікітіну, у березні — квітні у Києві — М. Забелло, М. Залкінда та інших. У зв'язку з виникненням дізнання про гадяцький гурток, у середині березня перейшов на нелегальне становище і скоро виїхав за кордон О. Бах.

23 січня 1884 р. на основі матеріалів дізнань про заарештованих у справі київської народовольської групи прокурор Київської судової палати склав просторий висновок⁴², який разом з матеріалами слідства було передано міністерству юстиції. На підставі подання міністра 24 червня цар «повелів» М. Залкінда, М. Забелло, О. Мушкіна вислати під нагляд поліції до Східного Сибіру (5 р.), а К. Ронсевича-Плотницького (5 р.), Д. Черепинського (4 р.) та І. Сорокіна (3 р.) — до Західного Сибіру, трирічний нагляд поліції поза місцевостями, оголошеними в стані посиленої охорони, встановити над О. Ольшевським, М. Безпаловим, К. Зільбербергом, О. Іорданською, М. Любимовим, чотирирічний — над Я. Калмансоном, дворічний гласний поліцейський нагляд — над К. Карповичем, П. Матвієнком, О. Сущенком, П. Зотовим, А. Гореловим, З. Сергєєвим, Ц. Халфінім, В. та Є. Масюкевич, В. Воскресенським і Г. Залкінд, однорічний — над І. Бурковським і П. Ладигіною⁴³. А. Спандоні та С. Нікітіну притягли до дізнання в справі В. Фігнер. 27 вересня 1884 р. Петербурзький військово-окружний суд засудив А. Спандоні до 15 р. каторги на рудниках, а С. Нікітіну за повелінням імператора від 28 вересня вислали до Східного Сибіру (5 р.).

Адміністративним шляхом було розв'язано справу про гурток у Гадяцькому повіті. І. Біліча заслано до Західного Сибіру на три роки; П. Бойка, С. Юшинського, О. Лугового, Д. Василенка і Ф. Бондаренка віддано під гласний нагляд поліції на три роки, М. Лозинського, В. Самохвалова — на два, І. Любарця — на рік⁴⁴. Організатор гуртка В. Чайковський 20 квітня 1884 р. помер у будинку попереднього ув'язнення в Петербурзі.

Згідно з «височайшим повелінням» від 7 березня 1884 р. учасники Подільської групи партії «Народна воля» також понесли адміністративне покарання. І. Ткаченка й А. Протасова вислано на 3 роки під нагляд поліції до Західного Сибіру, а К. Сенкевича (3 р.) і А. Ярошевського (2 р.) під гласний нагляд поліції поза місцевостями, оголошеними в стані посиленої охорони; І. Малярчука та І. Виверцева віддано на 2 роки під нагляд військового начальства. Справи В. Левенталєва (втік після звільнення під заклад) і Ф. Машевського (помер) закрили⁴⁵.

Так царизм розправлявся з тими, хто ставав на шлях боротьби з тогочасним суспільним ладом. Каральними і репресивними засобами йому вдалося до 1883 р. майже повністю обезкровити революційне підпілля в Російській імперії, зокрема на Україні, після чого в країні діяли лише розрізнені революційні угруповання. Народовольці намагалися відновити організацію й зміцнити свої ряди. Проте історична перспектива визвольного руху була вже не за ними, а за соціал-демократами.

⁴² ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 83, спр. 11101, арк. 96—154.

⁴³ ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. 1, спр. 15, арк. 53.

⁴⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 5-е діл-во, 1884 р., спр. 2315, арк. 51—52.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. 1, спр. 15, арк. 53.

3 історії Закарпаття

А. І. ГЕНСЬОРСЬКИЙ

ДО ПОХОДЖЕННЯ ЗАКАРПАТСЬКИХ РУСИНІВ

У двох грамотах угорського короля Андрія II з 1218 р.¹ згадується про передачу колишньої маєтності Володислава Русина острогомському архієпископству. За гіпотезою українського історика С. Томашівського², цей Володислав — відомий з Галицько-Волинського літопису боярин Володислав «кормиличич»³. У 1208 р. йому довелося тікати в Угорщину від Ігоревичів, які вчинили різню серед галицьких бояр, але згодом він повернувся з королем Андрієм II і молодим ще князем Данилом Романовичем, якого останній посадив на галицький престол. 1209 р. за вигнання матері Данила з Галича та спробу захопити владу в свої руки король заарештував Володислава і в кайданах відіслав в Угорщину. Звільнений з ув'язнення у 1210 р., він за допомогою галицьких бояр захопив престол у Галичі. 1211 р. у бою з військами польського князя Лешка і молодого Данила на річці Бібрці зазнав поразки і сховався за мурами Галича. Однак незабаром за Спишською угодою з поляками Андрій II послав сюди князувати свого сина Коломана, а самого Володислава «я... в Галичи, заточи и в томъ заточеньи умре».

Про те, що Володислав міг бути одночасно також угорським феодалом і мати на Угорщині маєтності, вказує посередньо й Галицько-Волинський літопис. У битві на Бібрці в 1211 р., за Іпатіївським списком, він виступає «съ Угры и Чехы своими», де під чехами слід розуміти, мабуть, словаків. Десь там на Словаччині у Володислава могли бути володіння, в яких він набрав дружину, «своїх чехів». Смерть боярина настала в «заточеньи», перед 1218 р. А його угорські ленні маєтки король дарував іншим феодалам, в тому числі й острогомському архієпископству.

Таким чином, цей запис в літопису деякою мірою підтверджує здогадку С. Томашівського. Проте не виключено, що в грамотах короля Андрія з 1218 р. йдеться про якогось іншого Володислава Русина, хоч і не вихідця з Галицької Русі, але корінного закарпатського феодала. Тоді постає питання, звідки взявся на початку XIII ст. в устах Андрія цей безумовно етнічний термін для характеристики підданого угорського королівства, тісно пов'язаний з проблемою походження закарпатських русів. На нього, між іншим, спираються прихильники теорії про досить пізню появу русинів на Закарпатті. Справа в тому, що в Давній Русі на зламі XII—XIII ст. терміни «Русь», «русин» мали двояке значення: політичне (династично-територіальне), що вживалося для найменування всіх корінних руських володінь династії Рюриковичів і жителів цих земель; етнічно-територіальне — як назва київсько-переяславських земель

¹ Regesta regum stirpis Arpadianae criticodiplomatica, t. I, Diplomata regum Hungariae ab anno MI usque ad annum MCCLXX complectans, Budapestini MCMXXIII (1923), 1218 р., ч. 350 і 490. Оскільки в бібліотеках Львова відповідного випуску цієї праці немає, тут і далі — посилання на рецензію С. Томашівського («Записки Чина СВВ», т. III, вип. 3—4, Львів, стор. 666—669).

² С. Томашівський. Назв. праця, стор. 668.

³ Летопись по Ипатскому списку, Спб., 1871.

та їх населення⁴. У цьому останньому, тобто територіально-етнічному значенні, вказані терміни поширювались на решту руських земель дуже поволі, починаючи приблизно з кінця XII — початку XIII ст. і пізніше. Наприклад, у суміжному з Угорщиною Галицькому князівстві вони стали закріплюватися лише з XIII ст.⁵ Таким чином, оскільки серед закарпатських українців етнічна назва «русин» була жива майже до останніх часів, то, логічно думаючи, слід припустити, що прихід східнослов'янського населення на Закарпаття здійснювався в той же період, коли з'явилася і почала закріплюватися на південноруських землях етнічна назва «Русь», тобто не раніше половини XIII ст. Тому, залишаючи навіть осторонь згадки про Володислава Русина, спеціального пояснення вимагає поява в актах уже на початку XIII ст. (1217 р.) явно етнічно-топонімичного терміна *Ruzka* (тепер Малий і Великий Русов) у Земплинській жупі⁶; назви *Rutheni* (для окремих руських феодалів на божих судах у Варадині)⁷, вживаної також на означення королівської гвардії (XI ст.): *Rutheni Regiae Majestatis*⁸. Щоправда, появу даних термінів можна й не пов'язувати з власними іменами відповідних осіб чи груп, а розглядати лише як засіб їх характеристики мадярськими складачами актів, що вказує на можливе походження цих осіб як колоністів, найманців із суміжної Русі. Чужинці, як відомо, все населення Давньої Русі і вихідців з неї називали в своїх латинських актах *Ruthen* (-ами), тобто за політичною, династично-державною ознакою. Проте щодо назви *Ruzko* цього сказати не можна. Її дали поселенню самі його мешканці, причому, треба думати, задовго до 1217 р. В іншому разі мадяри вжили б свого найменування з коренем *Orosz* (пор. назви в долині ріки Марош: *Oroszfalu*, *Oroszidecs*)⁹.

Дослідники історії закарпатських українців не враховували двох різних значень термінів «Русь», «русин» у межах самої Давньої Русі та практики найменування русів за її кордонами (*Rutheni*, мад. *Orosz*, нім. *Ruizi* і т. д.), тому приходили до різних висновків. Не зовсім чітко уявляв собі ці два значення вказаних назв, їх поширення й час остаточного закріплення як етнічних термінів і видатний дослідник закарпатських українців проф. А. Петров. Свідчення цього знаходимо в його згаданих вище праці. Додержуючись правильної думки, що «руське» (лапки А. Петрова.— А. Г.) ім'я (звичайно, в етнічному значенні.— А. Г.)... повільно і пізно поширювалося серед народних мас¹⁰, він в одному місці стверджує, ніби раніше кінця XII ст., «руських» не могло бути за Карпатами¹¹. В іншому ж, з приводу даних у мадярського хроніста кінця XII ст. Аноніма А. Петров висловлює припущення, що в кінці XII ст. на Угорщині були певні поселення, мешканці яких «називали себе... *«руськими»*, *«Rutheni»* (лапки і курс. А. Петрова.— А. Г.). Але,

⁴ Б. А. Рыбаков. Древние Русы.— «Советская археология», 1953, XVII, стор. 35—37; А. І. Генсьорський. Термін «Русь» (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй.— Дослідження і матеріали з української мови, т. V, К., 1963, стор. 16—20.

⁵ А. І. Генсьорський. Назв. праця, стор. 21; його ж. Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції і редактори), К., 1958, стор. 86—90.

⁶ І. Панькевич. Нариси історії українських закарпатських говорів.— «Acta Universitatis Carolinae», Philologica, I, Praha, 1958, стор. 11—12.

⁷ *Registrum Varadiense 1217*.— А. Петров. Древнейшие грамоты по истории карпаторусской церкви и иерархии. 1391—1498; Прага, 1930, стор. 65—66; І. Панькевич. Назв. праця, стор. 15.

⁸ А. Петров. Назв. праця, стор. 62.

⁹ І. Панькевич. Назв. праця, стор. 9.

¹⁰ А. Петров. Назв. праця, стор. 11.

¹¹ Там же.

як він додає при цьому, вони з'явилися, можливо, навіть в XI ст. і, треба думати, вже й тоді називали себе русами¹². Проте дослідник не припускає, що ці поселення на Закарпатті відзначались масовим характером, і їх мешканці мали будь-які автономні права. Тут він намагається спростувати свідчення т. зв. Гільдесгеймських анналів XI ст., які суперечили цій його гіпотезі. Згідно з анналами, у 1030 р. «імператор Конрад був з військом на Угорщині», а в 1031 р. «король Генріх, син імператора, і сам герцог Баварії та угорський король Стефан підтвердили взаємною клятвою мир. І Генріх, син короля Стефана, *«dux Ruizorum»*, на полюванні роздертий кабаном, загинув жалюгідною смертю» (курсив мій.— А. Г.)¹³. А. Петров усе це називає звичайними «чутками»¹⁴, що не мають ніякої реальної основи. Проте наведений ним доказовий апарат непереконливий. Припустимо, що автор анналів зафіксував тут лише чутки. Але ж вони спирались, напевно, на поширюваних розповідях учасників походу 1030 р., а також свідків підписання миру в 1031 р., яке сталося десь в Угорщині. Ці особи знали, що на території Угорщини перебуває якесь організоване населення: воно називає себе «русами» і очолює його син короля Генріх (мадьярське: Imre, Emericus). Відомо також, що це населення займало підгірські лісисті околиці (пор. згадку про полювання на кабанів). Події, пов'язані з німецьким посольством і укладенням миру, цілком імовірно збігались хронологічно з коронацією Емеріха, що мала відбутися 8 вересня. Посли, які, напевно, мусили бути присутніми на цій коронації, виїхали з Угорщини лише після трагічної смерті Емеріха, 2 вересня¹⁵. Обставини її не могли не вразити німецьких послів, і вони, безсумнівно, розповідали в Німеччині про цю подію. Інакше звідки ж виникли чутки про історію з кабаном? Те, що Емеріх, як каже А. Петров, був майже монахом, не могло перешкодити йому займатися полюванням¹⁶. Середньовіччя знає багато побожних осіб, визнаних згодом навіть «святими», які не відмовляли собі в цьому. А втім, у середні віки полювання вважалося «богоугодним» ділом. Міг, отже, дозволити собі таку розвагу й Емеріх, тим більше, що для підготовки до коронації мав ще попереду цілий тиждень. А міркування Петрова з приводу згадки анналів про Емеріха як *«dux Ruizorum»* тому, що дружина його могла бути руською княжною, за якою він отримав уділ на Русі, то вони, на наш погляд, є уже зовсім фантастичними. Втім, і сам Петров, мабуть, не дуже вірив у це.

Таким чином, свідчення Гільдесгеймських анналів XI ст. треба вважати достовірними. Звідки ж тоді взялося на Закарпатті на початку XI ст. населення, яке, цілком вірогідно, мало певну напівавтономну організацію під зверхністю членів королівського дому? До того ж, не слід забувати, що етнічно воно називало себе русами, тоді як, наприклад, на найближчих, сусідніх за Карпатами землях Галичини цей термін у такому значенні ще не вживався. Як відомо, саме в 1031 р. Ярослав

¹² А. Петров. Назв. праця, стор. 25.

¹³ Латинський текст у кн.: А. Петров. Назв. праця, стор. 27, прим. 1: A. 1030. Cuonradus imperator cum exercitu fuit in Hungaria. A. 1031. Eodem anno imperatoris filius Heinricus rex, et ipse dux Baiodrie, et Stefanus, rex Ungaricus, cum iuramento in vicem firmaverunt pacem. Et Heinricus, Stefani regis filius, dux Ruizorum, in venatione ab apro discissus flebiliter mortuus.

¹⁴ А. Петров. Назв. праця, стор. 28.

¹⁵ Дати подано за А. Петровим. (Назв. праця, стор. 28). Укладення миру збігалося безпосередньо із смертю Емеріха, це видно з того, що звістку про неї анналіст тісно пов'язав з повідомленням про мир. Сполучник *i* (et) в тексті вказує на одночасність цих подій.

¹⁶ А. Петров. Назв. праця, стор. 28.

Мудрий відвоював від «ляхів» Червенські міста¹⁷, а утворення на галицьких землях удільних князівств розпочали Ростиславичі тільки в 80-х рр. XI ст.¹⁸

На всі ці неясні питання можна легко знайти відповідь, коли слідом за багатьма істориками визнати правильним засноване на мадьярських переказах твердження Аноніма, нотаря короля Бели III, про те, що разом з мадярами на Угорщину прийшли й київські руси. В своїх «*Gesta Hungarorum*», у главі 10-й він пише: коли мадяри на чолі з Алмошем проходили поблизу Києва, тоді «також багато русів приєдналося до князя Алмоша, прийшли з ним у Паннонію і їх потомство до нинішнього дня живе в різних місцях Угорщини». А з глави 57-ї дізнаємося, що «син і наступник Арпада князь Zulta укріпив кордони проти німців і в них побудував замок для русів, які прийшли в Паннонію з його дідом Алмошем»¹⁹. Появу мадьяр під Києвом треба визнати історичним фактом, оскільки пам'ять про це збереглася не лише серед них, але й на Київщині. Так, у «Повісті временних літ» засвідчено, що у 898 р. «идоша Угри мимо Киев горою, еже ся зоветь нынѣ Угорское (и) пришедьше къ Днѣпру стаща вежами»²⁰. У Києві княжив тоді войовничий і сильний князь Олег, але літопис не згадує, щоб з його боку мали місце будь-які акції проти мадьяр. Можливо, це сталося на основі якоїсь домовленості обох сторін і згоди Олега на відхід з Алмошем певної частини русів — мешканців не дуже сприятливих лісистих місць. Чи не цей факт і був причиною того, що згадка про перебування мадьяр на Русі дійшла аж до часів літописця?

Можна припускати, що в поході ці руси йшли на правому крилі, а згодом осіли на північних і північно-східних землях мадьярської держави і виконували роль прикордонної варті, збудувавши собі укріплення («засіки», *indegenes*). В міру просування мадьяр на північ і північний схід Паннонії, виступала далі й лінія «засіків», а разом з нею і поселення русів, аж доки вони не підійшли до лісистих підгірських околиць.

Ми свідомо називаємо русами, руссю те східнослов'янське населення, яке разом з мадярами прийшло й осіло в Паннонії. Це безумовно була в той час їх племінна назва, з якою вони вийшли з Київщини. Вважаємо достовірною теорію археолога Б. А. Рыбакова, згідно з якою десь у VII ст. н. е. в околицях річки Рось існувало плем'я русь чи рос, що близько VIII ст. переселилося з Поросся в район Києва — центру племені полян і дало їм свою племінну назву «русь»²¹. Отже, стає тепер зрозумілим, чому вона, як це ми бачили, вживається в актах про карпаторосів значно раніше, ніж на інших південноруських землях, де цей термін (в його етнічному значенні), за винятком Київщини, почав поширюватись, як вже згадувалося, не раніше кінця першої половини XIII ст.

Первісна історія русів на Закарпатті невідома, але вона, безперечно, була тісно пов'язана з історією Угорської держави. Проте, як можна судити з вказівки Гільдесгеймських анналів та згадки про так звану

¹⁷ Повесть временных лет, Спб., 1910 (під 1031 р.).

¹⁸ Там же (під 1087 р.— перша згадка про наявність в Перемишлі першого князя Рюрика Ростиславича).

¹⁹ Текст подаємо за кн.: А. Петров. Назв. праця, стор. 24. 1) ...*Similiter et multi de Ruthenis, Almo duci adherentes, secum in Pannoniam venerunt, quorum posteritas in hodiernam diem per diversa loca Hungarie habitat.* 2) ...*dux Zulta fixit metes Hungarie ex parte Theuthonicorum — et in iisdem dedit castrum construere Ruthenis, qui cum Almo duce avo suo, in Pannoniam venerunt.*

²⁰ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку, Спб., 1910, стор. 24.

²¹ Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 91—99, 104; А. І. Генсьорський. Термін «Русь»... стор. 17, прим. 1.

Marchia Ruthenorum 1131 р.*, деяку окрему, можливо напівавтономну організацію в межах мадярської держави вони мали. Ймовірно, що з часом, із зміною історичних обставин, ця організація була ліквідована мадярами, і територія, заселена закарпатськими русами, стала колонією угорських феодалів. Щодо населення, то воно могло згодом увібрати в себе й деяких вихідців з Передкарпаття (Галицько-Волинського князівства), однак в основному зберігало й розвивало ті особливості, які принесло з собою з Київської Русі.

Про походження закарпатських русівдесь з північних околиць Києва могли б свідчити й певні особливості теперішніх закарпатських говорів. Відома схожість деяких їх фонетичних явищ саме з північноукраїнськими діалектами²². На жаль, лексична система цих мовних груп не опрацьована в такій мірі, щоб можна було провести відповідні ґрунтовні паралелі. Досить докладний матеріал щодо закарпатських говорів подає атлас Й. О. Дзендзелівського²³, в той час як північноукраїнські зібрані лише в маленькому словничку П. С. Лисенка²⁴. Деякі матеріали з цього питання можна знайти в словниках Є. Желехівського²⁵, Б. Гринченка²⁶ та працях І. Верхратського²⁷. Отже, беручи їх до уваги, а також дані картотеки до 2-го ареалу «Атласу українських говорів» в Інституті суспільних наук у Львові, ми можемо провести такі паралелі (наводимо лише ті слова, що могли існувати і в IX ст.).

Слова, що зафіксовані лише в закарпатських і північноукраїнських говорах, і яких нема в передкарпатських, крім, спорадично, на Лемківщині або Гуцульщині: *довж* ж. р. (Лис., 27) = колодка для закриття льотка дуплянки, *довжа* (Дзен., I, 66) = мабуть, за формою, рід високого глечика для молока; *драбачити* (Дзен., I, 82) = волоčiti, *драбатун* (Лис., 27) = балакун (переносно: той, що розводить про одне й те саме); *кадовбина* (Лис., 53) = ковбана на луці після повені, *кадуб* (Дзен., II 3) = криниця; *клієть* (Лис., 35) = хижа, комірчина, *кліть* (Дзен., II, 21) = комора (те саме гуц., Врх. Зн), пор. древньоруське *клѣтъ*²⁸; *лієтась* (Жилк., 85) = торік, *літись*, *літуть* (Дзен., II, 59) = торік (пор. Срез.: *лѣтось* з цим самим значенням); *мист* (Жилк., 85) = долівка, *міст*, *муст* (Дзен., I, 17) = а) глиняна долівка, б) тік у клуні; *порт* (Жилк., 81) = нитка з льону, *порт* (Дзен., I, 59) = скатерка з льняного полотна (лемк., Врх.—довгий обрус для жінок на голову пор. *пѣртѣ*. Срез.= кусок тканини); *слиж-жа* (Лис., 60) = плахи, на

* Автор біографії архієпископа зальцбурзького (1106—1147), його сучасник і знайомий, посланий в Угорщину для переговорів у справі німецьких полонених, довідується, що король в той час перебував у Marchia Ruthenorum, де він і виконав своє доручення (А. Петров. Назв. праця, стор. 31—32). До речі, А. Петров вважає, що Marchia Ruthenorum це не marchia русів, але спрямована проти русів, тобто Галицько-Волинського князівства. Як всюди, так і тут дослідник виявляє свій крайній скептицизм щодо можливості існування в той час русів на Угорщині.

²² Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говорів, К., 1923; Ф. Т. Жилко. Нариси з діалектології українських говорів, К., 1955, стор. 133—134.

²³ Й. О. Дзендзелівський. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР, Ужгород, ч. I, 1958; ч. II, 1960.

²⁴ П. С. Лисенко. Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся, К., 1961.

²⁵ Євгеній Желеховський. Малорусско-німецький словар, ч. I—II, Львів, 1886.

²⁶ Б. Д. Гринченко. Словарь украинского языка, К., 1909.

²⁷ Іван Верхратський. Про говор галицьких лемків, Львів, 1902; Словарець, Львів, 1902 (далі — Врх.); його ж. Знадоба до словаря южнорусского, Львів, 1877 (далі — Врх. Зн. Названі праці далі подаються в дужках у тексті (скорочене прізвище автора й відповідні сторінки або карти).

²⁸ И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, Спб., 1893—1903 (далі — Срез.).

яких тримається дерев'яний поміст, *слим-бина* (зам. *слижбина*, Дзен., I, 94) = кладка; *смоліна* (Жилк., 85) = соснове дерево (звичайно, смолисте), *смолавка* (Дзен., II, 148) = (за аналогією до стікаючої смоли) нежить; *сопуха* (Лис., 61) = челюсть печі, *сопулиця* (Дзен., I, 69) = посудина у вигляді діжки, в якій золять білизну (значення слів, мабуть, за жаром чи духом золи, що виходить, коли ці об'єкти в дії); *хвиля* (Жилк., 81) = вітряна погода, *хвиля* (Дзен., I, 2) = гарна погода (те саме лемк., Врх.); *чак-уха* (Лис., 69) = довбня, *чак-лув* (Дзен., II, 214) = дрюк, яким пригнічують снопи; *ширинка* (Лис., 70) = полотняна жіноча хустка, *ширинка* (Дзен., I, 56) = жіноча хустка (те саме гуц., Врх. Зн.); можливо, *шчур* (Лис., 7) = погане, худе поросся, *шчур-иця* (Дзен., I, 5) = кисле яблуко з дички (аналогія за негативною ознакою).

Значно більшу групу складають слова, для яких поки що ми не можемо подати паралелей з північноукраїнських говорів, але яких майже зовсім нема в говорах Галичини, Буковини чи Волині.

Серед них можна виділити слова, що в тій чи іншій формі зафіксовані вже в давньоруській мові XI—XIII ст., а саме: *бер* (Дзен., I, 94) = кладка (те саме гуц., Врх. Зн.), пор. *брѣ-вѣно* = бревно (Срез.); *верстник* (Дзен., I, 52) = ровесник (те саме: *верствак*, лемк. Врх.), пор. *сѣвѣръстникѣ* = однокласник (Срез.); *вір', вур'* (Дзен., I, 89) = жеребець (те саме гуц., Грін.), пор. *орѣ* = лошадь (Срез.); *воротило* (Дзен., I, 105) = вал у ткацькому верстаті (те саме гуц., Грін.), пор. *вратило* = шест, «на который наворачивается шерсть при тканье» (Срез.); *взяль* (Дзен., II, 24) = павуз, пор. *взяти* = быть связанным; *голінка* (Дзен., II, 147) = литка, пор. *голѣнь* з цим самим значенням (Срез.); (?) *жовна* (Дзен., II, 127) = детель (те саме лемк., Врх.), пор. те саме *желна* (Срез.); *жуковина* (Дзен., I, 160) = перстень, пор. *жуковина* з таким же значенням (Срез.); *заушниця, заушник* (Дзен., II, 163) = сережка, пор. *заушие* (Срез.) = край вуха; *корчага* (Дзен., I, 67) = оплетений бутель (те саме лемк., Врх. = рід бутля), пор. *кѣрчагѣ* (Срез.) — «и постави кѣрчагѣ вина»; (?) *кур'я* (Дзен., II, 129) = селянська хата, пор. *курня* (Срез.) = заводь, залив, можливо, первісно рибацька хата над заливом, покритим туманом — курявою, потім взагалі курна селянська хата, а втім, може, це слово похідне від *куритися*, пор. *куритися* (Срез.); *лони* (Дзен., II, 259) = торік (те саме лемк., Врх., а також Срез.); *лудина* (Дзен., II, 153) = одяг (те саме гуц., Врх. Зн.), пор. *луда* (Срез.) = «плащ, верхня одежа»; *лат* (Дзен., I, 56, 57) = жіноча хустка або фартух, пор. *латѣ женьскый* (Срез.); можливо, це слово в такому значенні відоме й на Поліссі: Желехівський посилається на Чужбинського («Труды этногр.-статистической экспедиции в западноукраинский край»), Грінченко вказує, що *лат* — хустка мав обрядове значення на весіллі; *пратати* (Дзен., I, 35) = ховати вмерлого, пор. *опратати* (Срез.) = «приготовить к погребению»; та ін.

Ми навели тут тільки невелику частину лексики, характерної лише для Закарпаття (частково для Лемківщини і Гуцульщини), причому оминали особливості крайніх західних говірок, де міг виявитися словацький вплив. Звичайно, без повнішого зіставлення цих мовних явищ, особливо з лексикою східнополіською, вони не можуть ще служити повним доказом того, що населення Закарпаття прийшло з околиць Києва. Однак з них випливає висновок, що це населення не походить із суміжних передкарпатських земель — Галичини, Буковини чи навіть Волині. Воно осідало окремими родами (як це було й у інших племен), які зберігали свої мовні особливості. Наведені, а також інші дані свідчать про тісний зв'язок населення Закарпаття з Києвом і Київщиною з найдавніших історичних часів.

В. Ю. ГАНЧИН

СТАНОВИЩЕ ЗАКАРПАТТЯ В СКЛАДІ БУРЖУАЗНОЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (1919—1920 рр.)

Закарпаття — споконвічна українська земля, якій протягом майже цілого тисячоліття, аж до возз'єднання з рідною матір'ю — Радянською Україною, довелося витерпіти багато горя. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції показала шлях трудящим усього світу до щасливого та вільного життя. «Зерно, посіяне російською революцією, — писав В. І. Ленін, — сходить в Європі»¹. Декларація прав народів Росії, ленінська національна політика Радянського уряду мали великий вплив на трудящих інших країн. Восени 1918 р. клаптикова Австро-Угорська імперія, до складу якої входило і Закарпаття, розпалася. Під впливом ідей Великого Жовтня в Закарпатті посилювалися революційні виступи проти експлуататорів. Спочатку ця боротьба мала стихійний характер, але згодом робітничий клас, керований Комуністичною партією Угорщини, посилював боротьбу за свої права, за владу Рад. В селах і містах Закарпатської України вибухають страйки, проходять збори і мітинги, на яких робітники й селяни приймають рішення про возз'єднання краю з Радянською Україною.

Піднесення революційного руху дуже непокоїло творців Версальського договору. За будь-яку ціну вони прагнули створити в Південно-Східній Європі плацдарми проти молодого Країни Рад. Одним з таких плацдармів мала стати буржуазна Чехословаччина, до складу якої після поразки Угорської революції на підставі Сен-Жерменського договору (10 вересня 1919 р.) всупереч волі трудящих було включено Закарпаття.

Становище краю в складі буржуазної Чехословаччини знайшло своє висвітлення в ряді праць радянських істориків². Однак у них здебільшого мова йде про боротьбу трудящих за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з рідною матір'ю — Радянською Україною. Питання державно-правового становища Закарпаття, структура органів державної влади та державного управління досі ще досліджені недостатньо. Навіть у двотомній «Історії Української РСР», у підручниках з історії держави і права СРСР, виданих у 60-х роках, майже не говориться про державно-правове становище Закарпаття в складі буржуазної Чехословаччини. Зовсім не звернув уваги на це питання і авторський колектив книги «Історія держави і права УРСР» (1917—1960), випущеної Академією наук УРСР. Щоправда, згадані упущення

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 193.

² О. Бадан. Закарпатська Україна. Соціально-економічний нарис, К., 1929; І. П. Баженова. Нарис історії революційно-визвольного руху трудящих Закарпаття в 1917—1923 рр., Ужгород, 1962; В. І. Белоусов. На шляху до перемоги, Ужгород, 1957; І. М. Гранчак. Олекса Борканюк — полум'яний борець за визволення трудящих Закарпаття, К., 1956; И. Н. Мельникова. Установление диктатуры чешской империалистической буржуазии в Закарпатской Украине в 1919—1920 гг. — «Ученые записки Института славяноведения», М., 1951, т. IV; Б. Співак. У полум'ї революційних боїв, Ужгород, 1959; М. П. Троян. Спільна боротьба Угорської Червоної армії та трудящих Закарпаття проти міжнародного імперіалізму в 1919 р. — «Наукові записки Ужгородського університету», т. 38, Ужгород, 1959; Ф. П. Шевченко. Боротьба за Радянську владу на Закарпатській Україні, К., 1950; та ін.

частково виправлені у двотомній фундаментальній праці «Історія держави і права Української РСР»³.

Зважаючи на специфіку державно-правового становища Закарпаття, необхідно докладніше спинитися на цій проблемі, оскільки вона має певне наукове та пізнавальне значення.

У відповідності з Сен-Жерменським договором Закарпаття було включене до ЧСР як автономна область з власним автономним сеймом із законодавчою владою з питань мови, освіти, релігії та місцевої адміністрації, а також в усіх інших питаннях, віднесених до його компетенції законами ЧСР⁴. Для того, щоб перед усім світом довести, як «сумлінно» уряд ЧСР береться за виконання покладених на нього договором обов'язків, 20 жовтня 1919 р. в Празі був прийнятий «Генеральний статут про організацію та адміністрацію Підкарпатської Русі». 16 листопада 1919 р. генерал Еннок, військовий диктатор Закарпаття, проголосив «Генеральний статут» в Ужгороді⁵.

Аналізуючи Сен-Жерменський договір та «Генеральний статут», які визначили державно-правове становище Закарпаття, перш за все слід наголосити на тому, що їхні автори як у політичному, так і в юридичному розумінні, обмежилися пустими формальними деклараціями без конкретного змісту.

Про це насамперед свідчить той факт, що ні в договорі, ні в статуті немає точного визначення території Закарпаття. У Сен-Жерменському договорі йде мова лише про «територію південно-карпатських українців, визначену союзними державами». Звичайно, це більш ніж туманне формулювання. В параграфах «а», «б» II-го розділу «Генерального статуту» йдеться про територію автономного Закарпаття без зазначення його кордонів. Статут також зазначав, що в майбутньому представники українців та словаків повинні домовитись про можливе приєднання території Східної Словаччини, заселеної українцями, до автономного Закарпаття⁶.

Таким чином, територія, як одна з найнеобхідніших атрибутів політичної самостійності, детально не була визначена. Отже, в самому зародку створювалися серйозні труднощі щодо реалізації правових актів.

Незаперечним фактом є і те, що ні в Збірнику законів та розпоряджень ЧСР, ні в інших відомостях «Генеральний статут» не був опублікований, а отже, в юридичному розумінні він не був і не міг бути нормативним актом з обов'язковою силою. Інакше кажучи, статут був проголошений лише для того, щоб хоч на деякий час відвернути увагу трудящих Закарпаття від боротьби за возз'єднання з Радянською Україною.

Обіцяючи на словах подарувати трудящим Закарпаття «найширше самоуправління»⁷, чеська буржуазія на ділі вручила всю повноту влади воєнному диктатору Закарпаття генералу Енноку, присланому з Праги адміністратору Яну Брейхові, віце-губернатору Петеру Еренфельду і шефу політичної адміністрації Франтішеку Блазі. Фактично, вся влада на Закарпатті була сконцентрована в руках ставлеників чеської буржуазії, хоч у статті 12-й Сен-Жерменського договору та в статті 3-й «Генерального статуту» прямо записано, що уряд Чехосло-

³ Історія Української РСР, К., 1967; История государства и права СССР, ч. II, М., 1962; История государства и права СССР, ч. II, М., 1966; Історія держави і права Української РСР, К., 1961; Історія держави і права Української РСР, К., 1967.

⁴ E. Sobot a. Ustava Republiky Československé, sv. I, Praha, 1926, стр. 127—128.

⁵ T. G. Masaryk. Cesta demokracie, sc. I, Praha, 1934, стр. 466.

⁶ E. Sobot a. Назв. праця, стр. 131—132.

⁷ Там же.

ваччини зобов'язаний «службовців Закарпаття, наскільки це можливо, обирати з населення цієї (Закарпатської.— В. Г.) території»⁸.

Уряд буржуазної Чехословаччини і не збирався проводити виборів до автономного сейму (ст. 11 згаданого договору та п. 2 статуту). Замість виборного органу було призначено «автономну» директорію з правом дорадчого голосу (ст. 4 «Генерального статуту»). Більше того, у параграфі 6-у цієї ж статті записано, що вибори до сейму «проводитимуться не пізніше ніж через 90 днів після виборів до національних зборів ЧСР». І хоч на всій території республіки (крім деяких спірних прикордонних районів) депутати до національних зборів були обрані в квітні 1920 р., на Закарпатті ані до національних зборів, ані до автономного сейму вибори так і не відбулися.

Таким чином, заяви про автономний сейм і справедливе представництво закарпатців у законодавчому органі республіки були нічим іншим, як окозамилуванням, спробою відвернути трудящих від злободених політичних та економічних питань.

Щедрі на обіцянки буржуазні урядові кола ЧСР, хоч і записали в конституції різні демократичні положення, але втілювати їх у життя і не думали. Більше того: кожний новий акт щодо державно-правового становища Закарпаття дедалі більше обмежував раніше декларовані права. Так, у Сен-Жерменському договорі йшлося, що сейм Закарпаття матиме законодавчу владу щодо мови, освіти, релігії та місцевої адміністрації. Подібна компетенція сейму визначена і в «Генеральному статуті» та в конституції ЧСР 1920 р. Проте в конституції наголошувалося на тому, що ухвали сейму Підкарпатської Русі набиратимуть сили закону лише в тому разі, якщо під ними стоятиме підпис губернатора і якщо їх затвердить президент республіки. Отже, вся законодавча діяльність «автономного» сейму навіть у небагатьох питаннях його компетенції залежала виключно від президента республіки та губернатора.

Слід зауважити, що ні в Сен-Жерменському договорі, ні в «Генеральному статуті» не було й згадки про те, що закони, прийняті сеймом Підкарпатської Русі, вступають у силу тільки після затвердження їх президентом республіки.

Згідно з договором і конституцією, представники Закарпаття мали зайняти відповідну кількість місць у парламенті Чехословаччини. За конституцією (§§ 8, 13) палата депутатів національних зборів ЧСР складалась з 300 членів, а палата сенаторів — з 150. На Закарпатті проживало понад 700 тис. чоловік, на території всієї республіки — понад 14 млн. Враховуючи, що Закарпаття займало $\frac{1}{10}$ частину території ЧСР, а населення становило $\frac{1}{20}$ населення усієї республіки, число представників краю в палаті депутатів мало становити 15 чоловік, а в сенаті — 7—8. Тимчасом у положенні про вибори було вказано, що від Закарпаття в парламент обиратимуться лише 13 чоловік, а саме: 9 — у палату депутатів і 4 — в сенат. Якщо для обрання одного депутата, скажімо, в празькому виборчому окрузі досить було 22 100 виборців, то в ужгородському — 32 тис.⁹ Це є ще одним переконливим доказом того, який «справедливий порядок в республіці» і чие «суспільне добро»¹⁰ забезпечували закони буржуазного уряду ЧСР.

Відповідно до гарантій Сен-Жерменського договору ЧСР мала за-

⁸ Státní Ústřední Archiv (далі — SUA), Praha, PMR-Rúz. II, 4365; E. Sobota. Назв. праця, стор. 128.

⁹ И. Н. Мельникова. Из истории революционного движения на Закарпатской Украине в 1921—1924 гг.— «Ученые записки Института славяноведения», 1957, т. VIII, стор. 39.

¹⁰ Конституційна грамота ЧСР, Прага, 1924, стор. 3.

безпечити Закарпаттю найширшу автономію, яка б не порушувала цілісності Чехословаччини. Тому чеська буржуазія змушена була внести до конституції відповідні параграфи про передачу частини повноважень національних зборів ЧСР сеймові Підкарпатської Русі.

Проте істинною суттю конституції ЧСР 1920 р. був показний демократизм на словах і жорстока класова диктатура буржуазії над трудящими на ділі. Національні збори були тільки ширмою різних груп чеської буржуазії («п'ятірки», «граду», «постійних комітетів», «парламентських клубів» і т. д.), в чиїх руках по суті концентрувалася вся повнота влади. Досить нагадати, що правильність виборів до національних зборів перевіряла не комісія, складена з членів парламенту, а окремий суд — слухняне знаряддя панівних класів.

Про «демократизм» буржуазної Чехословаччини, який так пропагують деякі ревнителі «демократії» на Заході, свідчить хоча б такий факт: згідно з конституцією 1920 р. Національні збори могли приймати рішення навіть у присутності $\frac{1}{3}$ усіх членів палати. Для затвердження проекту, як правило, досить було більше половини голосів присутніх на засіданні депутатів. Національні збори по суті були сліпим знаряддям волі буржуазних політичних партій. Усі найактуальніші питання обговорювались та вирішувались коаліційними партіями і тільки після цього вносились на розгляд зборів.

26 квітня 1920 р. уряд буржуазної Чехословаччини вніс деякі зміни до «Генерального статуту», якими ще більше обмежив куцу автономію Закарпаття. Згідно з цими змінами губернатор Підкарпатської Русі призначався лише тимчасово і здійснював свої обов'язки до скликання сейму. Цей же нормативний акт визначав коло компетенцій губернатора. Його невеликі права ще більше урізувались з призначенням віце-губернатора. Останній мав право, всупереч заходам губернатора, на власний розсуд проводити тимчасово в життя свої рішення¹¹.

Віце-губернаторів, яких добирали серед вірних прислужників правлячих класів і до того ж, як правило, чехів за походженням, призначав президент республіки за пропозицією уряду. Практично в руках віце-губернатора зосереджувалася необмежена влада на Підкарпатській Русі, оскільки йому підпорядковувались майже всі органи управління.

Здійснюючи диктатуру правлячих класів, «демократичний уряд» буржуазної Чехословаччини не виконав покладених на нього міжнародним договором обов'язків, не наважився провести вибори до сейму, а створив «представницький» орган — губерніальну раду, що складалась з губернатора (голова), віце-губернатора (заступник голови), 10 обраних членів та 4 членів, призначених урядом ЧСР. Вибори до губерніальної ради проводилися лише за участю старост сіл. Цікаво, що вибори вважалися дійсними навіть в разі присутності третини старост того чи іншого округу. Коли ж і такої кількості не було, тоді старост скликали на інший строк, цього разу членів ради обирали незалежно від числа присутніх.

Губерніальна рада скликала губернатором. Для чинності її рішень досить було, крім губернатора та віце-губернатора, 5 обраних та 2 призначених урядом членів. Якщо протягом 8 днів стільки на засідання не збиралося, дозволялося приймати ухвали й меншій кількості членів ради (скільки саме «менше» у розпорядженні не вказувалося, що є ще одним доказом свавілля буржуазної адміністрації).

З сказаного неважко дійти висновку, що перші державно-правові акти (параграфи 10-й—13-й Сен-Жерменського договору, «Генеральний статут», конституція 1920 р. та ін.), хоч на словах ніби-то і «гарантува-

¹¹ E. Sobota. Назв. праця, стор. 134—142.

ли» автономію Закарпаття, на ділі ж були юридичним оформленням його колоніального становища. Красномовним і неспростовним доказом цього було і розпорядження від 26 квітня 1920 р., яке в одному параграфі свого юридичного крютворства «гарантувало» автономію, а в другому — цілковито закреслювало її.

Трудащі Закарпаття не мирилися з свавіллям чеської та місцевої буржуазії. 18 червня 1920 р. в Ужгороді вибухнув страйк, який скоро переріс у загальний¹². Пролетарі, що стали на боротьбу, вимагали ліквідації окупаційного режиму, рішуче піднімали свій голос за возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною¹³.

Губернатор Підкарпатської Русі Г. Жаткович, приїхавши 19 червня 1920 р. до Ужгорода, обіцянками про скасування військового режиму та надання демократичних свобод намагався припинити страйк, але його зусилля виявилися марними. Трудащі Закарпаття добре знали, що як «псам не можна довіряти сало, так від панів нічого добра чекати»¹⁴.

Доказом безпардонного лицемірства урядовців буржуазної Чехословаччини був виступ тодішнього міністра внутрішніх справ Швегли на засіданні ради міністрів 6 лютого 1920 р., де він наголошував на тому, що державно-правове становище Закарпаття з огляду на договір від 10 вересня 1919 р. мусить відрізнитися від правового становища інших територій Чехословаччини. Цю точку зору підтримав також голова уряду Тусар. Трудащі Закарпаття скоро дізналися, що малося на увазі під особливим державно-правовим становищем: 26 серпня 1920 р. в краї було введено надзвичайне становище¹⁵.

Але репресії буржуазії не могли зламати боротьби трудящих за своє соціальне та національне визволення. 20 червня 1920 р. в Мукачевому була скликана нарада соціал-демократів, на яку прибули представники трудящих міст Кошіце, Пряшів і Кладно. Затвердивши порядок денний, нарада для більш зручного керівництва робітничим рухом перенесла свою роботу до Ужгорода.

Після обговорення ряду актуальних питань представники соціал-демократії прийняли рішення про необхідність захисту Радянської Росії від імперіалістичної інтервенції, про об'єднання робітничого руху Закарпаття з загальночехословацьким робітничим рухом, закликали трудящих боротися проти призначення Жатковича губернатором. Тривалі переговори між представниками страйкарів та Жатковичем врешті закінчилися компромісом. Опублікований губернатором маніфест закликав населення Підкарпатської Русі до «найсуворішої лояльності» до уряду Чехословаччини. Ніяких істотних змін в окупаційному режимі, встановленому на Закарпатті, маніфест не обіцяв¹⁶.

Таким чином, ані Сен-Жерменський договір, ані конституція Чехословаччини, ані міжнародний контроль Ліги Націй не мали на меті визволити Закарпаття від тяжкого соціального та національного гноблення. За вивіскою «буржуазної демократії» і «буржуазних свобод» приховувалася жорстока колоніальна експлуатація народних мас, яка мала забезпечити чеській та місцевій буржуазії максимальні прибутки, максимальну наживу.

¹² Н. П. Баженова. Назв. праця, стор. 82.

¹³ История Коммунистической партии Чехословакии, М., 1962, стор. 168.

¹⁴ «Шляхом Жовтня», Ужгород, 1957, т. I, стор. 308.

¹⁵ SÚA—PMR, II — 4365, 4367.

¹⁶ Б. Співак. Назв. праця, стор. 86—87.

М. П. МАКАРА

КОМПАРТІЯ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ В БОРОТЬБИ ЗА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ЗГУРТУВАННЯ ТРУДЯЩИХ

(жовтень 1944 — січень 1946 рр.)

Визволення Закарпаття Радянською Армією в жовтні 1944 р. зробило корінний поворот в історії віками знедоленого краю, створило необхідні передумови для ліквідації соціального та національного гноблення. Комуністична партія Закарпатської України очолила революційну творчість мас у створенні органів народної влади — Народних Комітетів, які почали здійснювати глибокі соціально-економічні перетворення.

Діяльність КПЗУ і Народних Комітетів широко висвітлені в історико-партійній літературі¹. В даному повідомленні ставиться мета простежити перші зусилля народної влади в розв'язанні деяких національних проблем, які були дуже складними на Закарпатті, та заходи КПЗУ по інтернаціональному згуртуванню трудящих.

Період з жовтня 1944 р. до ратифікації радянсько-чехословацького договору (січень 1946 р.) про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною характерний тим, що саме в цей час почали закладатися основи нинішньої вільної сім'ї трудящих української, угорської, румунської, словацької та інших національностей Закарпаття. Вирішальне значення для послідовного розв'язання національного питання, як і багатьох інших важливих соціальних проблем, відіграв радянсько-чехословацький договір (січень 1946 р.) про возз'єднання Закарпаття в складі Української Радянської держави.

Одним з головних завдань КПЗУ, після звільнення краю від німецько-угорських окупантів було здійснення всенародного прагнення до возз'єднання з українським радянським народом. В резолюції першої партійної конференції КПЗУ, яка відбулася 19 листопада 1944 р. підкреслювалося, що партія, всіма силами підтримуючи рух народних мас, вважає основним завданням комуністів на даному етапі — організувати сили народу для остаточного розгрому гітлерівської Німеччини, знищення фашистської тиранії і розв'язання національного, культур-

¹ М. Ф. Бойко. Освобождение Закарпаття Советской Армией и деятельность Народной Рады Закарпатской Украины. Ученые записки Харьковского университета, т. 88, Харьков, 1957; И. Ф. Евсеев. Народные Комитеты Закарпатской Украины — органы государственной власти (1944—1945 гг.), К., 1954; Ю. Ю. Сливка. Підступи міжнародної реакції на Закарпатті напередодні возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 20-річчю визволення Закарпаття Радянською Армією, Ужгород, 1964; В. В. Хайнас. Комуністична партія Закарпатської України — натхненник і організатор боротьби трудящих Закарпаття за возз'єднання з Радянською Україною (жовтень 1944 — червень 1945 рр.). Наукові записки Ужгородського університету, т. XXIX, Ужгород, 1957; Ф. Ф. Чернявський. Соціалістичні перетворення в промисловості Закарпаття в 1944—1945 рр. Наукові записки Ужгородського університету, т. XXIX, Ужгород, 1957; Його ж. Організація і розвиток народної освіти на Закарпатті в 1944—1945 рр. Наукові записки Ужгородського університету, т. XXVII, Ужгород, 1957; Ф. П. Шевченко. Боротьба за Радянську владу на Закарпатській Україні, К., 1950; В. І. Белоусов. Закарпаття возз'єднане і оновлене; В. В. Пальок. Про I з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України (1944 р.) — «Український історичний журнал», 1965, № 6.

ного та соціального питання шляхом возз'єднання з Радянською Україною»².

Класове чуття пролетарської єдності підказувало закарпатцям, що тільки в складі Радянської України — складової і невід'ємної частини СРСР, з допомогою всіх радянських народів можлива остаточна і швидка ліквідація колоніальної залежності, національного гніту; можливий могутній економічний і культурний розквіт Закарпаття. «Ми хочемо жити у великій сім'ї могутнього Радянського Союзу,— писали в своїй резолюції вчителі м. Ужгорода,— хочемо будувати своє життя і щастя разом з братнім нам українським, російським та іншими народами...»³.

Всенародну волю закарпатців одностайно висловили делегати I з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України 26 листопада 1944 р., який прийняв історичний Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР. Виконуючи накази трудящих, делегати з'їзду звернулися до Верховних Рад СРСР та УРСР з проханням включити Закарпаття до складу Радянської України. «Тільки возз'єднавшись з Радянською Україною в сім'ї братніх народів Радянського Союзу,— підкреслювалося в Маніфесті,— ми забезпечимо свободу національного розвитку, внутрішній господарський розквіт і зовнішню безпеку»⁴.

Рішення з'їзду трудящі зустріли з великою радістю і схваленням. По всіх містах і селах Закарпаття в листопаді-грудні 1944 р. відбулися масові мітинги, на яких закарпатці підтримували рішення I з'їзду Народних Комітетів. На 1 січня 1945 р. понад 250 тис. чоловік підписалися під Маніфестом⁵, чим було засвідчено схвалення його переважною більшістю дорослого населення Закарпаття.

Разом з українцями під Маніфестом ставили свої підписи трудящі інших національностей — українці, угорці, румуни, словаки та трудящі багатонаціональної радянської держави. Так, трудящі м. Берегового (в основному угорці) писали, що «возз'єднанням Закарпаття з УРСР буде покладено кінець віковичному безправному становищу українців Закарпаття, не буде більше жаклих злиднів та національного гніту будь-якої нації чи народності. Запорукою цього буде незламний союз і дружба з народами великого Радянського Союзу»⁶.

Серед інших заходів народної влади Закарпатської України, які диктувалися волею народу і спрямовувались на самовизначення — державне відокремлення Закарпаття від Чехословаччини, певну роль відіграв декрет Народної Ради Закарпатської України (НРЗУ), від 2 січня 1945 р. про прийняття державного гімну і державного прапора Закарпатської України. З того часу державним гімном Закарпаття став гімн СРСР, а на червоному прапорі заповум'яніли слова «Хай живе возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною!»⁷.

Розв'язання національного питання на Закарпатті вимагало впорядкування громадянства. Враховуючи історико-географічні умови, багатонаціональний склад населення, НРЗУ 20 квітня 1945 р. встановила, що громадянами Закарпатської України вважалися всі ті особи, незалежно від їх раси і національності, які на 2 листопада 1938 р. (початок окупації Закарпаття угорськими фашистами.— М. М.) були громадянами Чехословацької республіки і з того часу мали стале місце прожи-

² Шляхом Жовтня. Збірник документів, т. VI, Ужгород, 1965, стор. 63.

³ «Закарпатська правда», 7 листопада 1944 р.

⁴ Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Збірник документів і матеріалів. К., 1949, стор. 162.

⁵ Шляхом Жовтня, т. VI, стор. 7.

⁶ Партийний архів Закарпатського обкому КП України, ф. 4, оп. 1, од. зб. 29, арк. 27.

⁷ Там же, ф. 14, оп. 1, од. зб. 21, арк. 3, 9.

вання на Закарпатті, а також громадяни СРСР, які проживали тут з часу визволення⁸. Декретом НРЗУ від 15 січня 1945 р. виселялися за межі державних кордонів так звані сейкельські шляхові сторожі, поселені угорськими фашистами на Закарпатті «з метою його денационалізації посередництвом його колонізації протислов'янськими елементами»⁹.

Щодо громадян чеської та словацької національності, які бажали виїхати з Закарпаття, то згідно з Протоколом договору між СРСР і Чехословаччиною від 29 червня 1945 р. їм надавалося право оптації і отримання чехословацького громадянства, а населенню української і російської національності в Чехословаччині дозволялося переселятися на Закарпаття. Цей акт був важливим свідченням послідовного вирішення національного питання в обох країнах. «Це стало можливим тому,— писала «Правда»,— що в спільній боротьбі проти німецько-фашистських загарбників склались між СРСР і Чехословацькою республікою стосунки справжньої дружби і союзу, які дозволили по-братньому розв'язати питання, що зачіпає інтереси двох сусідніх слов'янських народів»¹⁰.

На Закарпатті, крім українського, залишилося населення інших національностей, яке вирішило жити і працювати у возз'єднаній Українській Радянській державі, носити горде ім'я громадянина багатонаціонального Радянського Союзу. В країні проживали тоді 775 816 чоловік, з них 527 032 українці, 134 588 угорців, 72 176 росіян, 13 404 словаки, 12 412 румунів, 6 998 євреїв, 2 174 чехи, 2 338 німців та 4 194 чоловік інших національностей¹¹. КПЗУ враховувала багатонаціональний склад населення, довготривалий вплив на нього буржуазно-націоналістичної ідеології, денационалізаторської політики іноземних поневолювачів та їх місцевих націоналістичних політиканів. Головне завдання партійних організацій та органів народної влади полягало в тому, щоб у процесі соціально-економічних, політичних та культурних соціалістичних перетворень домогтися ленінського розв'язання національного питання, а на цій основі — інтернаціонального згуртування трудящих усіх національностей, виховання їх у дусі дружби народів.

Розгортання партійно-політичної роботи КПЗУ проходила в умовах, коли на Закарпатті ще діяли ворожі буржуазно-націоналістичні елементи¹². Вони всіляко намагалися перешкодити возз'єднанню Закарпаття з УРСР, вдавались до прямих провокацій, до розпалювання національної ворожнечі¹³. Так, українські націоналісти говорили, мовляв, оскільки угорці «тисячу років пригнічували українців, то зараз буде навпаки...»¹⁴. В той же час недобиті угорські буржуазні націоналісти розпускали брехливі чутки серед угорського населення про «дикість руських і українців», сіяли ненависть до єврейського населення, розпалюючи цим національну ворожнечу, намагаючись послабити народну владу¹⁵.

Щоб припинити пропаганду ворожих елементів, Народна Рада Закарпатської України своїм декретом від 18 грудня 1944 р. створила спеціальний суд для боротьби з ворогами народу. В § 6 декрету було

⁸ Закарпатський обласний державний архів, ф. 14, оп. 1, спр. 21, арк. 3.

⁹ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 4 — 1, од. зб. 8, арк. 15—16.

¹⁰ «Правда», 1 липня 1945 р.

¹¹ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 67, арк. 58—59.

¹² Там же, оп. 1, од. зб. 202, арк. 177.

¹³ Там же, ф. 4, оп. 4—1, од. зб. 31, арк. 110—111.

¹⁴ Там же, арк. 111, 113, од. зб. 33, арк. 299.

¹⁵ Там же, арк. 62.

зазначено, що спецсуд повинен карати колишніх керівників окупаційних органів, поліцаїв, жандармів та інших зрадників, які зміцнювали окупаційний режим; тайних агентів іноземних розвідок; осіб, які чинили звірства і насильства; осіб, які саботували заходи НРЗУ та проводили агітацію і пропаганду проти Радянської Армії; терористів та інших ворогів народу, а також проти осіб, «діяльність яких скерована на розпалювання національної і релігійної ворожнечі»¹⁶. На основі цього декрету були притягнуті до кримінальної відповідальності керівники та активні діячі буржуазно-націоналістичних організацій — Бродій, Демко, Шпак, Рішко, Крічфалуші-Габар, Бенце, Ортутай, Фенцик, Ільницький, Жегора та ін.¹⁷.

24 березня 1945 р. Народна Рада ухвалила постанову «Про свободу релігії», що мало важливе значення.

Але церковники, зокрема, уніатські вперто протистояли всенародному рухові, вдаючись при цьому далеко не до святих прийомів. Вони провокували міжрелігійні чвари і гризню, що доходило до дебошів, бійок, організовували «делегації протесту»¹⁸. Уніатська церква на Закарпатті, як і в інших західних областях України після визволення, блокувалася із заклятими ворогами українського народу — оунівськими бандитами. Монастирі і скити стали пристановищами для оунівських недобитків, центрами розповсюдження антирадянської і націоналістичної літератури¹⁹.

Перед комуністами постало завдання викривати демагогію недобитків українсько-німецьких націоналістичних банд, які намагалися тероризувати населення, паплюжити дружбу українського і російського народів, охаювати Радянську владу. На початку 1945 р. органи ЦК КПЗУ і НРЗУ «Закарпатська правда» почали систематично друкувати матеріали про справжню суть так званих «борців за Україну», про їх злочинні дії. На фабриках і заводах, у селах та учбових закладах обговорювались надрукована в газетах доповідь заступника Голови Ради Міністрів УРСР Д. З. Мануїльського «Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини», виголошена 6 січня 1945 р. у Львові.

Трудаші Закарпаття узнавали правду про своїх лютих ворогів — оунівських запродавців і викривали їх підступні дії. «Коли в селі з'явилися оті самостійники, — розповідав селянин з Дубрівки Ужгородського округу Іван Цурко, — якісь емігранти, яких, видно з дому прогнав свій народ, почали баламутити селян, я ще тоді казав сусідам: як то можна навіть думати сяке, щоб Україну від Росії відірвати. Адже Русь — то як мати для всіх руських племен. Ми всі з одного кореня вирости — і українці, і росіяни, і білоруси. Ото ж і триматися нам треба вкупі, бо інакше вороги нас побідять»²⁰.

Партійним організаціям доводилось також вести боротьбу і з прихованими ворогами, так званими «любителями старовини». Це була колишня змідьяризована або зчехизована інтелігенція, яка засіла в тодішніх школах, гімназіях, семінаріях та установах і продовжувала насаджувати «рутенство» — навчати молодь на численних місцевих діалектах, широко пересипаючи їх латинізмами, мадьяризмами, чехізмами та іншими «ізмами», ігноруючи українську і російську мови, насаджу-

¹⁶ «Вісник» НРЗУ, № 3, 30 грудня 1944 р.

¹⁷ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 72.

¹⁸ «Закарпатська правда», 28 жовтня 1964 р.

¹⁹ Ю. Мересій. За брамою монастиря, Ужгород, 1961, стор. 122.

²⁰ «Закарпатська Україна», 24 квітня 1945 р.

ючи теорію «особливості русинів», протиставляючи закарпатських українців українському та російському народам²¹.

8 лютого 1945 р. в газеті «Закарпатська Україна» виступила група вчителів під рубрикою «Хай наша рідна мова залунає в усій своїй країні», де розповідалося, як віками насаджувались «угроруська», «русинська» мови, внаслідок чого більшість учителів погано володіла українською мовою. Автори закликали своїх колег покінчити з нав'язуванням учням «мови Гарайди» і відвідувати курси української та російської мов.

Ведучи боротьбу за національне відродження українського населення на Закарпатті, КПЗУ спрямовувала свою політику на встановлення політичної рівності населення всіх національностей. «Радянські воїни, якими фашистські загарбники лякали закарпатців, принесли волю всім трудящим, незалежно від їх національності. Тепер руські, українці, мадяри, чехи і словаки, що населяють Закарпаття, стали рівноправними громадянами багатонаціональної радянської держави. Всі трудящі однаково визволені з ярма поміщиків і капіталістів,— писала 10 червня 1945 р. «Закарпатська правда». Але проголошення політичної рівності населення всіх національностей було лише початком здійснення ленінської програми. Виконати вимогу В. І. Леніна про те, «щоб дати зжити недовір'я, залишене віками гніту поміщиків і капіталістів, приватної власності і ворожнечі з-за її поділів і переділів»²², потрібно було негайно приступити до встановлення фактичної рівності населення всіх національностей.

Одним із засобів ліквідації національного недовір'я населення багатонаціонального краю і виховання мас у дусі дружби народів була ліквідація поміщицького землеволодіння. Гострота цієї проблеми випливала з того, що в часи іноземного капіталістичного гноблення 143 447 селянських дворів володіли 138 742 га землі. В той же час 74 найбільших угорських, німецьких та українських поміщиків володіли 101 159 га кращої землі на Закарпатті. Народні комітети на чолі з комуністами до середини 1945 р. розподілили 56 099 га поміщицьких та церковних земель серед 41 216 безземельних та малоземельних селян²³. Вперше в історії Закарпаття селянська біднота одержувала землю незалежно від національної приналежності. Розподіл поміщицьких земель серед селян українців, угорців, румунів завершив їх спільну боротьбу проти іноземних та «своїх» експлуататорів.

Конфіскація землі і розподіл її серед бідняків гірських округів все ж не ліквідували земельного голоду. Тому 28 лютого 1945 р. НРЗУ вирішила переселити частину безземельних селян (більшість українців) з гірських сіл у низинні райони на землі угорських, німецьких поміщиків та фашистських пособників, які повтікали із своїми хазяями²⁴. За короткий час — з листопада 1944 р. до липня 1945 р.— було переселено 1 472 сім'ї²⁵. Крім того, українські селяни-переселенці одержували землі і в колишніх німецьких селах-колоніях. До кінця 1945 р. на низовинні врожайні землі було переселено понад 1500 сімей²⁶. Безумовно, що переселення вирішувало не лише аграрне, але і національне питання. Селяни — українці, угорці, румуни, словаки почали спільно обробляти колишні панські землі. В праці, в боротьбі з класовими воро-

²¹ ДАЗО, ф. Р-14, оп. 1, спр. 496.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 264.

²³ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 4, оп. 4 — 1, од. зб. 1, арк. 39.

²⁴ «Вісник» НРЗУ, № 5, 15 березня 1945 р.

²⁵ ЗОДА, ф. 4, оп. 4 — 1, спр. 33, арк. 323.

²⁶ «Закарпатська правда», 25 червня 1965 р.

гамн закладались основи сучасної дружби трудівників багатонаціональних колгоспів і радгоспів.

КПЗУ і Народні Комітети впроваджували в життя й інші заходи по розв'язанню національного питання. 12 листопада 1944 р. постановою Мукачівського Народного Комітету було відмінено введений фашистським угорським урядом людиноненависницький закон про обмеження в політичних, економічних і громадських правах населення єврейської національності. Таку ж постанову прийняв Ужгородський Народний Комітет²⁷.

З перших днів визволення і встановлення народної влади на Закарпатті трудящі за власною ініціативою очищали підприємства, установи від ворожих елементів, здебільшого угорців, німців, які прислужували окупантам, політично скомпрометували себе. Народна Рада Закарпатської України ухвалила, що «в будучині треба при припиненні осіб (неукраїнської національності — М. М.) до державної служби піддержуватись слідуючих засад: кого народ вибрав членом місцевого або окружного комітету чи іншої державної установи, того вже сам народ оправдав»²⁸. НРЗУ роз'яснювала місцевим Народним Комітетам, що трудящих усіх національностей можна і потрібно влаштовувати на роботу.

Таким чином, були вирішені дві найголовніші проблеми: порядок землекористування та трудовлаштування — ці невід'ємні в минулому атрибути національної несправедливості, нерівності, що в руках іноземних гнобителів завжди служили для розпалювання національної ворожнечі, ненависті, недовіря.

Важливим заходом КПЗУ і народної влади на шляху ліквідації національної нерівності було розгортання народної освіти і навчання рідною мовою дітей усіх національностей. Перша конференція КПЗУ зобов'язала партійні організації «всесірно допомагати Народним Комітетам відкривати школи, керуючись принципом обов'язкового безплатного навчання для всіх дітей рідною мовою»²⁹.

Соціальні перетворення, здійснювані на Закарпатті під керівництвом КПЗУ, давали змогу трудящим неукраїнської національності переконатися, що тільки радянська дійсність може забезпечити їх цілковиту рівноправність. «Ми, робітники, селяни-бідняки, не хочемо належати до Угорщини... бажаємо залишитись в Закарпатській Україні, бо Радянський Союз національностей не переслідує». — писали селяни-угорці с. Варі на Берегівщині³⁰.

З перших днів свого утворення КПЗУ зростала не тільки кількісно, але ввібрала в себе кращих представників трудящих всіх національностей краю. На кінець 1945 р. 365 первинних партійних організацій налічували 4 715 членів партії, серед них 3 728 українців, 239 росіян, 424 угорці, 123 євреї, 150 словаків, 32 румуни, 10 чехів, та 9 інших національностей³¹, що яскраво відображало багатонаціональний склад населення Закарпаття. Це відіграло важливу роль у розгортанні партійної роботи, в піднесенні авангардної ролі комуністів в усіх галузях народного господарства і культури, допомагало впроваджувати в життя політику КПЗУ і народної влади.

КПЗУ розгортала також ідеологічну роботу по інтернаціональному вихованню населення. Для трудящих Закарпаття наочним прикладом

²⁷ ЗОДА, ф. Р-411, оп. 4, спр. 1, арк. 12—13.

²⁸ Там же, ф. Р-14, оп. 1, спр. 444, арк. 4.

²⁹ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 4, оп. 4—1, од. зб. 1, арк. 39.

³⁰ Там же, оп. 2—1, од. зб. 31, арк. 111.

³¹ Там же, оп. 4—1, од. зб. 9, арк. 52.

братерської дружби радянських народів служив інтернаціональний склад Радянської Армії, яка добивала фашистського звіра. В особі радянських воїнів закарпатці бачили представників всіх народів СРСР, переконувались у незламній силі дружби народів Країни Рад. В резолюції Великолукчівського сільського Народного Комітету від 17 листопада 1944 р. записано: «Ми ніколи не забудемо день визволення Червоною Армією... Ми бачили, хто наші справжні друзі і благожелателі, і зрозуміли, що немає в світі більшої і вищої дружби, ніж дружба, освячена кров'ю»³².

Значну роль у вихованні трудящих у дусі дружби народів відіграли вечори-зустрічі з героями боїв за Карпати. Радянські воїни — представники різних національностей розповідали закарпатцям про господарське будівництво і культурні досягнення соціалістичних республік за роки Радянської влади³³.

Дійовим заходом патріотичного та інтернаціонального виховання закарпатців служило безпосереднє ознайомлення їх з досягненнями в економічному та культурному будівництві радянських народів. З цією метою в різні області УРСР та інші республіки СРСР направлялись групи трудящих, які переконувались в перевагах радянського суспільного ладу та його головного завоювання — ленінської дружби народів. Перші поїздки відбулися в січні—лютому 1945 р., коли в східних областях Радянської України побували делегації закарпатських учителів і молоді. Головне, на що звернули увагу закарпатці, — це безкорислива допомога, міцна дружба народів Радянського Союзу. «Руські, українці, білоруси, узбеки, вірмени — всі об'єднані великою любов'ю до своєї Батьківщини, до Комуністичної партії. Всім нам побажалося жити і працювати так, як живе і працює радянський народ-трудівник, народ-герой», — заявляли члени молодіжної делегації³⁴.

Друковані органи ЦК КПЗУ і місцевих партійних комітетів знайомили читачів з життям народів нашої країни, друкуючи короткі нарис про всі союзні республіки, про політику Комуністичної партії в розв'язанні національного питання, про дружбу радянських народів. У лютому 1945 р. «Закарпатська правда» почала друкувати матеріали під рубрикою «Україна — Грузія»³⁵, де розповідалося про дружбу і взаємодопомогу двох братніх народів, про історію цієї дружби, її розквіт в умовах радянського ладу, про змагання підприємств і колгоспів обмін делегаціями, листування тощо. Про історію Закарпатської України та найважливіші події з історії боротьби трудящих за возз'єднання з своїми єдинокровними братами, розповіли на сторінках «Закарпатської України» директор Інституту історії Академії Наук УРСР, доктор історичних наук, професор М. Н. Петровський, кандидат історичних наук Ф. П. Шевченко (відповідно історична довідка «Закарпатська Україна»³⁶ і стаття «З минулого»³⁷).

Ідеї дружби з російським та іншими народами нашої країни трудящі Закарпаття сприймали разом з надбанням радянської культури мистецтва, науки. Публічні лекції з мистецтвознавства, літературні вечори, музичні концерти посилювали братерські почуття до народів нашої країни, сприяли зближенню з ними.

³² Шляхом Жовтня, т. VI, стор. 56.

³³ «Закарпатська Україна», 17 січня 1945 р.

³⁴ «Закарпатська правда», 6 лютого 1945 р.

³⁵ «Закарпатська правда», 21 лютого 1945 р.

³⁶ «Закарпатська Україна», 29 грудня 1944 р.

³⁷ «Закарпатська Україна», 13 січня 1945 р.

Великою подією в культурному житті Закарпаття були перші збори творчої інтелігенції (22 квітня 1945 р.), на яких обговорили завдання, які стояли перед письменниками краю в нових умовах. Література, що народжувалася, повинна була будити душу трудящих, надихати їх на трудові звершення. Головним завданням літераторів було вчитися на кращих зразках класичної російської та української літератур, на зразках літератур народів СРСР³⁸. Названі та інші заходи Комуністичної партії Закарпатської України були спрямовані на здійснення ленінської національної політики — на встановлення фактичної рівності трудящих всіх національностей Закарпаття, на мобілізацію їх сил для соціалістичної перебудови краю. А все це знайшло своє дальше продовження і здійснення в радянських умовах.

³⁸ «Закарпатська Україна», 24 квітня 1945 р.

Замітки

ПІКЛУВАННЯ ПАРТІЇ ПРО ПОЛІПШЕННЯ ДОБРОБУТУ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ ЗА РАХУНОК СУСПІЛЬНИХ ФОНДІВ СПОЖИВАННЯ (1959—1965 рр.)

Винагороду за свою працю (відповідно до її кількості та якості) трудящі СРСР одержують переважно у формі заробітної плати як частини національного доходу. За семирічку реальна заробітна плата робітників і службовців Радянської України зросла на 21%¹. Поряд з цим збільшились також суспільні фонди споживання, які використовуються на безплатне медичне обслуговування, виплати по соціальному страхуванню, пенсії по соціальному забезпеченню, допомогу одиноким та багатодітним матерям, стипендії учням та студентам, оплату чергових відпусток, видачу безплатно і за пільговими цінами путівок до санаторіїв і будинків відпочинку. Ці фонди використовуються на розгортання освіти та підвищення кваліфікації трудящих, становлять переважну частину витрат на утримання житлового фонду та ін.

В науковій літературі досить значна увага приділяється підвищенню добробуту за рахунок заробітної плати робітників та службовців, трудових доходів колгоспників. Однак слабо висвітлюється роль суспільних фондів споживання. Тому у даній статті розглянемо їх зростання в Українській РСР за роки семирічки.

Суспільні фонди споживання розподіляються між членами соціалістичного суспільства незалежно від кількості та якості їх праці. Це створює сприятливі умови зростання добробуту, всебічного і гармонійного розвитку всіх членів суспільства незалежно від рівня їх заробітку. Суспільні фонди характеризують нову форму взаємовідносин радянських людей у галузі розподілу і споживання. Їх виникнення й розвиток цілком пов'язані зі становленням і зміцненням соціалістичної системи господарства й відповідних виробничих відносин.

Питома вага цих фондів споживання дедалі зростає, що є важливою передумовою поступового переходу до комуністичного принципу розподілу. Якщо в 1958 р. трудящі Української РСР одержали з суспільних фондів 4,3 млрд. крб., то в 1965 р.— вже 7,3 млрд. Особливо швидко зростали ці асигнування після жовтневого Пленуму ЦК КПРС (1964 р.). Так, в 1964 р. вони збільшились на 500 млн. крб., а в 1965 р.— на 800 млн.² Багато робітничих сімей за роки семирічки одержали нові

¹ Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник, К., 1966, стор. 508.

² Народне господарство Української РСР в 1966 році, К., 1967, стор. 467.

квартири. Оскільки квартирна плата складає незначний процент бюджету сім'ї, а за навчання дітей, лікарняну допомогу зовсім не доводиться платити, то основні грошові видатки складало придбання одягу, меблів, предметів культурного вжитку й продуктів харчування³.

Так, у перші роки семирічки сім'я доменщика Ш. з заводу «Запоріжсталь» придбала легкову автомашину, холодильник, пральну машину, пілосос, поліровані меблі. Сім'я мартенівця П.— холодильник, пілосос, килими, меблі, радіоприймач, золотий годинник, а прокатника З.— телевізор, добротні меблі, радіоприймач⁴.

У 1960 р. суспільні фонди споживання в СРСР становили 24,5 млрд. крб., а в 1965 р.— 41 млрд. крб., з них кожний трудівник одержав понад заробітну плату в середньому 400 крб., а робітники — близько четвертої частини реальних доходів⁵.

У період побудови комунізму суспільні фонди вирішують не лише економічні, але й соціальні завдання — обов'язкове навчання дітей, масова підготовка й перепідготовка висококваліфікованих кадрів, охорона здоров'я радянських людей, допомога багатодітним матерям, забезпечення малечі яслами та дитсадками.

Щороку значні кошти відпускає держава на соціальне страхування. 1958 р. бюджет державного соціального страхування УРСР становив 602,8 млн. крб., а 1965 р.— уже 977,4 млн. крб.⁶

У нашій країні фонди соцстраху — в розпорядженні професійних спілок, де спеціальні комісії по соціальному страхуванню встановлюють розміри допомоги через тимчасову непрацездатність, направляють робітників на лікувальне харчування, виділяють путівки до санаторіїв, будинків відпочинку, пансіонатів, туристських і альпіністських таборів, а дітям робітників — до піонерських та оздоровчих таборів.

Діяльність комісій спрямовують партійні організації, які періодично заслуховують питання про зміцнення матеріальної основи профспілок, будівництва та розширення заводських і фабричних баз відпочинку й оздоровлення та ін. За роки семирічки постійну допомогу парторганізацій одержували 755 тис. активістів соціального страхування України⁷.

Партійні організації Донбасу підтримали й добилися поширення виїзних засідань консультаційних, лікарсько-трудова експертних комісій і медичних рад. Крім того, партійні організації проводили велику роз'яснювальну роботу з питань радянського законодавства, зокрема пенсійного забезпечення, охорони дитинства, піклування про інвалідів Вітчизняної війни, ветеранів праці.

Партійні організації боролися проти байдужості до інтересів і потреб робітничого класу. Так, 10 квітня 1959 р. на зборах партійного активу Запорізької області гостро критикували заступника голови Запорізького міськвиконкому, який недбайливо поставився до побутового прохання пенсіонера⁸. Парторганізації України встановили суворий кон-

³ Зовсім інша структура видатків робітничих сімей в країнах капіталу. За даними Міністерства праці США, робітничі сім'ї з 4-х чоловік у 1964 р. витрачала на податки, внески, квартплату, транспорт й медичне обслуговування 53% своїх прибутків, а на харчування, одяг, взуття та інші потреби залишалося лише 47% бюджету. («Коммунист», 1965, № 18, стор. 114).

⁴ «Днепровский металлург», 1 січня 1962 р.

⁵ В. Е. Попов. Организация заработной платы на предприятиях машиностроения, К., 1966, стор. 4.

⁶ О. В. Кравченко. Соціальне страхування в Українській РСР, К., 1965, стор. 4.

⁷ Там же, стор. 7.

⁸ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 208, од. зб. 1381, арк. 26.

троль за додержанням Закону про державні пенсії від 14 липня 1956 р.

2 січня 1962 р. Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС прийняли постанову «Про розширення участі профспілок у вирішенні питань пенсійного забезпечення робітників і службовців». У відповідності з Положенням, затвердженим ВЦРПС, Рада Міністрів Української РСР і Українська Республіканська Рада професійних спілок 10 січня 1962 р. доручили обласним радам, республіканським та обласним комітетам профспілок організувати при фабричних, заводських, місцевих комітетах профспілок комісії для попередньої підготовки документів, необхідних для призначення пенсій⁹. Це свідчення послідовного проведення в життя курсу партії на підвищення ролі громадських організацій у піклуванні про радянську людину.

10 жовтня 1962 р. постановою Ради Міністрів УРСР було встановлено щомісячну допомогу інвалідам I та II груп, які раніше не мали права на державні пенсії¹⁰. 1964 р. Рада Міністрів СРСР схвалила постанову про підвищення матеріальної заінтересованості пенсіонерів на виробництві, у відповідності з якою їм надано ряд пільг при виплаті пенсій.

Багатьом робітникам похилого віку та з незадовільним станом здоров'я, які мали особливі заслуги перед радянською владою й народом, встановлювались персональні пенсії союзного, республіканського та місцевого значення. Так, на 1 квітня 1963 р. у Львівській області налічувалось 1250 персональних пенсіонерів¹¹.

На засіданнях секретаріату Львівський обком КП України розглядав призначення й підвищення розмірів персональних пенсій та усунення недоліків у порушенні клопотань про їх виплату. Секретаріат обкому зобов'язав міськкоми, райкоми та партійні комітети КП України займатись цими питаннями на засіданнях бюро в присутності заявника, суворо дотримуючись передбачених положенням вимог¹².

Під постійним контролем партійних органів перебувала діяльність лікарсько-трудова експертних комісій. Парторганізації сприяли комісіям у проведенні заходів, спрямованих на відновлення працездатності інвалідів, які також забезпечувалися в разі потреби мотоколясками й автомашинами з ручним керуванням. Про інвалідів та пенсіонерів піклуються виконками Рад депутатів трудящих. Так, протягом 1964 р. Кримський облвиконком тричі — 16 січня, 21 березня і 15 червня — обговорював питання трудовлаштування інвалідів¹³. За рішенням Одеського міськвиконкому депутатів трудящих у 1964 р. для інвалідів було виділено 89 дачних кімнат, направлено в санаторії 741 пенсіонера¹⁴.

Того ж року в Одеській області було трудовлаштовано 1079 і навчено 110 інвалідів. На навчання їх новим професіям Одеський обласний відділ соціального забезпечення витратив 2300 крб. На фабриці металогалантерейних виробів побудували нові цехи, а частину реконструювали з тим, щоб там мали змогу працювати інваліди.

Особливою увагою радянського народу користуються інваліди Вітчизняної війни. У кожній галузі виробництва для них встановлено

⁹ Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР, № 1, 3—30 січня 1962 р., стор. 75.

¹⁰ Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР, № 10, 8 вересня — 23 жовтня 1962 р., стор. 86.

¹¹ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2941, оп. 1, од. зб. 66, арк. 71.

¹² Там же, арк. 65.

¹³ Поточний архів Міністерства соціального забезпечення УРСР. Відділ побутового і трудового влаштування пенсіонерів. Звіти про працю будинків інвалідів за 1964 р., арк. 9.

¹⁴ Там же, арк. 30—31.

броню в межах двох процентів загальної кількості робітників і службовців. Де дозволяють умови, створено спеціальні цехи й відділення, а декому надано можливість працювати вдома. Інваліди Вітчизняної війни мають право безкоштовного проїзду в міському пасажирському транспорті, крім таксі. Їх у першу чергу направляють для лікування в санаторії, санаторії-профілакторії, будинки відпочинку і на амбулаторно-курортне лікування. Вони одержують ліки за пільговим тарифом.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 31 грудня 1964 р. значно підвищено мінімальні розміри пенсій інвалідам I та II груп і сім'ям осіб, що загинули під час війни. В зв'язку з цим трудящі України щорічно одержують додатково понад 48 млн. крб.¹⁵

У Радянському Союзі всі інваліди та особи похилого віку знаходяться на державному забезпеченні.

Витрати з суспільних фондів споживання по Міністерству соціального забезпечення Української РСР в роки семирічки неухильно зростали, про що свідчить така таблиця:¹⁶

Видатки (в тис. крб.)	Р о к и				
	1959	1961	1963	1964	1965
Пенсії всіх видів	1060270	1209531	1333636	1409474	1488685
Будинки інвалідів	16790	19563	22106	24234	28204
Протезування	3430	3682	4054	4192	4502
Придбання автомашин і мотоко- лясок	1840	2587	2369	3622	4002
Інші видатки	69050	61340	52223	50136	47607
Разом	1151380	1296703	1414388	1491658	1573000

Отже, лише по Міністерству соціального забезпечення Української РСР, не враховуючи фондів підприємств і профспілок, в останньому році семирічки, порівняно з першим, видатки зросли: на пенсії на 40,4%, будинки інвалідів — на 67,9%, протезування — на 31,2%, на придбання інвалідам автомашин і мотоколясок більш як у 2 рази.

Особливою увагою партія оточувала дітей інвалідів, сиріт, багатодітних матерів. На Україні державну допомогу одержували щомісячно близько 300 тис. багатодітних матерів¹⁷. Багато дітей знайшли свою сім'ю в дитячих будинках, де вони перебували на утриманні держави до одержання неповної середньої або й середньої освіти¹⁸. З кожним роком збільшувалися асигнування на будівництво й утримання дошкільних дитячих установ. У цих закладах міст і робітничих селищ України 1958 р. працювало 21 814 вихователів, а в 1965 р. — уже 55 883. Кількість вихованців 1958 р. становила 265 637, а на кінець семирічки 835 468¹⁹.

Безкоштовні послуги, виплати і пільги припадають передусім на непрацездатних членів суспільства. Беручи на себе основні витрати по утриманню цих верств населення, Радянська держава значно поліпшує матеріальне становище кожної радянської сім'ї. У 1965 р. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців Радянського Союзу скла-

¹⁵ «Правда Украины», 3 березня 1966 р.

¹⁶ Поточний архів Міністерства соціального забезпечення Української РСР. Відділ планово-фінансовий. Видатки на соціальне забезпечення. 1959—1965 рр.

¹⁷ Українська РСР в цифрах в 1965 р., стор. 162.

¹⁸ Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР, № 3, 15 лютого — 30 березня 1963 року, стор. 3.

¹⁹ Народне господарство Української РСР в 1965 р., стор. 603.

дала 95 крб. на місяць, з суспільними фондами споживання вона досягла 128 крб.²⁰

Використовуючи суспільні фонди споживання, Комуністична партія Радянського Союзу створює сприятливі умови всебічного розвитку для всіх членів соціалістичного суспільства, для забезпечення громадянам права на освіту, медичне обслуговування, підвищення рівня кваліфікації, відпочинку та задоволення інших соціальних потреб.

В. М. БАЧИНСЬКИЙ

²⁰ Мир социализма в цифрах и фактах, 1965 г., М., 1966, стор. 121.

РОЗВИТОК РУХУ ВИНАХІДНИКІВ І РАЦІОНАЛІЗАТОРІВ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ЛЬВІВЩИНИ (1959—1965 рр.)

В період розгорнутого будівництва комунізму в нашій країні важливого значення набуває широке впровадження у виробництво найновіших досягнень науки й техніки, постійне підвищення культурно-технічного рівня трудящих. Це неодмінні умови підвищення продуктивності праці й створення матеріально-технічної бази комунізму.

Питанням технічного прогресу Комуністична партія завжди приділяла й приділяє значну увагу. Зокрема, рішення березневого і вересневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС спрямовані на гармонійне поєднання державного планування з господарським розрахунком підприємств. Вони створюють широкі можливості для якнайповнішого використання переваг соціалістичного способу виробництва, небувалого піднесення всіх галузей народного господарства. В програмі КПРС прискорення науково-технічного прогресу визначається як «найважливіше загальнонародне завдання, яке вимагає повсякденної боротьби за скорочення строків проєктування нових технічних засобів і освоєння їх у виробництві»¹.

Значну роль у технічному прогресі відіграють наукові кадри. Програма партії вказала на необхідність дальшого посилення ролі науки в будівництві комуністичного суспільства, заохочення досліджень, що відкривають нові можливості в розвитку продуктивних сил, широкого й швидкого впровадження в практику найновіших науково-технічних досягнень².

У боротьбі за прискорення науково-технічного прогресу важлива роль належить також робітничому класу. Яскравим проявом технічної творчості робітників є рух винахідників і раціоналізаторів, який прискорює механізацію й автоматизацію виробничих процесів, сприяє зростанню продуктивності праці, підвищенню якості та зниженню собівартості продукції та ін. Він є одним з важливих засобів створення матеріально-технічної бази комунізму, витіснення важкої фізичної праці, підвищення культури виробництва. Технічна творчість робітників сприяє стиранню відмінностей між розумовою й фізичною працею.

Широкому розгортанню руху винахідників і раціоналізаторів в роки семирічки сприяло змагання за комуністичну працю. Так, бригада слюсарів (бригадир Х. Єрнеев) каркасно-штампувального цеху Львівського заводу телеграфної апаратури, включаючись у рух за комуністичну

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 64.

² Там же.

працю, взяла на себе зобов'язання виконати семирічний план підвищення продуктивності праці за 4 роки й подати 30 раціоналізаторських пропозицій³.

При присвоєнні почесних звань колективів і ударників комуністичної праці обов'язково враховувалося виконання зобов'язань раціоналізаторів, що сприяло залученню до цієї роботи широких кіл робітників.

На Дрогобицькому НПЗ № 2 на початку семирічки в раціоналізаторській роботі брало участь кілька членів колективу. А наприкінці 1960 р. тут уже кожний другий виробничник став раціоналізатором, в цеху ж контрольно-вимірювальних приладів раціоналізаторами стали всі робітники. Протягом 1960 р. заводські новатори впровадили у виробництво 582 пропозиції з економічним ефектом у 284 тис. крб.⁴

В роки семирічки раціоналізатори переходять від удосконалення окремих операцій чи вузлів машин до комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, покращення їх технології, що було не під силу окремим особам і вимагало створення комплексних бригад раціоналізаторів.

У Львівській області такі бригади вперше виникли на електроламповому заводі, де наприкінці 1959 р. їх працювало 20. 1959 р. колектив металозаготівельників підприємства не зміг забезпечити металевими конусами цех складання електронно-променевих трубок, у якому всі виробничі процеси були механізовані й автоматизовані. Тоді комплексна творча бригада досвідченого конструктора Ф. Литвака (інженери В. Михальчук, П. Козлов, І. Шевченко, Л. Рутковський, наладник штамів Т. Савранський, слюсарі М. Галич, М. Корнійчук, В. Грабовик та інші) розробила проект механізованої лінії, з впровадженням якої продуктивність праці в металозаготівельному цеху зросла у 2,5 раза, значно підвищилась якість продукції. Економічний ефект становив 150 тис. крб.⁵

У перші роки семирічки комплексні бригади виникли також на інших підприємствах — Львівському заводі телеграфної апаратури, паровозному депо «Львів — Схід», Львівському пасажирському вагонному депо, ЛПВРЗ і т. д.⁶ За даними Української республіканської ради ВТВР у 1965 р. на підприємствах області діяло 844 комплексні творчі бригади, в яких працювало 4 276 робітників та інженерно-технічних працівників. 1960 р. творчі колективи об'єднували 7,5% усіх винахідників і раціоналізаторів, 1965 р. — 16%.

До складу бригад раціоналізаторів входили інженери, конструктори, техніки, кваліфіковані робітники різних спеціальностей, що сприяло поєднанню багатого досвіду робітників-новаторів і знань інженерно-технічних працівників та науковців. Так, комплексна бригада раціоналізаторів Дрогобицького нафтопереробного заводу № 2 Ф. Шарфа 1962 р. внесла пропозицію збільшити продуктивність нової атмосферно-вакуумної установки. Її впровадження у виробництво дало 129 тис. крб. умовно-річної економії⁷.

Створення комплексних бригад сприяло зростанню кількості винаходів. Так, наприклад, на електроламповому заводі 1959 р. не було

³ Поточний архів Львівської облпрофради. Протоколи засідань президії. — «Об опыте работы бригады коммунистического труда завода телеграфной аппаратуры Хайдара Ернеева», стор. 1, 3, 5.

⁴ Наукові записки Дрогобицького педінституту, вип. VI, Серія суспільних наук, Дрогобич, 1961, стор. 51.

⁵ П. М. Румянцев. Комплексні бригади раціоналізаторів Львівського електролампового заводу, К., 1961, стор. 14—16.

⁶ «Львовская правда», 12 липня 1959 р.; «Львівський залізничник», 4 липня 1959 р., 26 лютого 1960 р., 26 вересня 1959 р.

⁷ Приложение № 1 к постановлению Львовского совета народного хозяйства № 594 от 30 декабря 1962 г., стор. 3.

жодного винаходу, 1960 р.— лише 2, 1965 р.— 17⁸. Важливо підкреслити, що бригади самі здійснювали свої задуми. Це сприяло швидшому впровадженню нових винаходів у виробництво⁹.

На деяких підприємствах центр ваги в раціоналізаторській роботі переноситься саме в комплексні бригади. Це видно з умовно-річної економії. На автобусному заводі економічний ефект від впроваджених раціоналізаторських пропозицій у 1960 р. становив 396,4 тис. крб., з них 207,5 тис. крб. одержано лише за рахунок пропозицій трьох творчих бригад¹⁰.

Члени комплексних бригад часто виступали з патріотичними починаннями, спрямованими на розгортання раціоналізаторської роботи. Так, комплексна бригада під керівництвом Л. Лобковської (електроламповий завод) 1959 р. запропонувала перевищити фонд заробітної плати кожного члена бригади вдвічі за рахунок щорічно впроваджених у виробництво пропозицій, що дало можливість заводу до листопада 1961 р. зекономити близько 600 тис. крб.¹¹ Такий почин знайшов багато послідовників. Зокрема, творчі бригади автобусного заводу до кінця 1962 р. впровадили стільки пропозицій, що їх економічний ефект дорівнював 3-річній зарплаті кожного члена бригади¹².

Велике значення у розгортанні руху винахідників і раціоналізаторів у роки семирічки відігравали громадські конструкторські бюро (ГКБ). Вони виникли в середині 1959 р. на передових підприємствах Уралу й звідти поширилися по країні, зокрема на Львівщину. Наприкінці 1965 р. 300 ГКБ області об'єднували 3118 передових інженерів, конструкторів, техніків і робітників-новаторів¹³, які у вільний від роботи час допомагали підприємствам розробляти проекти комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів, модернізації застарілого устаткування. Як і комплексні творчі бригади, вони самі впроваджували у виробництво всі свої пропозиції. ГКБ багатьох підприємств, проводячи різноманітну роботу, стали вирішальною силою в боротьбі за прискорення темпів технічного прогресу. Наприклад, громадське конструкторське бюро локомотивного депо «Львів — Захід» у травні 1965 р. впровадило підймання тепловозів у цеху, кантувач для навішування візків колісної пари, 3 валоповоротники колінвалу, що замінило протягом року 6,6 тис. людино-годин ручної праці. Протягом семирічки в депо було розроблено 145 тем, що сприяло значному зростанню продуктивності праці, щорічній економії у 98,9 тис. крб. Ці теми знайшли застосування на підприємствах залізничного транспорту країни. Так, верстат для обточування бандажів без викатки з умовно-річною економією в 12,6 тис. крб. (пропозиція майстра Г. Цильова) нині застосовується в депо ст. Коломия, Чоп, Москва та ін.; верстат для притирання шестерень виготовили на Полтавському й Смілянському тепловозоремонтних заводах і в депо ст. Котовськ. Всього протягом чотирьох останніх років семирічки громадські конструкторські бюро підприємств області виконали 5 838 робіт¹⁴.

⁸ Поточний архів Львівського заводу кінескопів, Бюро технічної інформації та винахідництва.— «Показатели рационализаторской и изобретательской работы... за семилетку», стор. 1.

⁹ П. М. Румянцев. Назв. праця, стор. 9; ЛОДА, ф. Р-360, оп. 2, спр. 612, арк. 9, спр. 628, арк. 9—10.

¹⁰ ЛОДА, ф. Р-360, оп. 2, спр. 628, арк. 13—14.

¹¹ «Львовская правда», 24 листопада 1961 р.

¹² Творча думка раціоналізаторів, Збірка, Львів, 1963, стор. 14.

¹³ Поточний архів Української республіканської ради НТТ.— «Сводный статистический отчет по областям за 1965 г.», стор. 1.

¹⁴ Поточний архів Української республіканської ради НТТ, Зведені статистичні звіти за 1962, 1963, 1964, 1965 рр.

Важливою стороною діяльності громадських конструкторських бюро була їх постійна допомога раціоналізаторам технічно правильно оформити пропозиції, розробити креслення. Наприклад, на Львівському електровакуумному заводі члени заводського ГKB лише протягом 1965 р. виготовили креслення для 100 раціоналізаторських пропозицій¹⁵.

Протягом 1959—1965 рр. велику роботу в справі поширення передового досвіду провели ради новаторів, за рекомендаціями яких підприємства економічного району в останньому році семирічки впровадили у виробництво 571 раціоналізаторську пропозицію (економічний ефект 766,5 тис. крб.)¹⁶.

Значення діяльності рад новаторів полягає не лише в економічній ефективності, а й у комуністичному ставленні до праці, у прояві нових рис характеру радянської людини. Крім того, ради новаторів — це своєрідна форма безпосередньої участі робітників в управлінні виробництвом, зародок майбутнього комуністичного самоуправління.

В піднесенні трудової активності трудящих, у розгортанні руху винахідників і раціоналізаторів, зокрема у підвищенні його ефективності, важливу роль відігравали партійні, профспілкові й комсомольські організації. Згідно з постановою обласного комітету партії від 6 квітня 1959 р. відбулася нарада винахідників і раціоналізаторів, що обговорила завдання новаторів виробництва в зв'язку з рішеннями XXI з'їзду КПРС. Підтримуючи почин токаря київського заводу «Червоний екскаватор» В. Семинського, учасники наради зобов'язалися внести протягом семирічки 160 тис. пропозицій з економічним ефектом у 50 млн. крб. Пізніше це зобов'язання було переглянуто. Раціоналізатори Львівщини боролися за 100-мільйонний раціоналізаторський фонд ім. Семирічки і виконали це завдання за 6 років і 9 місяців¹⁷.

Партійним комітетом Львівського електролампового заводу й бюро Львівського обкому партії було схвалено почин слюсара складального цеху Г. Сека та змінного механіка І. Чурилова внести в 1959 р. по 10 рац. пропозицій і залучити до раціоналізаторської роботи 20 виробників¹⁸.

З допомогою обласних комітетів партії й комсомолу, радою ВТВР та раднаргоспом проводились огляди й конкурси, що сприяло піднесенню раціоналізаторської роботи на підприємствах області. Наприклад, на четвертий квартал 1959 р. — квартал проведення огляду на підприємствах раднаргоспу — припадало 28% річної кількості пропозицій і 32% суми економії¹⁹. За даними Української республіканської ради ВТВР за 1959—1963 рр. в області проведено 1434 конкурси й огляди у межах міста, району чи й окремого підприємства, а їх учасниками подано 37 тис. раціоналізаторських пропозицій.

У відповідності з постановою ЦК КПРС від 26 липня 1959 р. первинні партійні організації підприємств створювали комісії для здійснення контролю за діяльністю адміністрації. Вже наприкінці серпня 1959 р.

¹⁵ Поточний архів Львівського електровакуумного заводу, Конструкторське бюро для механізації й автоматизації. — «Справка о работе общественного конструкторского бюро завода за 1964—1965 гг.», стор. 1.

¹⁶ Поточний архів Львівської облпрофради, відділ праці й зарплати, Довідки та інші узагальнюючі матеріали. 1965 р. — «Справка о работе совета новаторов за 1965 г.», стор. 1, 2.

¹⁷ Поточний архів Львівської обласної ради ВТВР, оп. 1, спр. 17, арк. 101; «Информация о работе Львовского областного Совета за 1965 год», стор. 12.

¹⁸ Зрімі риси комунізму. Збірка матеріалів наукової сесії, Львів, 1960, стор. 76—77.

¹⁹ Поточний архів Львівської облпрофради. Протоколи засідань президії. — Постанова Львівського раднаргоспу і Волинської, Львівської, Ровенської й Тернопільської облпрофрад від 15 лютого 1960 р.

такі комісії (в них брало участь понад 3 тис. комуністів) існували на 404 підприємствах²⁰. Велике значення мали комісії партійного контролю за впровадженням у виробництво нової техніки і прогресивної технології, механізації й автоматизації виробничих процесів. Так, за час діяльності такої комісії на Львівському склозаводі № 1 пущено стрічковий конвейер для обробки сортного посуду, механізовано хімполірування, автоматизовано режим склозварювальної печі, встановлення двох переставлювачів посуду на машинах РВМ вивільнило 8 робітників²¹.

Вагомий внесок у раціоналізацію виробництва внесли комуністи і комсомольці. Наприклад, група комуністів першого цеху Дрогобицького КПЗ № 2 реконструювала електрознесолюючу установку й атмосферно-вакуумну трубчатку, в результаті чого продуктивність праці при переробці нафти зросла на 25%, а відбір парафінового дистилату збільшився на 3—4%. У 1963 р. на підприємствах Шевченківського району м. Львова третину виробничників, що подали раціоналізаторські пропозиції, становили члени КПРС, а комсомольці в 1961 р. становили понад 40% всіх раціоналізаторів області²².

У лютому 1965 р. обласною радою ВТВР і редакцією газети «Львовская правда» було створено громадське бюро раціоналізації та винахідництва, яке займалося виявленням і усуненням недоліків у раціоналізаторській роботі. Матеріали перевірок публікувалися в газеті.

Завдяки різноманітній діяльності партійних, профспілкових і комсомольських організацій за роки семирічки постійно підвищувались усі основні показники раціоналізаторського руху. Лише 1964 р. вони дещо нижчі порівняно з 1963 р.

Це пояснюється тим, що в травні 1964 р. Державний комітет у справах винаходів і відкриттів СРСР видав роз'яснення «Про ознаки раціоналізаторської пропозиції і порядок зарахування пропозицій до категорії раціоналізаторських»²³, яке вимагало більш строгого підходу до оцінки пропозицій.

Основні показники розвитку руху винахідників і раціоналізаторів на підприємствах Львівщини в роки семирічки

Роки	Кількість винахідників і раціоналізаторів	Пропозицій				В т. ч. винаходів	Сума економії в тис. крб.
		подано	прийнято	відхилено	впроваджено		
1958	11199	18753	14235	6042	11637	6	6467,8
1959	17982	29394	22707	8952	18702	4	9522,3
1960	20608	35249	26678	2479	22551	12	12634,9
1961	24548	40252	29635	13594	25222	11	14754,1
1962	25475	42888	33155	14496	27993	32	16619,0
1963	26761	42356	33603	14056	28476	36	18300,0
1964	26331	33935	32929	11869	27884	94	18058,3
1965	26780	40279	33726	11727	28370	95	18372,0
1959—1965	—	270353	212453	—	179198	279	108260,0

Але вже в 1965 р. знову показники зростали. Це пояснюється здатністю робітників та інженерно-технічних працівників до технічної творчості (результат підвищення їх загальноосвітнього й професійно-техніч-

²⁰ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3, од. зб. 1345, арк. 149.

²¹ Там же, ф. 4, оп. 18, од. зб. 182, арк. 36.

²² Висота за висотою, Львів, 1962, стор. 56; Петро Федорчак. Юні бійці семирічки, К., 1962, стор. 28; Г. Бандровський. У нас не буде відстаючих, Львів, 1964, стор. 30.

²³ «Інформація по изобретательству», 1964, № 6, стор. 3—4.

ного рівня), високим трудовим ентузіазмом трудящих, викликаним рішеннями ХХІ з'їзду КПРС.

Протягом семирічки в русі винахідників і раціоналізаторів відбулися значні якісні зміни. Наприклад, 1958 р. було відхилено 27,7% пропозицій, а 1965 р.— лише 24,6%. Середній економічний ефект однієї раціоналізаторської пропозиції 1958 р. складав 1 121 крб., а 1965 р.— 1 336 крб.

За даними Української республіканської ради ВТБР економія від впровадження винахідницьких і раціоналізаторських пропозицій за роки семирічки становила 108,3 млн. крб., що було гідним вкладом новаторів Львівщини в загальнонародну копилку.

М. М. ДРАК

ПЕРШІ НАРОДНІ ПЕРЕСУВНІ ВИСТАВКИ В. К. РОЗВАДОВСЬКОГО НА УКРАЇНІ (1904—1906 рр.)

З ім'ям українського художника і педагога Вячеслава Костянтиновича Розвадовського тісно пов'язана одна з прогресивних сторінок історії українського мистецтва — поширення мистецької освіти серед трудящих. Місце художника в українській культурі визначається тим новим, що він у неї вніс. А В. К. Розвадовський сказав свіже й оригінальне слово, присвятивши свою невичерпну енергію організації художніх виставок і художніх класів на Україні. До цього його спонукало бажання піднести культурний рівень трудящих, зокрема селянства, царської Росії на вищий ступінь. Він розумів, що «розвиток народу — запорука культури», тому що «похилою площиною йде все в минуле, нічим не доповнене в сучасному»¹. Органічна єдність з народом надала його діяльності великої моральної чистоти і, можна сказати, величі.

Митець добре знав життя й запити трудового народу України, бачив його потяг до прекрасного — біленькі, що радують око, українські хатки, всім відомі українські рушники, барвисті, із смаком виконані предмети побуту. Він виходив з того, що народові необхідно вселити віру в самого себе, в свої можливості, які в ньому віками душили пануючі класи. Тобто трудовий народ потрібно пробудити до культурного життя. Лише досягши цього, можна сподіватися, що спонтанний потяг трудящих до прекрасного перейде в необхідність засвоювати передові досягнення світової й вітчизняної культури. Тоді виникне якісно новий тип трудівника, який буде розуміти мистецтво й одержувати від знайомства з ним насолоду.

Україна початку ХХ ст. зазнавала жорстокого національного гноблення. Тут діяли закони про заборону рідної мови й літератури, шкіл з українською мовою викладання та ін. Царський уряд переслідував будь-який прояв піднесення культурного рівня українського народу, його суспільної й національної свідомості. Але навіть у тих жорстоких умовах царистської дійсності Вячеслав Костянтинович зумів втілити в життя свої плани.

Митець свідомо відмовився від тихого спокійного існування, присвятивши себе великій і благородній діяльності, яку без перебільшення можна назвати подвигом. Адже ще з підготовчого періоду виставок він

¹ «Прибавлення к Подольским губернским ведомостям», 7 листопада 1904 р.; ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 789, оп. 12, спр. 35, арк. 131.

зустрічав лише недовір'я в успіх задуманої справи, насмішки з боку правлячих кіл. Але переконаність В. К. Розвадовського базувалася на доброму знанні народних запитів і умов життя, на вірі в те, що саме народ є творцем усіх матеріальних і духовних цінностей людства. У «Святому сімействі» К. Маркс і Ф. Енгельс писали, що «...нижчі класи народу вміють підносити себе на вищий ступінь духовного розвитку...»². Художник також розумів це і вказував, що навіть в умовах непосильної праці, темноти й низького культурного рівня трудівники тонко відчують і сприймають прекрасне.

Подвижницька діяльність В. К. Розвадовського була викликана бурхливим піднесенням революційних виступів трудового народу Росії проти гнобителів, пожвавленням суспільного життя в країні. На початку нинішнього століття революційний рух набрав широкого розмаху й на Україні. Досить активно захищало свої права селянство. Намагання правлячої верхівки задушити виступи трудящих силою зброї не увінчалися успіхом. На насильство трудящі відповідали згуртуванням своїх сил. Ліберальні поміщики пропонували пом'якшити національний гніт українського народу й зробити деякі поступки в розвитку української культури. Царський уряд, щоб заспокоїти суспільну думку, став на шлях лібералізму й загравання. Такий офіційний курс урядової політики щодо України сприяв художнику в здійсненні його задуму. Після трьох років відмов (1901—1903) «через неясність заходу»³ В. К. Розвадовський одержав дозвіл на влаштування народної пересувної художньої виставки.

Звичайно, новаторство спирається на традиції. Народні виставки продовжували прогресивні традиції передвижників і художніх товариств, мета яких була єдина — наблизити мистецтво до народу, дати можливість широким масам ближче познайомитися з прекрасним. Таку саму мету переслідував і Вячеслав Костянтинович, але водночас він підкреслював, що передвижники зупиняються головним чином у великих промислових центрах, зовсім «не заглядаючи навіть у малонаселені міста провінції», не говорячи вже про села⁴; а художні товариства основну свою увагу зосередили на невеликих провінціальних містах і також залишили село поза межами своєї діяльності. Він же хоче залучити до знайомства з прекрасним якнайширші верстви населення.

У 1901—1902 рр. митець проїхав місцями майбутньої виставки, заручився підтримкою тамтешньої інтелігенції. Після цього він безперервно оббивав пороги всіх урядових інстанцій, але скрізь зустрічав повну байдужість — закономірний наслідок царської політики щодо пригноблених мас. Частина ж інтелігенції щиро співчувала задумові художника, але боялася відкрито стати на його точку зору з політичних кон'юнктурних міркувань або ж із страху, що їй причеплять ярлик «диваків». Адже в тогочасній закостенілості все, що виходило за рамки повсякденного буття, не вміщалось в «прокрустове ложе» буття, здавалося нездоланим.

Та художник переборов опір правлячих кіл та кабінетний скептицизм академічної професури, які зовсім не знали села, а через те його боялися. Це були люди, як говорив Вячеслав Костянтинович, «у яких ще свіжі згадки про різки для виховання народних мас, тому їм здавалося чимсь диким «естетика для простолюддя»⁵. Деякі з них радили

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 142.

³ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 789, оп. 12, спр. 29, арк. 1.

⁴ Там же, арк. 8.

⁵ Там же.

навіть «запастися добрим пістолетом, оскільки селяни в селах такі, що й палатку рознесуть і провожатого наб'ють»⁶.

Митця підтримала молодь і частина видатних прогресивних майстрів пензля: І. Ю. Репін, М. П. Богданов-Бельський та ін. Вони передали для виставки деякі з своїх творів і особисто взяли участь у відборі картин⁷. Таким чином, трирічна подвижницька діяльність митця дала свої результати.

Щойно одержавши дозвіл, В. К. Розвадовський зразу ж приступив до лаштування виставки, витративши на це всі кошти зі своїх збережень і пожертвувань. Тому він попросив у Академії художеств одноразової грошової допомоги. В разі відмови його рішення не могло змінитися, оскільки він вважав «виставку... живою й корисною справою»⁸, «мистецтво — не розкішшю чи примхою», а «необхідною потребою людини»⁹.

На рішення Академії вплинула телеграма її почесного члена мецената мистецтва штальмейстера графа Г. Строгонова, виразника офіційного політичного курсу правлячих кіл. Він вказував, що вважає «пропозицію Розвадовського в принципі цивілізаторською...»¹⁰. Телеграму одержано 18 січня, а вже 19 було схвалено рішення видати на влаштування виставки 3 тис. крб. позики¹¹. Звичайно, така відчутна матеріальна допомога набагато полегшила й прискорила підготовку. 15 травня виставку було показано в дворі Академії, а вже 19 — відправлено залізницею з Петербурга до Києва, куди разом з В. К. Розвадовським прибув у художник О. І. Лажечников, який до пізньої осені ділив з ініціатором заходу знегоди кочового життя на Україні. Київ зустрів їх привітно. Місцеві газети безплатно друкували повідомлення про час відкриття виставки. Але й тут знайшлося «чимало скептиків, що пророкували цій вигадці невдачу, які говорили, ніби наше селянство ще не доросло до картинних виставок»¹².

Виставку передбачалося відкрити 30 травня у приміщенні університету¹³. Але Вячеслав Костянтинович відмовився від цього, мотивуючи своє рішення тим, що хоче показати її у звичайному вигляді, а також тим, що йому треба звикати до кочового життя. Насправді ж переслідувалася зовсім інша мета — оскільки виставку організовано для народу, то її необхідно самою обстановкою наблизити до нього. А світлі простори зали університету будуть стримувати й сковувати трударів, та й не кожний з них наважиться туди ввійти.

3 червня 1904 р. в урочистій обстановці виставку було відкрито в палатці біля пам'ятника св. Володимирові. Плата за вхід становила 17 коп. До 26 червня експозицію проглянуло 3,5 тис. відвідувачів. Потім на Куренівці за 3 ярмаркові дні виставку подивилася тисяча чоловік. Якщо у центрі міста селяни становили 20%, то на Куренівці — 80% відвідувачів.

В. К. Розвадовський затримався в Києві майже на місяць, чекаючи репродукцій, «...щоб дати можливість сільському населенню купувати художньо виконані відбитки й таким чином паралізувати лубочне виробництво картин»¹⁴.

⁶ «Прибавления к Подольским губернским ведомостям», 7 листопада 1904 р.

⁷ «Киевская старина», т. 85, червень 1904 р. Текущие события, стор. 123.

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 633, спр. 252, арк. 3 зв.

⁹ «Туркестанские ведомости», 12 вересня 1913 р.

¹⁰ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 789, оп. 12, спр. 29, арк. 25.

¹¹ Там же, арк. 20.

¹² «Русские ведомости», 19 липня 1904 р.

¹³ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 789, оп. 12, спр. 29, арк. 31.

¹⁴ Там же, арк. 6.

У селах виставку чекали з нетерпінням, на її адресу надходило багато листів з запрошенням відвідати той чи інший населений пункт. Вячеслав Костянтинович хвилювався. Чи ж витримає екзамен його дітище? Якою буде зустріч з селянами? Але його побоювання виявилися марними. Це підтвердило уже перше знайомство у с. Гребінках, де тріумф виставки був повним і перевершив усі сподівання. Зацікавлені селяни навіть по кілька раз приходили подивитися картини. Щоб задовольнити запити місцевого населення, було вирішено продовжити зупинку на два дні. За 5 днів експозицію проглянуло 2 942 чоловіки. З них майже 97% селян. У середньому щодня на виставці було 588 відвідувачів¹⁵, які вперше знайомилися з прекрасним. Часто жителі навколишніх сіл долали пішки десятки кілометрів, щоб побачити «диво». І це в час польових робіт, у розпал збирання врожаю!

Вони уважно слухали дохідливі пояснення художника рідною українською мовою. У Гребінках плату за вхід було ліквідовано. Але, незважаючи на це, трударі жертвували із своїх мізерних заощаджень копійки «на користь народної виставки картин».

Про свою першу зустріч з селянами і останніх з прекрасним В. К. Розвадовський пізніше згадував так: «...приїхали в село, в те могутнє, багатомільйонне, таємниче, нерозгадане, яке терпляче мовчить, для якого так багато пориваються зробити, але все розбивається або ж не підходить. Скромно розкинули палатку, розвісили картини. З розхвилюваним серцем я дивився на похнюплені обличчя наших «хохлів» у той час, коли вони допомагали напнути палатку, намагався прочитати їх думки, підмітити вираз.

Не може бути, думав я, дивлячись на них, щоб скептики петербурзькі мали рацію! Ось один, другий тримають у руках ящики з картинами. Деякі залишили роботу, стоять перед полотнами. Обладнання закінчено. Настав той страшний момент, сповнений невідомого, коли виставку відкрито. Двоє, троє ввійшли, палатка наповнюється — повна! Здивування, вигуки, захоплення. Мистецтво постало за себе, і я поринув у роботу»¹⁶.

Наскільки такий успіх був несподіваним навіть для самого ініціатора виставки, можна судити з того, що, прохаючи дозволу на її влаштування, він гарантував раді Академії лише 5 тис. відвідувачів за весь маршрут. Після першого великого успіху в Гребінках ця цифра зросла до 50 тис.¹⁷, але й вона виявилася малою.

Протягом усього маршруту по Київській та Подільській губерніях виставка користувалася великою увагою селянства. Палатка не вмещала одразу всіх відвідувачів і їх доводилося впускати по черзі. Так було в с. Шамраєвці, м. Білій Церкві, Умані і т. д. Щоб не марнувати вечірні години, В. К. Розвадовський за допомогою проєкційного ліхтаря демонстрував картини Ермітажу й Третьяковської галереї, натхненно розповідав трударям про російську та італійську школи живопису. Селяни жадібно ловили кожне його слово. Вони вперше чули й дивилися Рафаеля, Тіціана, Рембрандта та інших чародіїв пензля. «Захоплення селянської аудиторії було незвичайним. Після лекції мене підкидали до низенької стелі приміщення школи», — згадував Вячеслав Костянтинович про своє перебування в с. Сутисках Подільської губернії. Усі кімнати школи були прикрашені гірляндами квітів¹⁸.

¹⁵ «Русские ведомости», 19 липня 1904 р.

¹⁶ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 789, оп. 12, спр. 29, арк. 84 зв.; Отчет художника В. К. Розвадовского об устройстве в 1904 году народной выставки картин в Киевской и Подольской губерниях. Спб., 1905, стор. 9—10.

¹⁷ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 789, оп. 12, спр. 29, арк. 69.

¹⁸ Отчет художника В. К. Розвадовского..., стор. 17.

Величезний успіх мали твори на українські сюжети: «Вечорниці» Рєпіна, «Українська ніч» Куїнджі, зворушливою простотою захоплювали глядачів «Куточок» Богданова-Бельського, «Напередодні свята» Макушенка, а також твори самого Розвадовського: «Ой, не світи місяченьку», «Жнива», «Катерина», «Тарасова могила», «Гуцулка», «Кобзар» та ін. Його картина «Ой, не світи місяченьку» так впливала на селян, що інколи вони починали «співати перед картиною рідну їм мелодію», портрет же Т. Г. Шевченка дівчата вбирали квітами¹⁹.

У листі до віце-президента Академії художеств від 20 листопада В. К. Розвадовський повідомляв, що нудьгувати ніколи, «ледь встигаю задовольнити прохання». «В народних будинках, школах, тюрмах влаштовую лекції, читаю про мистецтво, знайомлю з російськими художниками, показую репродукції картин... Усе це викликає надзвичайний інтерес; люди вперше чують і бачать»²⁰.

Взагалі перша народна виставка справила винятковий вплив на селянство, і воно було широко вдячне митцеві за радісні хвилини. «Дай бог цій новій, добрій, святій справі великого розвитку й успіху на користь нашого доброго руського селянського люду. Пп. художники В. К. Розвадовський та О. І. Лажечников ласкавістю й сердечністю свого поводження з народом як з дітьми... викликали взаємне щире визнання й довір'я»²¹. Так виклали свою глибоку вдячність митцям селяни с. Шамраєвки в листі до Академії.

Під впливом знайомства з прекрасними витворами рук людських у багатьох селах народні чайні перетворювали в народні будинки, в яких трударі хотіли постійно мати «зразки художнього живопису для безпосереднього знайомства з ними». Вони зверталися за допомогою до Академії, прохаючи її виділити картини у «відповідності до запитів села, з якими пп. художники В. К. Розвадовський та О. І. Лажечников на безпосередньому досвіді познайомилися»²². Вячеслав Костянтинович вказував на необхідність «задовольнити прохання з провінції про надіслання картин у народні будинки..., щоб не забулися враження після виставки картин»²³.

Подільський губернський комітет попечительства про народну тверезість вирішив створити «свою Подільську постійну пересувну виставку, на що асигнувати 3 тис. крб.», придбати необхідний інвентар і «прохати (Академію.— О. К.) допомогти влаштувати цю виставку надсиланням картин, надрукуванням за рахунок комітету репродукцій дев'яти з них на вибір п. Розвадовського»²⁴.

Вячеслав Костянтинович надавав такому явищу виняткового значення, вірячи, що згодом «багато земств також прийдуть на допомогу»²⁵. А з розширенням мережі виставок у нього були пов'язані найкращі сподівання щодо майбутнього розвитку всього російського мистецтва. «Я уявляю собі той час, коли у нас у кожній губернії буде хоча б по виставці. Серед художників тоді завирує нове життя, з'явиться небувалий запит на художні твори і замість коптити й без того безпросвітне небо Петербурга, митці підуть нашою обширною Росією, краще визнають Батьківщину, народ полюблять»²⁶...

21 листопада 1904 р. першу народну виставку було закрито в м. Кам'янці-Подільському. А ввечері у приміщенні Пушкінського народ-

¹⁹ «Киевская газета», 29 вересня 1904 р.

²⁰ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 789, оп. 12, спр. 29, арк. 95.

²¹ Там же, арк. 76 зв.

²² Там же, оп. 13, спр. 158, арк. 38.

²³ Там же, арк. 58.

²⁴ Там же, арк. 33.

²⁵ Там же, оп. 12, спр. 29, арк. 93.

²⁶ Там же, арк. 93—94.

ного будинку В. К. Розвадовський прочитав лекцію про російську школу живопису, докладно зупинившись на творчості В. В. Верещагіна, П. А. Федотова, А. І. Куїнджі, І. Ю. Рєпіна, М. М. Ге та І. М. Крамського. Для пояснення використав діапозитиви їхніх картин.

Через деякий час у тому ж приміщенні було влаштовано виставку для призовників Подільської губернії. За тиждень її експозицію проглянули понад 5 тис. відвідувачів²⁷.

За 171 день мандрів шляхами Київської й Подільської губерній виставка подолати відстань майже в 1 тис. верст. Побачили її понад 64 тис. жителів 200 сіл, 12 містечок, 10 міст. 70% відвідувачів становили селяни. З 123 експонованих картин 35 було продано. Деякі з них закупили попечительства про народну тверезість²⁸.

У жовтні 1904 р. В. К. Розвадовський пропонує Академії продовжити маршрут виставки до Австрії та Італії, наголошуючи на згоді австрійських митців супроводжувати виставку. Але йому було відмовлено.

Тоді митець вирішує збільшити кількість виставок і охопити ними всі губернії України. Але оскільки прибуток від виставки 1904 р. становив лише 569 крб., він знову звертається до Академії художеств за позицією в «1800 крб., для підтримки палко любимої справи розвитку виставок, які поширюють знайомство з рідним мистецтвом серед народних мас». Ці кошти необхідні були для виготовлення ще двох палаток²⁹. 7 лютого рада Академії ухвалила рішення задовольнити його прохання й винести питання на розгляд академічних зборів, які — «26 лютого 1905 р. 24 голосами проти 4 ухвалили видати 1 800 крб. і дякувати від імені Академії художеств Розвадовському за працю по виставці...»³⁰

Тепер перед художником постають нові завдання — скласти маршрути виставок, забезпечити їх творами, замовити репродукції та ін. Вячеслав Костянтинович змушений знову звертатися до Академії з проханням видати народним виставкам у тимчасове користування деякі картини. Йому пішли назустріч, хоча дехто, як наприклад, член Ради В. В. Суслов, вважали, що «виставка... легко може піддатися нещасним випадкам — посуванню, пожежі й наслідкам безпорядків, що відбуваються нині серед народу»³¹.

Уже навесні В. К. Розвадовський чітко визначив шлях усіх трьох майбутніх виставок по 6 губерніях: «1.— По Херсонській, Полтавській та Харківській. Відправний пункт Одеса. Супроводжувати виставку буде О. І. Лажечников за маршрутом: Березівка, Вознесенськ, Бобринець, Єлисаветград, Олександрія, Кременчук, Полтава, Харків. 2.— По Чернігівській та Київській. Відправний пункт Чернігів. Супроводжуватимуть виставку художники І. С. Макушенко та Д. Є. Лосевський за маршрутом: Конотоп, Борзна, Ніжин, Київ, Васильків, Гребінки, Біла Церква, Шамраєвка, Сквир, Липовець, Іллінці, Кальник, Монастирище, Умань, Ситківці. 3.— По Подільській губернії, Відправний пункт Кам'янець-Подільський. Супроводжуватимуть її художники Курилко та Матвєєв за маршрутом: Дунаєвці, Нова Ушиця, Могилів, Бандишівка, Шпиків, Жмеринка, Сутиски, Вінниця, Немирів, Літин, Летичів, Проскурів. Зупиняються виставки на два-три дні»³².

²⁷ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 789, оп. 12, спр. 29, арк. 95.

²⁸ «Одесский листок», 12 (25) листопада 1906 р.; «Новое время», 30 листопада 1904 р.; Отчет художника В. К. Розвадовского..., стор. 20.

²⁹ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 789, оп. 13, спр. 158, арк. 39.

³⁰ Там же.

³¹ Там же, арк. 90, 99.

³² «Киевская старина», т. 89, червень 1905 р. Текущие события, стор. 255.

Каталог «Опис картин народної виставки» віддруковано українською мовою. Тут же містився заклик до селян звертатися до художника, який супроводжував виставку, за роз'ясненням змісту експонованих картин. Але перелік картин давався частково українською, частково російською мовою. І тут слушним було зауваження тогочасної преси, що «коли складач мав на увазі зробити свій каталог повністю зрозумілим для селян, то він не повинен був залишати ряд назв без перекладу...»³³

18 травня 1905 р. у Кам'янці-Подільському й 5 червня в Чернігові виставки відкрив В. К. Розвадовський, а 27 травня в Одесі — О. І. Лажечников. Про їх надзвичайний успіх свідчать такі дані. У Подільській губернії відвідувачів було 33 087, з них 23 764 селян, тобто, майже на 4 тис. трударів більше, ніж 1904 р. У 16 населених пунктах Херсонської, Полтавської й Харківської губерній виставку побачили 47 276 чоловік, з них 44% — селяни, і, очевидно, значний процент припадав на долю робітників. Чернігівська губернія дала 25 264 відвідування, а Київська — 32 486. Таким чином, у 1905 р. експозицію трьох народних виставок проглянуло 138 113 чоловік, що давало в середньому щоденно 1 700 відвідувань³⁴.

Незважаючи на повторний значний успіх народних виставок, 1905 р. був початком їх кінця. Після бурхливих подій того року почався спад революційного піднесення в країні, а разом з тим і посилення реакції. Реакційна політика правлячих кіл щодо трудового народу зачепила й народні виставки. Так, щоб продовжити налагоджену справу, художнику необхідно було 1,5 тис. крб. Він знову звернувся за допомогою до Академії. Але її рада виділила тільки 600 крб., щоб розрахуватися з боргом за палатки, а від наступних субсидій по влаштуванню виставок вирішила утриматися³⁵ внаслідок селянських виступів проти гнобителів. Вячеслав Костянтинович намагався довести, що хоча «всі місцевості, по яких рухалися виставки, були охоплені хвилюваннями селян, ... ніхто не посягнув на пам'ятки виставок»³⁶. Більше того, «селяни самі оберігали палатку й ніколи не було випадку пропажі будь-якої речі, що належала виставці»³⁷. Але він був неспроможний переконати раду, яка залежала від уряду і проводила його політику.

Прибутку від виставок 1905 р. не було. «Внаслідок тяжкого 1905 р. і майже поголовної втечі поміщиків за кордон від селянських заворушень, збори виставок були надзвичайно малі». 1904 р., хоч і був вхід на виставку безплатний, «...поміщики все-таки жертвували по 20 — 50 коп., а графиня М. Браницька, володільниця $\frac{1}{3}$ Київської губернії — 1 крб... У 1905 р. виставки й цього не мали»³⁸. Селяни ж жертвували лише півкопійки. «Нема, пане.., скрізь біда, нема грошей, а побачити картини цікаво. Як же це так, там того року був, а тепер минути палатку»³⁹. А в 1904 р. вони давали по 3—5 копійок.

Тому 1906 р. діяла тільки Подільська постійна виставка, а також організована на заощадження художника та на пожертвування виставка у Бессарабській губернії. Подільська відкрилася ранньою весною. До 27 червня у 9 повітах експозицію проглянуло 31 139 відвідувачів. У Бессарабській губернії виставку було відкрито на початку липня у Кишиневі. До 3 листопада у 4 повітах її відвідало 19 741 чоловік⁴⁰.

³³ «Киевская старина», т. 89, червень 1905 р. Текущие события, стор. 256.

³⁴ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 789, оп. 13, спр. 158, арк. 148 зв.

³⁵ Там же, арк. 148.

³⁶ Там же, арк. 149 зв.

³⁷ «Одесский листок», 8 (21) грудня 1906 р.

³⁸ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 789, оп. 13, спр. 158, арк. 149.

³⁹ «Одесский листок», 8 (21) грудня 1906 р.

⁴⁰ Там же.

Після цього народні пересувні виставки В. К. Розвадовського припинили своє існування. Пізніше, 1914 р., він писав: «...я залишився без гроша, що й примусило мене припинити пересування з виставками. Глибоко переконаний і сподіваюся..., якщо не виставку, організую для народну справу, настільки ж корисну, як і виставки картин»⁴¹.

Безкорислива праця митця не пропала марно. У значних досягненнях трудящих Радянської України в галузі культури є частка праці і В. К. Розвадовського, який своєю подвижницькою діяльністю у тяжкі роки царизму прищеплював народів любов до прекрасного, віру у свої можливості.

О. М. КОВАЛЕНКО

⁴¹ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 789, оп. 12, спр. 35, арк. 147.

ДЕЯКІ ВІДОМОСТІ З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ НІКОПОЛЬСЬКОГО МАРГАНЦЕВОРУДНОГО БАСЕЙНУ

Вважають, що марганець відкрив 1774 р. шведський хімік К. Шеєле. Але деякі з марганцевих руд були відомі та використовувались ще за давніх часів. Так, піролюзіт вживали під час виготовлення скляних виробів.

Наприкінці ХІХ ст. марганцеві руди привернули до себе увагу як хімічна сировина для виготовлення медичних препаратів, фарб тощо. Після того як було встановлено, що марганець є необхідною речовиною для виплавки сталі (витягує з розплавки кисень та сірку, входить до складу сталі, значно поліпшуючи її механічні властивості), почалося бурхливе зростання його видобутку, особливо з другої половини ХІХ ст., коли було розроблено бесемерівський (1856 р.) та мартенівський (1865 р.) способи одержання високоякісної сталі з залізних руд. Зараз понад 95 % добутої марганцевої руди споживає металургійна промисловість, решту — різні галузі хімічної.

Величні завдання створення матеріально-технічної бази комунізму вимагають дальшого розвитку металургійної промисловості та її сировинної бази. Вирішальне значення у піднесенні чорної металургії належить гірничо-рудній промисловості, яка згідно з Програмою КПРС повинна значно збільшити видобуток марганцевої руди, щоб 1980 р. виплавити 250 млн. т сталі. Особливе місце у вирішенні цього завдання належить Придніпровському марганцевому басейну — головному постачальнику руди для металургії республіки і всього Радянського Союзу. Його поклади — найбільші у світі.

Відкриття марганцевих родовищ на Україні починається з 1787 р. (геологічні дослідження проводив В. Ф. Зуєв). Його пошуки продовжили І. Ф. Фелькнер (1852), М. О. Барбот де Марні (1869), М. Ф. Клемм (1875) та ін. Але вони описували головним чином окремі маршрути, уникаючи узагальнень. З 1882 р. в районі Нікопольських марганцеворудних родовищ провадяться систематичні геологічні дослідження. 1883 р. експедиція Російського геологічного комітету під керівництвом гірничого інженера В. О. Домгера під час геологічної розвідки вздовж р. Базавлук виявила найбільше в світі родовище марганцю (Західна рудоносна площа). У 1885—1903 рр. тут працював М. О. Соколов, який 1901 р. у монографії «Марганцеві руди третинних відкладень Катеринославської

губернії та околиць Кривого Рога» зробив перші узагальнення по Нікопольському родовищу.

Остання чверть XIX ст. у Росії характеризувалась інтенсивним розвитком промислового капіталізму, зокрема на Півдні країни. Відкриття залізниці Донбас — Кривий Ріг через Катеринослав (травень 1884 р.) стало поштовхом до дальшого розвитку металургійної, залізорудної, марганцевої та вугільної промисловості України. В 1900 р. почалось будівництво нової залізничної магістралі Кривий Ріг — Донбас через Нікопольський марганцеворудний басейн. Три найбільші басейни — кам'яновугільний Донбас, Криворізький залізорудний та Нікопольський марганцеворудний — створили єдиний промисловий комплекс. Могутня сировинна база сприяла швидкому розвитку металургійної промисловості України, яка у свою чергу вимагала зростання видобутку марганцю.

Перший рудник на Катеринославщині — Покровський марганцеві копі було закладено в 1886 р. (балка Фоміна). Видобуток першого року становив 4,4 тис. т руди¹. З часом на основі геологічних досліджень гірничого інженера Завадського відкрито рудники Брянського товариства, Львова, Сулицько-лиманський і Брунетто-де-Уссо².

Наприкінці 80-х років у басейні р. Томаківки виявлено ознаки марганцевої руди, а наступні розвідки підтвердили наявність родовища (Східна рудоносна площа). 1891 р. Південно-Російське Дніпровське товариство заклало в межиріччі Томаківка — Велика Кам'янка на південний схід від с. Городища рудник «Городищенський», який незабаром став найбільшим підприємством по видобутку марганцевої руди. У 1904—1906 рр. в експлуатацію введено ще ряд рудників (Дагор, Російський Провіданс, Миколаївський, Чеботарьова, Трубочанінова, Благодать, Шишкінський та ін.)³.

Руда видобувалася з нарізних виробітків внаслідок чого залишались великі цілики. Всі операції — відбій, навантажування, доставка руди до головного відкаточного штрека, дільничний водовідлив — виконувались вручну. Навіть заборі провітрювались ручними вентиляторами. Виділення руди з піщано-глинястих порід провадилось або відбором великих твердих конкрецій, або так званим «сухим збагаченням», що давало малий вихід концентрату. Незважаючи на низький технічний рівень видобуток руди швидко зростав і 1913 р. становив уже 252,1 тис. т концентрату⁴.

На відміну від Чіатурського родовища, сировина якого йшла в основному на експорт, Нікопольське обслуговувало металургійні заводи в середині країни (експорт становив близько 25% всього видобутку)⁵.

В роки імперіалістичної та громадянської воєн розробки Нікопольського родовища майже припинилися. Але вже 1922 р. стає до ладу новий Максимівський рудник з збагачувальною фабрикою, відновлюють роботу рудники Покровського, Трубочанінова (останній одержав назву ім. Комінтерну). На Комінтернівській дільниці відкрилось кілька нових шахт. З часом підготовлено до експлуатації нову рудну площу біля с. Мар'ївки і проведено розвідувальні роботи в межах Західної рудоносної площі неподалік с. Олександрівки.

¹ Г. Л. Середа. Богатства Никопо́льмарганцевского бассейна. — «Металлургическая и горнорудная промышленность», 1967, № 5, стор. 59.

² Никопо́льский марганцеворудный бассейн, М., 1964, стор. 15.

³ Там же.

⁴ Э. И. Шкута. Рудная промышленность УССР в юбилейном году. — «Металлургическая и горнорудная промышленность», 1967, № 5, стор. 54.

⁵ А. Ю. Серк. Обзор минеральных ресурсов СССР за 1927 г., вып. 24, Марганец, М., 1928.

З 1928 р. на всій території Нікопольського марганцеворудного родовища Український геологічний комітет розгорнув систематичні пошуково-розвідувальні роботи, внаслідок чого було точно встановлено контури відомих покладів та відкрито нові рудоносні площі. Це сприяло закладанню нових шахт. Удосконалювались техніка й технологія промислової розробки марганцевих родовищ. Електрифікація діючих шахт дозволила механізувати найбільш трудомісткі процеси: шахтні водовідливи та вентиляційні установки центрального провітрювання, відкатку тощо. На збагачувальних фабриках за допомогою промивних машин почали використовувати мокре збагачення. І вже наприкінці першої п'ятирічки виробництво марганцевого концентрату перевищило рівень 1913 р. у 1,75, а в 1937 р.— у 3,8 рази⁶.

У роки другої п'ятирічки знайшли широке застосування відбійні молотки, проведено випробування першого гірничо-прохідного комбайна, на збагачувальних фабриках впроваджено промивні машини нових конструкцій, що сортували концентрат. Для кращої організації управління виробництвом 1934 р. створено трест «Нікопольмарганець», на підприємствах якого працювало понад 8 тис. трудящих. За роки третьої п'ятирічки введено в експлуатацію 7 нових шахт, реконструйовано 2 збагачувальні фабрики, проведено експериментальні роботи по очисній виїмці лавами, а також гідравлічній розробці марганцевих родовищ.

За роки Великої Вітчизняної війни Нікопольському басейну було завдано збитків на 109,6 млн. крб.⁷ Після визволення басейну (1944 р.) від загарбників у стислі строки пущено рудник ім. Орджонікідзе з збагачувальною фабрикою, а до кінця 1944 р.— ще кілька шахт. Внаслідок нарощування виробничих потужностей видобуток марганцевої руди з 1945 до 1950 р. зріс з 206,4 до 903 тис. т⁸.

З метою поліпшення техніко-економічних показників підземного видобутку проводились випробування різних схем підготовки й очисної виїмки рудного пласту. На початку 1950-х років широкого застосування набули електровози, навантажувальні машини та гірничо-прохідні комбайни, забійні й штрекові стрічкові та скребкові конвейєри і т. ін.

Внаслідок запровадження нової техніки й технології з 1951 до 1955 р. видобуток марганцевої руди в басейні збільшився з 1 161 тис. до 1 620 тис. т⁹.

Водночас почалася промислова розробка руди відкритим способом. Освоєння вітчизняними заводами випуску потужного устаткування сприяло швидкому нарощуванню виробничих потужностей і значному підвищенню продуктивності праці. Одним з найбільш перспективних напрямків удосконалення технології відкритих робіт є застосування техніки безперервної дії— роторних екскаваторів, що сприяє кращій механізації виробництва і обумовлює менші витрати енергії. З 1963 р. у Шевченківському та Грушівському кар'єрах впровадили комплекси безперервної дії вітчизняного виробництва з продуктивністю 3 тис. м³ на годину, що істотно підвищило ефективність розробки кар'єрів.

Відкриті гірничі роботи порівняно з підземними мають ряд техніко-економічних переваг: нижча собівартість тонни руди, а продуктивність праці вища в 3,2 рази. З 1952 до 1966 р. економічний ефект від зниження собівартості руди під час відкритого способу розробки досягнув

⁶ И. И. Остроухов, А. С. Сидоров, А. И. Ночков. Никопольский марганцевый бассейн за 50 лет Советской власти.— «Горный журнал», 1967, № 6, стор. 3.

⁷ Там же, стор. 4.

⁸ Н. А. Терещенко. Черная металлургия Украинской ССР за 50 лет Советской власти, К., 1967, стор. 51.

⁹ Там же, стор. 53.

72,3 млн. крб., у той час як загальне збільшення капітальних витрат на його розширення становило 34,7 млн. крб.¹⁰. Дальше підвищення ефективності промислової розробки руди відкритим способом у Нікопольському басейні буде здійснюватись за рахунок удосконалювання організації праці, впровадження техніки безперервної дії, кращого використання кар'єрного обладнання, механізації та автоматизації виробничих процесів.

Значні успіхи досягнуті в галузі збагачення руди. За період 1959—1964 рр. здано в експлуатацію найбільші в басейні високомеханізовані збагачувальні фабрики — Богданівська, Грушівська, Чкалівська (кожна потужністю 2 400 тис. т сирої руди на рік).

В зв'язку з розробкою діляниць з низьким вмістом марганцю у руді для підвищення виходу концентрату вищих сортів та вилучення металу на фабриках Нікопольського басейну впроваджуються найновіші досягнення науки й техніки, внаслідок чого питома вага вищих сортів концентрату значно підвищилась¹¹. Лише протягом семирічки введено в дію 11 кар'єрів, 3 збагачувальні фабрики, 8 шахт, обладнаних за останнім словом техніки¹².

Докорінна технічна реконструкція видобування й збагачення марганцевих руд Нікопольського басейну, а також творча праця робітників, інженерів та техніків сприяли забезпеченню потреб металургійних заводів нашої країни в марганці. Значно збільшився його експорт у зарубіжні країни.

За 50 років невпізнанно змінився облік басейну. На місці маленьких селищ з злидінними халупами та артільними землянками вирости сучасні упорядковані міста — Марганець і Орджонікідзе — з багатопверховими житловими будинками, школами, Палацами культури, кіно-театрами стадіонами та парками. За роки Радянської влади виріс численний загін висококваліфікованих гірників-спеціалістів, здатних вирішувати складні завдання, що стоять перед соціалістичною промисловістю. 1917 р. на підприємствах басейну працювало лише 2 інженери, а 1966 р. — 727 та 1674 техніки¹³. За самовіддану працю багато гірників нагороджено орденами та медалями, а гірничий майстер Г. І. Тиква, бригадири-вибійники І. І. Мостовий та І. В. Мельников, керуючий трестом «Нікопольмарганець» К. С. Щербина та інші удостоєні звання Героя Соціалістичної праці.

С. В. КОЗАЧЕНКО

¹⁰ Г. Л. Серед а. Назв. праця, стор. 61.

¹¹ И. И. Остроухов, А. С. Сидоров, А. И. Иочков. Назв. праця, стор. 7.

¹² Н. А. Терещенко. Назв. праця, стор. 64.

¹³ Г. Л. Серед а. Назв. праця, стор. 62.

Повертаючись до надрукованого

ПРО ПЕРШІ КРОКИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Ю. Д. МЕЛЬНИКОВА В КИЄВІ

Недавно минуло сто років з дня народження видатного українського марксиста-революціонера Ю. Д. Мельникова. З цієї нагоди в «Українському історичному журналі» опубліковано замітку А. А. Кондрацького¹. Викладаючи біографічний матеріал в цілому правильно, автор, проте, допустив неточності.

Так, А. Поляка², одного з членів Київського робітничого комітету, що діяв під керівництвом Ю. Мельникова, названо А. Поляковим³. У цій замітці вказується, що Ювеналій Дмитрович «до Києва прибув десь на початку 1892 р.»⁴. На жаль, тут повторюється поширена в історичній літературі одна з неточних дат приїзду революціонера в Київ. Деякі дослідники вважають такою датою 1892 р.⁵, інші — березень того ж року⁶ або зиму 1891/1892 рр.⁷

Встановлення з найбільшою вірогідністю початку київського періоду в діяльності Ю. Д. Мельникова має не лише суто біографічне значення. Адже Ювеналій Дмитрович набув уже тоді великого революційного досвіду і з його приїздом широко розгорнулася марксистська пропаганда і політична агітація на промислових підприємствах міста, виникли нові соціал-демократичні гуртки й організації, які згодом об'єдналися в Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу».

Цікаві документи про Ю. Д. Мельникова зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР. Тут, зокрема, є справа прокурора Київської судової палати⁸, розпочата 1896 р. проти учасників нелегальної соціал-демократичної робітничої організації. Тоді ж був заарештований Мельников. Крім свідчень провокатора та виявленого під час обшуку рукописного каталога заборонених книжок, власті не мали інших доказів для звинувачення революціонера. А тому жандарми вирішили докладно з'ясувати його минуле. З Києва було направлено запит до харківської жандармерії, яка свого часу арештовувала Ювеналія Дмитровича⁹. Почалися розшуки людей, з якими він працював колись на київській електростанції Савицького і Страуса. Допитували не тільки свідків, що тоді жили в Києві. Показання збиралися й у колишніх киян в інших містах, зокрема в Харкові, Білій Церкві, Вишньому Волочку, на станції Кавказька¹⁰.

Саме ці та інші зібрані тоді документи дають змогу простежити перші кроки революційної діяльності Ю. Д. Мельникова в Києві.

Передусім треба відзначити матеріали допитів революціонера: в них він залишив власноручні відповіді на запитання слідчого. Так, у протоколі № 9 від 14 квітня 1896 р. читаємо: «З кінця 1891 року (підкреслено мною.—М. В.) проживаю в міс(ті) Києві»¹¹. А в протоколі № 75 знову рукою допитуваного написано: «Я служив у згаданому товаристві (йдеться про товариство електричного освітлення «Савицький і Страус» в Києві.—М. В.) з кінця 1891 року, виконуючи різні посади...»¹²

¹ А. А. Кондрацький. До 100-річчя з дня народження Ю. Д. Мельникова.— «УІЖ», 1968, № 5, стор. 133—135.

² Путь революции, Сборник первый, К., 1923, стор. 35.

³ А. А. Кондрацький. Назв. праця, стор. 135.

⁴ Там же, стор. 134.

⁵ И. Мирошников. Н. Рюмшин. Ювеналій Мельников, Харьков, 1963, стор. 57.

⁶ Д. І. Мишко. Ювеналій Мельников, К., 1959, стор. 59; УРЕ, т. 9, стор. 48.

⁷ П. П. Бистренко. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні, Ж., 1958, стор. 48; Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 14.

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 1, спр. 1173.

⁹ Там же, арк. 222—223.

¹⁰ Там же, арк. 226, 300, 303, 314.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 1, спр. 1173, арк. 171.

¹² Там же, арк. 342.

Отже, до Києва Ювеналій Дмитрович прибув наприкінці 1891 р. і тоді ж влаштувався на електростанції, розгорнув революційну діяльність, згуртовуючи робітників для виступу проти капіталістичного гніту. За словами колишнього майстра електростанції Є. Тrepке, Мельников досить часто провадив секретного характеру розмови з робітниками¹³. Хазяїн фірми М. Савицький засвідчив, що він читав заборонені цензурою статті й ховав літературу, коли з'являвся хтось з начальства¹⁴.

А ось як оцінюється властими у світлі «секретних джерел і особистих свідчень Савицького» діяльність Мельникова на електростанції: він провадив усну і книжкову пропаганду, підбурював пролетарів проти уряду і хазяїв, «вів робітників до утворення і організації робітничого гуртка і настільки мав вплив на робітників, що деякі з них, робітників, без будь-яких видимих причин залишили роботу...»¹⁵.

Тут же називаються прізвища 9 чоловік, що «сприймали пропаганду» Мельникова, зокрема слюсарів Роберта Бремера, Михайла Вольського, Порфирія Янковського, чорнороба Семена Сідельникова, Григорія Тарасенка, Наума Чередника та ін. Це були люди різних національностей — українці, росіяни, поляки, німець. Отже, гурток мав інтернаціональний характер, що набувало важливого значення в умовах тодішнього Києва, де націоналісти намагалися розмежувати пролетарів і тим самим заважали об'єднанню трудящих у боротьбі проти спільного ворога.

З архівних документів випливає, що Ювеналій Дмитрович був висококваліфікованим робітником, знавцем електротехніки, яка тільки-но починала входити в побут. За словами дружини Марії Семенівни¹⁶, він встановив перші електроліхтарі на Хрещатику. Інформуючи про це 3 січня 1892 р., газета «Киевлянин» писала, що «встановлення електричних ліхтарів посувається вперед»^{*}.

Таким чином, і архівні джерела, і матеріали преси дають можливість більш точно датувати час прибуття Ю. Д. Мельникова до Києва.

Водночас слід вказати на першоджерело неточностей, що потрапили в історичні праці. Це — книга В. Перазича, де написано: «До Києва Ювеналій, за свідченням Марії Семенівни, приїхав у лютому або на початку березня 1892 р.»¹⁷. Дата названа тут безпідставно, по пам'яті, через багато років після події.

М. М. ВАРВАРЦЕВ

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 1, спр. 1173, арк. 314.

¹⁴ Там же, арк. 226—227.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 1, спр. 1173, арк. 222—223.

¹⁶ В. Перазич. Ю. Д. Мельников, Харків, 1930.

^{*} Отже, початок цих робіт припадає десь на кінець попереднього, 1891 р.

¹⁷ В. Перазич. Назв. праця, стор. 159.

ДО ХРОНОЛОГІЇ ІСТОРІЇ ГАЙДАМАЧЧИНИ

В № 6 «Українського історичного журналу» за 1968 р. надруковано статтю Г. Храбана¹, присвячену в основному хронології подій 1768 р. Автор показує, що в джерелах, історичній літературі й навіть в довідкових виданнях наводяться розбіжні дати здобуття Умані загонами повстанців під керівництвом Залізняка та Гонти — 9, 10, 18, 19 червня ст. ст. Це питання потребує додаткових досліджень.

Г. Храбан не згадав про одне коло джерел, яке для встановлення точної дати здобуття повстанцями Умані має, на нашу думку, важливе значення. Це — єврейська мартирологічна література.

Як відомо, здобуття Умані загонами гайдамаків привело до загибелі великої кількості мешканців міста, зокрема євреїв, що викликало появу спеціальних поминальних молитв, які проголошувалися в річницю цих подій, а також елегій та інших пам'яток мартирологічної літератури². Деякі з них відомі в перекладах та використовувалися, починаючи з книги А. Скальковського «Наезды гайдамак» (1845).

З точки зору релігійної практики було надзвичайно важливим точно встановити дату події, щоб відзначати релігійним обрядом річницю. Всі вказані джерела відносять ці події до 5 тамузу 5528 р., тобто до 18 червня (ст. ст.) 1768 р.

Тому вважаємо, що ця дата, яку приймають і деякі історики, є вірною.

С. Я. БОРОВОЙ

¹ Г. Ю. Храбан. З історії гайдамаччини. — «УІЖ», 1968, № 6, стор. 96—103.

² Перелік перших публікацій цих пам'яток див. М. Steinschneider. Die Geschichtsliteratur der Judeu, Frankfurt a/M., 1905, стор. 150—151. Їх воли багато разів перевидувалися. Останнє мені відоме наукове видання — Sepher hadmooth (ed. In. S. Berufeld), t. III, Berlin, 1926.

П. Г. ДЯЧЕНКО

ЗМІЦНЕННЯ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ ПІДПРИЄМСТВ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ (1956—1959 рр.)

Комуністична партія України, добиваючись більш досконалого керівництва промисловістю і будівництвом, приділяла і приділяє повсякденну увагу дальшому зміцненню партійних організацій. При цьому вона керується вказівкою В. І. Леніна про те, що основною рисою організаційної роботи в умовах соціалістичного ладу є практичність і діловитість¹, що необхідно як найповніше використовувати ті форми і методи, які виправдали себе і дають найбільший ефект².

Автор даної замітки, використавши матеріали Партархіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 208, од. зб. 1091; оп. 214, од. зб. 366, 380), Партархіву Луганського обкому КП України (ф. 179, оп. 2-в, 2-г, од. зб. 1, 304, 1138), стенографічні звіти XX, XXIII з'їздів КПРС, періодичну літературу цього періоду, робить спробу показати зміцнення парторганізацій підприємств вугільної промисловості Донецького басейну в 1956—1959 рр.

XX з'їзд партії (лютий 1956 р.) приділив велику увагу відновленню ленінських норм партійного життя, розвитку внутріпартійної демократії, впровадженню принципів колективного керівництва, удосконаленню стилю і методів партійної роботи. Втілюючи в життя настанови з'їзду, партійні організації Донбасу стали регулярно провадити звіти і вибори партійних органів, збори, конференції, засідання партійних комітетів і бюро, виробничі наради. Це дало можливість, враховуючи досвід трулящих мас і керівників вугільних підприємств, добиватися росту творчої ініціативи, виховувати комуністів і безпартійних у дусі непримиренності до недоліків, втілювати в життя намічені заходи.

Після XX з'їзду партійні організації звернули особливу увагу на правильну розстановку партійних сил. Були зміцнені цехові парторганізації, які працювали безпосередньо в добувальних і прохідницьких бригадах, на підземному транспорті. На будови, у шахти прийшло багато комуністів і комсомольців. Так, у Донецькій області перейшло з інших ділянок народного господарства в забої близько 3 тис. комуністів і понад 2 500 комсомольців.

На спеціальних семінарах партійні працівники та новообраний партійний актив слухали лекції з практики партроботи, відвідували підприємства, ділилися досвідом. Так, на Луганському обласному семінарі секретарів цехових парторганізацій були прочитані лекції: «Планування партійної роботи», «Дільнична партійна організація в боротьбі за циклічну роботу», «Боротьба партійної організації за повне використання техніки» та ін.

Донецький обком КП України у 1957 р. провів 10 семінарів секретарів парторганізацій і парткомів по обміну досвідом організаційно-партійної та ідеологічної роботи, а також партійного контролю за господарською діяльністю. Ці семінари допомогли парткомам і первинним парторганізаціям налагодити внутріпартійну роботу, мобілізувати маси на виконання завдань комуністичного будівництва.

Партійні органи стали більше приділяти уваги добору, розстановці і вихованню кадрів. При доборі секретарів первинних, цехових парторганізацій і партгрупоргів зверталась увага на те, щоб це були досвідчені, авторитетні комуністи. Так, у Кадіївці з 23 секретарів парторганізацій шахт, обраних наприкінці 1956 р., 11 мали вищу освіту, 10 — незакінчену вищу, решта — середню спеціальну.

Луганський обком партії протягом 1956—1959 рр. висунув на керівну роботу понад 900 чоловік, головним чином тих, хто мав теоретичну підготовку і досвід роботи. На керівну партійну, господарську і державну роботу висувались тільки підготовлені товариші. Донецький обком КП України рекомендував першими секретарями міських мів і райкомів КП(б)У гірничих інженерів В. Я. Попова, П. Д. Шинканова,

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 184.

² В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 40, стор. 142, 143.

А. К. Архипова, В. І. Товстика та ін. Ряд інженерів були обрані другими секретарями міськкомів і райкомів КП(б)У. Всього на Донеччині секретарями міськкомів і райкомів партії працювало 32 гірничих інженери і техніки. Значно збільшилось число спеціалістів серед секретарів шахтних парторганізацій. На 1 січня 1957 р. на цю посаду було обрано 77 інженерів і техніків проти 48 у 1955 р.

Партійні органи Донеччини провели значну роботу по висуванню на керівні посади молоді. Начальниками шахт і головними інженерами у 1957 р. до 30 років працювало 83 чоловіки, або 38,9% до загальної кількості. Більшість начальників і головних інженерів мали досвід роботи у вугільній промисловості понад 10 років, і 33% від 5 до 10 років.

Правильне співвідношення старих і молодих кадрів у Донецькій партійній організації дало можливість успішно вирішувати народногосподарські завдання.

Значну допомогу в поліпшенні роботи з кадрами вугільної промисловості Донецької та Луганської областей подав ЦК КП України. В 1958 р. у Центральному Комітеті обговорювалися питання про добір, розстановку і виховання керівних кадрів у Донецькій області, про стан роботи з керівними інженерно-технічними кадрами на шахтах комбінату «Луганськвугілля» та ін. Відзначивши деякі досягнення в діяльності вищезгаданих обласних партійних органів у цій галузі ЦК вказав на недоліки і зажадав від них всебічно вивчати кадри в процесі їх діяльності.

Правильна розстановка комуністів на вирішальних ділянках виробництва дала можливість мобілізувати партійні сили на усунення відзначених ЦК КП України недоліків, підвищити бездлатність партійних організацій.

У період 1956—1959 рр. партійні організації Донецького басейну значно поліпшили роботу по перевірці виконання директив і постанов керівних партійних органів і своїх особистих. Форми і методи перевірки були різноманітні. Партійні комітети періодично скликали секретарів шахтних партбюро і заслуховували їх повідомлення про хід виконання тих чи інших рішень, обговорювали ці питання на засіданнях бюро.

Характерним для діяльності партійних організацій Донбасу у досліджуваній період було вміння добиватися практичних результатів, домогтися щоденного виконання виробничих планів вуглевидобутку, зростання продуктивності праці і зниження собівартості палива. Всією практичною діяльністю комуністи Донеччини внесли значний вклад у повну, остаточну перемогу соціалізму в нашій країні, в створення матеріально-технічної бази комунізму.

Г. С. ОСТРОВСЬКИЙ

ШЕФСТВО КОМСОМОЛУ УКРАЇНИ НАД БУДОВАМИ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИКИ (1958—1961 рр.)

У перші роки семирічки комсомольці та молодь Української РСР внесли гідний вклад у спорудження енергетичних підприємств. Досліджуючи це питання автор використав матеріали ПА ІПП ЦК КП України (ф. 7, оп. 13, од. зб. 1850, 1868, 1885, 2020), обласних партійних архівів—Кіровоградського (ф. 1574, оп. 7, од. зб. 1), Чернігівського (ф. 470, оп. 8, од. зб. 23; ф. 767, оп. 11, од. зб. 8, 21, 39), ряду поточних архівів обкомів ЛКСМУ і окремих будов та енергетичних підприємств.

Залучено значну літературу, яка стосується теми дослідження, зокрема монографію Н. Ю. Костириці «Комуністична партія—організатор всенародної боротьби за здійснення ленінських ідей електрифікації на Україні» (К., 1967), а також інформації періодичної преси.

Шефство комсомолу України над провідними будовами енергетики в перші роки семирічки спиралось на чудові трудові традиції. У попередні роки комсомольці брали активну участь у спорудженні вугільних шахт у Донбасі, залізрудних шахт у Криворізькому басейні, домених і мартенівських печей. За путівками комсомолу сотні тисяч юнаків і дівчат працювали також у промисловості й сільському господарстві.

Молодь республіки, очолена своїм комсомольським авангардом, на заклик партії прийшла на будівництво чотирьох величезних енергетичних комплексів Кременчуцької і Київської гідроелектростанцій, Зміївської ДРЕС і Чернігівської теплоелектроцентральної та інших об'єктів.

Мобілізацією юнаків та дівчат на трудові звершення займались всі комсомольські організації від ЦК ЛКСМУ до комітетів підприємств, первинних організацій. Велику роль в популяризації цієї благородної справи відіграли преса, радіо, телебачення.

Комітети комсомолу організовували виїзд своїх посланців до обласного центру, урочисто, тепло наставляли від'їжджаючих, давали їм свій товариський наказ — працювати, як личить комсомольцям. Патріотам вручали подарунки, в обласному центрі прибулих з району зустрічав представник ударної новобудови. Він докладно розповідав їм про об'єкт в цілому, про умови праці, життя й побут молодих робітників, про перспективи роботи. Секретар обкому ЛКСМУ вручав кожному добровольцеві комсомольську путівку.

Почин комсомольців знайшов цілковите схвалення громадськості республіки. На XVIII з'їзді ЛКСМУ (лютий 1958 р.) відзначалось, що ЦК КП України, всі трудящі з глибоким задоволенням сприйняли нову патріотичну ініціативу комсомолу України щодо проголошення новобудов — домених печей, електростанцій — ударними комсомольськими будовами.

4 вересня 1958 р. бюро ЦК ЛКСМУ ухвалило порушити клопотання перед ЦК КП України про те, щоб оголосити ударними комсомольськими будовами Кременчуцьку ГЕС, Зміївську, Придніпровську, Старобешівську і Добротворську ДРЕС та Чернігівську ТЕЦ.

Пленум ЦК ЛКСМУ, що відбувся у березні 1959 р. доручив бюро, а також обкомам ЛКСМУ — Київському, Харківському, Кіровоградському, Чернігівському та іншим — забезпечити найактивнішу участь молоді в спорудженні об'єктів комсомольського шефства, ухвалив послати протягом 1959 р. до 20 тис. комсомольців на роботу з цією метою.

Так розпочався масовий похід молоді за велику енергетику семирічки. Вже в червні 1959 р. більшість енергетичних новобудов дістала потрібне поповнення з молоді і розгорнула роботи на повний хід.

Будівництво Зміївської ДРЕС, поблизу м. Харькова, розпочато в червні 1956 р. Але темпи його були недостатніми. Виходячи з цього, в 1958 р. Харківський обком ЛКСМУ вжив практичних заходів щодо розгортання комсомольського шефства над будовою. Це значно поліпшило хід справ.

Розвиток патріотичного руху молоді швидко позначився і на спорудженні Кременчуцького гідровузла. У квітні 1958 р. ЦК КП України та Рада Міністрів УРСР прийняли постанову про забезпечення дострокового введення у дію перших двох гідроагрегатів Кременчуцької ГЕС в 1959 р. В зв'язку з цим мало бути послано на Кременгесбуд до 4 тис. юнаків і дівчат. ЦК ЛКСМУ відразу вжив відповідних заходів. За кожною обласною комсомольською організацією закріплювалися 2—3 управління будови. Туди область і посилала своїх добровольців, зокрема кваліфікованих працівників.

Кремгесбуд розташований на території Кіровоградської області. Природно, що обком ЛКСМУ й комсомольці приділяли велику увагу будові. Бюро обкому ЛКСМУ ще 27 січня 1958 р. розглянуло питання про добір та послідку молоді на спорудження Кременчуцької ГЕС. Лише з Ново-Георгіївського району протягом квітня—листопада 1958 р. прибуло 200 комсомольців.

В жовтні—листопаді того ж року з ряду областей України приїхали на роботу сюди 4 тис. юнаків і дівчат, які влилися в 15-тисячний колектив кремгесбудівців. Кількість новоприбулих зростала. Так, на квітень 1960 р. за путівками ЦК ЛКСМУ Кремгесбуд поповнився 4973 робітниками.

Будівництво Чернігівської ТЕЦ було розпочато в квітні 1958 р. Вона мала повністю задовольнити енергетичні потреби комбінату по виробництву капронового волокна, найбільшого в СРСР підприємства такого типу, а також інших промислових та побутових підприємств міста Чернігова й області.

Рішенням Чернігівського обкому КП України від 18 жовтня 1958 р. було схвалено ініціативу обкому ЛКСМУ про здійснення шефства комсомольців області над обома будовами.

Юнаки і дівчата жваво відгукувались на заклик партії та комсомолу. 800 молодих чернігівців наприкінці 1958 р. стали будівниками комбінату, а 200 — ТЕЦ. На березень 1959 р. Чернігівщина дала 1700 молодих будівників двох великих об'єктів.

Певна кількість молоді прибула й з інших областей.

У жовтні 1960 р. було розпочато будівництво Київської ГЕС. А ще у вересні 1960 р. пленум ЦК ЛКСМУ схвалив ініціативу комсомольців столичної області щодо оголошення Київської ГЕС ударною комсомольською будовою. За постановою ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР вона іменувалася Київською-Комсомольською. 11 жовтня 1960 р. тут стали до роботи перші посланці Київщини.

Наприкінці 1964 р. на будові працювало понад 8 тис. представників молоді з різних областей УРСР і навіть всього Радянського Союзу. Велику організаційну роботу по їх прийому і працевлаштуванню проводив комсомольський штаб на чолі з Ігорем Реутовим.

Важливим було питання про створення необхідних культурно-побутових умов життя і роботи трудящих на енергетичних будовах.

Молоді робітники споруджували і обладнували гуртожитки. Комсомольські організації сприяли проведенню культурного відпочинку й дозвілля молоді. Комсомольські

штаби будов, що працювали під керівництвом комітетів ЛКСМУ, виступили головною організуючою силою всіх цих заходів.

Певні труднощі в роботі молодіжних колективів були передусім обумовлені слабкою організацією в певний час постачання будовам деяких конче необхідних будівельно-монтажних матеріалів. Це спричинилося іноді до простоїв машин і людей, невиконання змінних завдань окремими бригадами і навіть виробничими ділянками. Не завжди було вмілим та дбайливим керівництво спорудженням жител і культурно-побутових закладів.

Цілеспрямоване партійне керівництво забезпечувало усунення згаданих недоліків. Ініціатива та молодечий запал комсомольців допомагали переборювати труднощі, розв'язувати найскладніші завдання.

Багато уваги приділялось створенню нормальних житлових та культурно-побутових умов учасникам грандіозних будов. У районі будівництва Кременчуцької ГЕС споруджувалось ціле нове місто, назване пізніше — Кремгес. Вже 6 жовтня 1958 р. Кіровоградський обком ЛКСМУ оголосив його спорудження ударною комсомольською будовою. Молоді ентузіасти, що прибули сюди за комсомольськими путівками, одразу включилися і до будівництва міста і до підготовки зони затоплення.

Взимку 1959 р. школярі Харківщини зібрали і надіслали будівникам Зміївської ДРЕС 2 бібліотеки, 2 картинні галереї, 2 фонотеки, 500 комплектів теплих речей та ін. Подібна допомога подавалась й іншим об'єктам.

Обкоми, міськкоми та райкоми ЛКСМУ добирали для роботи на енергетичних будовах юнаків та дівчат, що мали високі морально-політичні якості. Ці люди, яких не лякали труднощі, виявляли волю і бажання долати їх. Серед посланців комсомолу були працівники заводів, фабрик, колгоспів та радгоспів республіки, демобілізовані воїни, недавні випускники загальноосвітніх шкіл.

У спорудженні ударних комсомольських енергобудов брали участь представники молоді різних національностей. Так, на будівництві Кременчуцької ГЕС працювали люди 41 національності, Зміївської ДРЕС — 15 національностей, Київської ГЕС — 25 національностей. Отже, молодіжні колективи мали виразний інтернаціональний характер.

Відряджаючи юнаків та дівчат на роботу, комсомольські організації керувалися принципом добровільності.

Шефська діяльність комсомолу на будовах проходила під безпосереднім керівництвом і з допомогою ЦК КП України, Ради Міністрів Української РСР, обласних і місцевих партійних організацій. Завдяки цьому патріотичний рух молоді розгорнувся організовано і планомерно.

Самовіддана праця юних патріотів на ударних комсомольських будовах дістала високу оцінку на XXIII з'їзді КПРС і XXIII з'їзді КП України.

Л. А. ХРИСТЕНКО

УЧАСТЬ ГРОМАДСЬКОСТІ ПОЛТАВЩИНИ У ВИКОНАННІ ЗАВДАНЬ СЕМИРІЧКИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Участь громадськості Полтавщини у виконанні завдань семирічки в сільському господарстві (1959—1965 рр.) лише побіжно відображена в літературі і не була предметом спеціального дослідження. При вивченні цього питання автор використав документи архівів Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 214, од. зб. 418, 443, 477, 479, 496, 565; ф. 1, оп. 216, од. зб. 149), Полтавського обкому КП України (ф. 15, оп. 1, од. зб. 2474, 2638, оп. 6, од. зб. 1923, 1955, 2004; ф. 8, оп. 3, од. зб. 7, 8, 24; ф. 3, оп. 1; од. зб. 2, 165, оп. 3, од. зб. 10); Полтавського облдержархіву (ф. Р—4085, оп. 3, од. зб. 2303, 2457, 2598; ф. Р—3938, оп. 2, од. зб. 6164, 6792), а також матеріали періодики, особливо обласних — «Зоря Полтавщини» і «Комсомолец Полтавщини» — та районних газет.

Велику роль у виконанні сільськими трудівниками Полтавщини завдань семирічки відіграли постійні комісії обласної, районних і сільських Рад депутатів трудящих та громадські організації при Радах.

Постійні комісії Рад у своїй роботі широко спиралися на актив трудящих. Тісний зв'язок з масами дав їм можливість вирішувати складні питання по піднесенню сільськогосподарського виробництва, займатись організацією соціалістичного змагання, глибше вникати в господарську діяльність колгоспів і радгоспів. Постійні комісії обласної Ради депутатів трудящих проводили виїзні засідання в районах, що сприяло поданню колгоспам кваліфікованої допомоги. Більше стали вникати в господарську

діяльність і поліпшили організаторську роботу серед мас, особливо після XXII з'їзду КПРС, і постійні комісії районних Рад депутатів трудящих, зокрема Семенівської, Диканської, Новосанжарської.

Формою зв'язку Рад області з трудящими були також депутатські пости та групи сприяння. Одним із головних завдань їх діяльності в сільському господарстві було виявлення недоліків у роботі і створення необхідних умов для їх усунення. Життєвість і сила цих громадських організацій обумовлювалися масовістю, активною участю в них трудівників села. Так, лише при Яресківській сільській Раді депутатів трудящих у 1965 р. їх діяло 60, де, крім 45 депутатів працювало 540 активістів, тобто майже третина всього дорослого населення. Діяльність цих організацій і груп дала позитивні наслідки. Прикладом може бути робота депутатського поста на молочнотоварній фермі Яресківської сільради Диканського району. За участю депутатів М. К. Бухуна, Т. М. Переяславця, В. Г. Сукача та передових тваринників Д. М. Лисенка і Н. А. Чубенка тут у 1965 р. домоглися різкого збільшення надоїв молока.

Діяльність сільських профспілок Полтавщини в роки семирічки недостатньо відбита в документах, але наявні матеріали дають можливість зробити висновки про їх активну участь у піднесенні сільського господарства області.

Березневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС вказував на необхідність піднесення ролі спеціалістів сільського господарства і на краще впровадження у виробництво досягнень науки і передового досвіду. У відповідь на це в районах Полтавської області вперше на Україні виникли ради спеціалістів сільського господарства, які стали колективними органами наукової думки, технологічними центрами колгоспного виробництва. Так, заходи щодо піднесення продуктивності громадської худоби і проги вимерзання посівів, розроблені Зінківською радою спеціалістів, з успіхом застосовували колгоспи району. Позитивною стороною діяльності рад була конкретна допомога відстаючим колгоспам.

Аналізуючи документи, що відображають діяльність комсомольських організацій Полтавської області в досліджуваній період, слід відзначити багатогранність їх роботи. На початку семирічки в сільському господарстві області працювало 39 тис. комсомольців — надійних помічників партійних організацій у вирішенні завдань семирічки. Своєю практичною діяльністю, прикладом у роботі комсомольців сприяли виконанню соціалістичних зобов'язань колгоспів і радгоспів, виборювали звання ударників комуністичної праці, виступали ініціаторами нових починань. Комсомольці сіл Полтавщини провели велику роботу по меліорації і механізації сільського господарства, взяли активну участь у зміцненні кадрів молодих механізаторів, кукурудзоводів й ін.

Комсомол Полтавщини допомагав викривати і долати недоліки, що гальмували розвиток сільськогосподарського виробництва. Дійовою формою його роботи були комсомольські збори, на яких обговорювалися важливі виробничі питання, комсомольські прожектори, участь комсомольців в групах сприяння партійно-державного контролю.

Групи і пости сприяння партійно-державного контролю виникли на Полтавщині, як і скрізь на Україні, в 1963 р. Всього в області їх було створено близько 8 тис. Всі форми і методи організаторської і політичної роботи народного контролю на селі сприяли зростанню ініціативи, впровадженню передового досвіду в сільськогосподарське виробництво. Народними дозорцями в області були кращі виробничники, герої праці, які своїми успіхами в сільськогосподарському виробництві, прикладом у повсякденній роботі і громадській діяльності завоювали моральне право контролювати роботу інших. Кращі дозорці тримали під контролем виконання врожаю, зимівлю худоби, розвиток тваринництва, стежили за умовами праці та відпочинку колгоспників.

Однією з важливих форм контролю, в якій трудящі проявили широку ініціативу, були взаємоперевірки виконання соціалістичних зобов'язань між колгоспами і радгоспами, що регулярно проводилися в області, починаючи з 1961 р. Під час перевірки давалися конкретні рекомендації щодо ліквідації виявлених недоліків, поширювався досвід передових.

Досліджені автором матеріали свідчать про важливість роботи жіночих рад області. Через них жінки брали участь у вирішенні важливих виробничих і побутових питань. Ці ради мобілізували трудівниць села на успішне виконання соціалістичних зобов'язань, пропагували досвід передовиків колгоспних ланів, залучали жінок до участі в виробництві.

В колгоспах області підтримали ініціативу Білоцерківського виробничого управління про скорочення штату адміністративного персоналу. Так, на зборах у колгоспі «Більшовик України» Зінківського виробничого управління колгоспники постановили скоротити штат адміністративного персоналу на 22 чоловіки, що дало економії в 11 856 трудоднів на рік. Всього по області в сферу матеріального виробництва було переведено 6080 чоловік, внаслідок чого колгоспи зекономили 21 977 крб. на рік.

Громадськість області широко використовувала обласну і районну пресу як трибуну для передачі передового досвіду, конкретних пропозицій по ліквідації недоліків. На сторінках газет висвітлювалися підсумки соціалістичних змагань і взаємоперевірки, критикувалися недоліки в роботі.

Завдання семирічного плану по сільському господарству сприйняли як свою кровну справу робітники, службовці й інтелігенція області.

Майже всі промислові підприємства і організації Полтавщини на кінець семирічки шефствували над одним, двома, а то й трьома колгоспами, допомагаючи їм в електрифікації і механізації праці, меліорації, збиранні урожаю. Це служило зміцненню матеріально-технічної бази колгоспів.

Підприємства самої тільки Полтави в 1965 р. механізували трудові процеси на 36 тваринницьких фермах, збудували 8 механічних майстерень для ремонту сільськогосподарської техніки. В 1965 р. робітники Полтавщини виготовили більш як на 200 тис. крб. різних запасних частин до тракторів, комбайнів, сівалок та ін. Велику допомогу колгоспам подали промислові підприємства області, які в 1964—1965 рр. розгорнули будівництво 820 складів і сховищ для мінеральних добрив, зрошувальних ділянок на 2 тис. га колгоспних і радгоспних земель. Найкращих успіхів у підготовці і введенні в експлуатацію зрошувальних систем домоглась «Полтавнафторозвідка», колективу якої в квітні 1965 р. присуджено перехідний Червоний Прапор обкому України, обласного виконавчого комітету Ради депутатів трудящих і обласного комітету профспілок.

Робітники і службовці Полтавської області допомагали сільським трудівникам у будівництві культурно-освітніх установ, організовували виїзди колективів художньої самодіяльності в колгоспи, брали участь у нових радянських святах, зокрема «Серпа і Молота».

Керуючись рішеннями партії по дальшому розвитку сільськогосподарського виробництва, партійні організації області спирались на громадські організації сіл і міст, які після XXII з'їзду КПРС значною мірою перебудували свою роботу, зробили важливий внесок у піднесення сільського господарства. В результаті на кінець семирічки Полтавська область зайняла перші місця на Україні по багатьох показниках сільськогосподарського виробництва.

В. С. ДРАЧУК

КОМСОМОЛ КРИМУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В літопис Великої Вітчизняної війни багато яскравих сторінок вписали комсомольці й молодь Криму. Досліджуючи дану тему, автор використав документи партійного архіву Кримського обкому КП України (ф. 147, оп. 1, од. зб. 900; ф. 759, оп. 1, од. зб. 9) та друковану літературу¹.

На початку Великої Вітчизняної війни Кримська обласна комсомольська організація об'єднувала 2690 первинних організацій, в яких налічувалось 63 024 комсомольці. У перші дні війни чотири тисячі з них подали заяви про бажання стати добровольцями. «Мені тільки 17 років,—писав сімнадцятирічний сімферопольський юнак В. Думко,—але я прошу послати мене на фронт. Даю комсомольське слово, що боротимусь доти, поки не будуть повністю знищені всі вороги моєї матері-Вітчизни. Боротимусь до останньої краплі крові, до останнього подиху. Прошу військкомат надіслати мене в діючу армію». До початку окупації Криму понад 22 тис. комсомольців зі зброєю в руках захищали Батьківщину.

15 липня 1941 р. Кримський обком партії прийняв рішення про формування з комуністів і комсомольців, які не підлягали призову в Червону Армію, комуністичних загонів. Усього в Криму було організовано 10 комуністичних батальйонів і полків, 30 винищувальних батальйонів і полків, 628 груп сприяння знищувальним батальйонам, 1707 груп самооборони, 155 підрозділів народного ополчення, 70 взводів протиповітряного захисту, в яких налічувалось понад 20 тис. комсомольців. Комсомольці, які залишалися в тилу, працювали за себе і за товариша, який пішов на фронт. Влітку 1941 р., коли Сімферопольський ремонтно-механічний завод почав одержувати термінові замовлення для фронту, фрезерувальниця заводу — комсомолка Г. Савицька, відпрацювавши зміну в патронному цеху, переходила в складальний, на другу зміну. Її приклад наслідували інші. 8 тис. комсомольців Криму виконували виробничі завдання не менш, ніж на 200%. 6 тис. юнаків і дівчат Криму шефствували над госпіталами. За перші три місяці війни вони відправили на фронт 9 вагонів з подарунками.

¹ К. Шамко. Комсомольці і молодь Криму в боях за Батьківщину. Сімферополь, 1958; ії ж. Партизанський рух в Криму, Сімферополь, 1959; ії ж. Це було в сорок другому. Збірник «Рюкзак», Сімферополь, 1965, стор. 142—149; ії ж. Крим в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.); Нариси з історії Криму, т. IV, Сімферополь, 1967, стор. 25—84; Крим у Великій Вітчизняній війні. Збірник статей, Сімферополь, 1963; Г. Бабічев. Покоління відважних. Комсомольці Криму — активні помічники партії в Великій Вітчизняній війні, Сімферополь, 1958; І. Лобов. Военні і трудові подвиги комсомольців Криму, Сімферополь, 1958.

У жовтні 1941 р., коли лінія фронту наблизилась до Криму, комсомольські організації області взяли активну участь в евакуації населення й підприємств та створенні партизанських загонів і підпілля. Близько 200 комуністів, комсомольців і безпартійних патріотів залишались для підпільної роботи. Партизанські загоны на 30% були сформовані з комсомольців і молоді. Загалом у партизанських загонах Криму нараховувалось 1100 комсомольців.

В кожному партизанському загоні був первинний комсомольський осередок. Обирався секретар бюро. Керував роботою комсомольців Кримський обласний комітет ВЛКСМ. Для зміцнення керівництва комсомольськими організаціями в загонах підпільний обком комсомолу направив їм 1943 р. 25 кращих комсомольських активістів. Багато з них очолили партизанські загоны, як наприклад, «Смерть фашистам» і «Загін № 8». «Смерть фашистам» тільки з 25 жовтня 1942 р. по 16 квітня 1944 р. знищив 1808 солдатів і офіцерів противника, узяв у полон 387 гітлерівців, пустив під укіс 11 військових ешелонів, розбив 11 паровозів, підірвав 97 колій. За успіхи у боротьбі з ворогом загін був нагороджений Червоним прапором ЦК ВЛКСМ, командир загону М. Сорока — орденом Червоного Прапора, комісар П. Буряк — орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня.

Багато героїчних справ у комсомольців Євпаторійського партизанського загону. Мужньо бились з фашистськими загарбниками комсомольці О. Ханчасов, М. Бернатський, Н. Ардаб'єва, І. Афанасіаді та Й. Хекензян.

Назавжди залишиться в пам'яті народу кримська комсомолка Л. Крилова. Беручи участь в операціях радянських військ під Ленінградом, Люда дізналась, що її батько, що жив у Євпаторії, став зрадником. Вона звернулась до ЦК ВЛКСМ з проханням послати її в Крим. З путівкою Центрального Комітету комсомолу Люда була направлена в кримські ліси, де очолила диверсійну групу, яка не давала спокою ворогові ні вдень, ні вночі. Л. Крилова була заступником комісара по комсомольській роботі у 7-му загоні п'ятої партизанської бригади. 8 грудня 1943 р. вона була тяжко поранена в бою і померла на руках партизанів. Її була нагороджено орденами Леніна, Бойового Червоного Прапора, Вітчизняної війни.

Партія і уряд високо оцінили бойові подвиги комсомольців Криму, нагородивши 260 з них орденами і медалями. Ордена Бойового Червоного Прапора була удостоєна комсомольська організація Севастополя.

Героїчно боролись вихованці кримської комсомолії на фронтах Великої Вітчизняної війни, з них понад 5 тис. нагороджені орденами і медалями. 16 комсомольців Криму стали Героями Радянського Союзу. Кожний з 16-ти вписав свій, незабутній подвиг в історію боротьби з фашизмом. В. Макаров — потомствений робітник, севастополец. У 1937 р. за комсомольською путівкою пішов до авіації. Боровся за Кнів, Чернівці, Харків, Луганськ. Особливо проявив себе у боях за Сталінград. Свій останній бій Валентин провів над Берліном, знищивши 34-й ворожий літак. І. Тесленко, член бюро Євпаторійського міськкому комсомолу, у роки війни став комісаром Керченського десанту. Керуючи після загибелі командира групою десантників, він тримався з нею доти, поки Керч і Феодосію не захопили головні сили десанту.

Кували перемогу над ворогом і ті комсомольці Кримської області, що опинилися у країнах Європи. Пліч-о-пліч з патріотами руху Опору билися з фашистами кримські комсомольці О. Величко, Т. Ільчова, Л. Колпакова, Р. Марфенко, Т. Гордієва, молода євпаторійка Таня (прізвище ще не встановлено), та ін. Учасницею боротьби польського народу була кримська комсомолка К. Цокурєнко. Коли територія братньої держави була повністю визволена від німецьких загарбників, Катя стала бійцем військ безпеки народної Польщі. За свої подвиги К. Цокурєнко, яка нині проживає в Криму, була нагороджена чотирма вищими нагородами Польської Народної Республіки. З небаченою хоробрістю бився з фашистськими загарбниками і молодий євпаторієць Новиков, який втік з полону і став відомим у Франції, «Макі з Євпаторії»...

Така, далеко не повна, діяльність комсомольців і молоді Криму в роки Великої Вітчизняної війни.

На допомогу викладачу історії

ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ У ВУЗІВСЬКОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ СРСР (період феодалізму)

Останнє десятиріччя відзначено великими успіхами в розвитку вітчизняної історіографії¹. Дослідницька робота в галузі вивчення історії історичної науки в СРСР благотворно відбилась на практичній діяльності істориків-викладачів вузів. Курс історіографії має велике значення в формуванні марксистсько-ленінського світогляду студентів, у підготовці висококваліфікованих спеціалістів-істориків. Однак підготовку випускників історичних факультетів педагогічних інститутів у галузі історіографії не можна вважати цілком задовільною. По-перше, курси історіографії читаються головним чином з проблем вітчизняної історії і далеко не у всіх вузах; по-друге, стабільні підручники з вітчизняної історії мало уваги приділяють питанням історіографії; по-третє, в лекційних курсах не завжди вміло і достатньо використовується історіографічний матеріал. Цілком слушно писав С. О. Шмідт, що «студенти-історики залишаються у невіданні, як розвивалась і розвивається наука, як учені дійшли до тих або інших висновків, кому з їхніх попередників зобов'язана наука своїми досягненнями, які питання чекають на розв'язання, які проблеми особливо хвилюють радянських учених»².

Питання історіографії набувають важливого значення вже на першому курсі. Студент повинен знати лабораторію історика, прилучатися до нелегкої праці дослідника. Проте підручники і навчальні посібники з історії СРСР феодального періоду не завжди стимулюють розвиток самостійної творчої думки студента. Коли перші видання вузівського підручника мали історіографічні огляди, то в останніх виданнях їх випустили³.

Правда, виданий 1964 р. підручник для університетів і педагогічних вузів містить досить докладний огляд дореволюційної і радянської історіографії⁴. Однак практика показує, що загальні огляди і навіть невеликі історіографічні екскурси, вміщені в окремих розділах підручника, мало ефективні щодо розвитку історичного мислення у студента. Не зв'язані органічно з фактичним матеріалом, ці огляди й параграфи, де б їх не вміщували, немов повисають у повітрі.

Недоліки окремих посібників можна компенсувати узагальнюючими працями з вітчизняної історії феодального періоду: перші чотири томи дванадцятитомної історії СРСР⁵ і перший том двотомної історії УРСР⁶. У цих фундаментальних виданнях значне місце приділене історіографії. До того ж, багато історіографічних моментів порушується при викладі конкретно-історичного матеріалу. Такі, наприклад, історіографічні екскурси є в розділі «Формування і розвиток феодальних відносин у східних слов'ян. Древньоруська держава»⁷. На жаль, в інститутських бібліотеках зазначених праць дуже недостатньо. Ще гірше стоїть справа з присвяченими окремим проблемам монографіями, один примірник яких здебільшого припадає на кабінет.

У галузі дослідження феодальної епохи в Росії, поруч з триваючим більш поглибленим вивченням соціально-економічних питань, за останні роки активізувалась робота по створенню праць з історії класової боротьби й державного устрою, суспільно-політичної думки й культури⁸.

¹ В. Е. Иллерицкий. Проблемы отечественной историографии о советской исторической науке (1917—1967).— «История СССР», 1968, № 1.

² С. О. Шмидт. О предмете и содержании университетского курса историографии истории СССР.— «Вопросы истории», 1963, № 8, стор. 68.

³ Див.: История СССР. Часть первая. Учебник для педагогических институтов, М., 1966.

⁴ История СССР, т. I. С древнейших времен до 1861, М., 1964, стор. 11—45.

⁵ История СССР с древнейших времен до наших дней, т. I, т. II, М., 1966; т. III, г. IV, М., 1967.

⁶ Історія Української РСР, т. I, К., 1967.

⁷ Там же, стор. 46—47, 73, 82.

⁸ Ось деякі з цих праць: Абсолютизм в России (XVII—XVIII вв.). Сб. статей,

У світ нових досліджень, в історію питання, що вивчається, студента вводять викладач під час викладу конкретно-історичного матеріалу. Тому постає питання про форми включення елементів історіографії до загальних лекцій курсу, зокрема до курсу вітчизняної історії феодального періоду, який викладається на першому курсі історичних факультетів.

Найефективнішою формою ознайомлення першокурсників з історіографічним матеріалом є, на нашу думку, виклад елементів історіографії у процесі читання лекцій з тієї або іншої теми. Мова йде не про підміну конкретно-історичного матеріалу історіографічним оглядом, а про включення коротких оглядів і екскурсів у тканину історичної розповіді. Причому, елементи історіографії бажано сполучати з відомостями по джерелознавству, бо тільки таке поєднання дає можливість показати творчу лабораторію вченого. Таким методом уже на першому курсі у студента виробляється переконання, що певні висновки, сформульовані в підручнику, зроблені на основі вивчення великого матеріалу і внаслідок наполегливої і копіткої праці не одного покоління дослідників. Зрозуміло, слід показати вклад кожного вченого в розробку тієї або іншої сторони багатогранного історичного процесу. Кожен учень середньої школи знає, що головним заняттям східнослов'янського світу було землеробство. Але далеко не кожен студент знає про колосальну працю, яку виконали історики, археологи, етнографи і лінгвісти, щоб розкрити це питання.

Наявність у лекційних курсах історіографічного й джерелознавчого моментів викликає у студентів захоплення працею історика-дослідника і, врешті, немало сприяє становленню справжнього вчителя-історика, закоханого в свою справу.

Історіографічний матеріал у загальних курсах включає цілий комплекс питань: успіхи радянської історичної науки в розв'язанні цілого ряду принципових проблем вітчизняної історії; досягнення дореволюційної історіографії в розробці конкретних питань історії і критика методологічних настанов дворянсько-буржуазних істориків; нарешті, одним з найважливіших завдань історіографічних оглядів є викриття сучасних буржуазних фальсифікаторів історії нашої Батьківщини. У радянській пресі свого часу справедливо докоряли історикам за надмірну увагу до праць і концепцій дореволюційних істориків і дуже недостатню критику сучасної буржуазної історіографії. Тепер зарадити цьому допомагають систематичні публікації на сторінках журналів «Вопросы истории», «История СССР» і «Українського історичного журналу» критичних оглядів сучасної буржуазної літератури й рецензій на окремі праці зарубіжних істориків. Дуже корисними є збірники і дослідження, присвячені критиці сучасної буржуазної історіографії з важливіших розділів вітчизняної історії. Для вивчення феодального періоду історії нашої країни на перше місце слід поставити збірник статей з критикою буржуазних концепцій історії Росії феодального періоду, монографії В. П. Шушарина і І. П. Шаскольського⁹.

У боротьбі проти буржуазної ідеології велике значення мають праці вчених Української РСР, в яких міститься ґрунтовний аналіз і критика буржуазно-націоналістичних концепцій історії України феодальної епохи¹⁰. До речі, викриваючи сучасних фальсифікаторів минулого нашої Батьківщини, слід указати на те, що багато їхніх настанов бере свій початок у дореволюційної дворянсько-буржуазної історичної науки.

Питання історіографії повинні належне їм місце вже в перших лекціях, бо у багатьох студентів, вчорашніх учнів, існує дуже спрощений погляд на предмет,

М., 1964; И. У. Будовниц. Общественно-политическая мысль древней Руси, М., 1960; його ж. «Монастыри на Руси и борьба с ними крестьян в XIV—XVI веках (по «житиям святых»)», М., 1966; С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской. XI—XIV вв., К., 1966; І. О. Гуржий. Борьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.), К., 1958; А. А. Зимин. Реформы Ивана Грозного, М., 1960; його ж. Опричнина Ивана Грозного, М., 1964; А. И. Клибанов. Реформационное движение в России в XIV—первой половине XVI в., М., 1960; Д. С. Лихачев. Культура Руси времени Андрея Рублева и Епифания Премудрого, М.—Л., 1962; Г. Логвин. Украинское искусство X—XVIII вв., М., 1963; В. В. Мавродин. Крестьянская война в России в 1773—1775 годах. Восстание Пугачева, т. I, Л., 1961; Крестьянская война в России в 1773—1775 годах. Восстание Пугачева, т. II, Л., 1966; М. І. Марченко. Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст., К., 1961; И. И. Смирнов, А. Г. Маньков и другие. Крестьянские войны в России XVII—XVIII вв., М.—Л., 1966; И. В. Степанов. Крестьянская война в России в 1670—1671 гг. Восстание Степана Разина, т. I, Л., 1966; К. І. Стецюк. Народні рухи Лівобережної й Слобідської України в 50—70-х роках XVII ст., К., 1960; Ф. А. Ястребов. Революционные демократы на Украине. Вторая половина 50-х — начало 60-х годов XIX ст., К., 1960.

⁹ Критика буржуазных концепций России периода феодализма. Сборник, М., 1962; В. П. Шушарин. Современная буржуазная историография Древней Руси, М., 1964; И. П. Шаскольский, Норманская теория в современной буржуазной науке, М.—Л., 1965.

який їм доведеться вивчати на першому курсі. Студентові уявляється, ніби стародавній період історії нашої країни досконало вивчений і що викладачеві залишається переказати раз і назавжди встановлені факти та оцінки історичних подій. Завдання полягає в тому, щоб з перших лекцій розвіяти таку помилкову думку.

Щодо цього великого значення набуває перша, вступна лекція, що розкриває суть марксистсько-ленінського розуміння історії, у значній мірі носить історіографічний характер. У ній ми зупиняємось на досягненнях і завданнях радянської історичної науки в розробці історії СРСР і в боротьбі з буржуазною фальсифікацією історії.

Наші ідейні противники намагаються насамперед «спростувати» ідею історичної закономірності з метою обгрунтувати «споконвічність» буржуазних відносин і неприйнятність соціалістичних перетворень для країн капіталістичного світу. «Випадковість» Великої Жовтневої соціалістичної революції буржуазні ідеологи прагнуть «пояснити» якимсь «особливим шляхом» історичного розвитку нашої країни. Спираючись на історичні факти, відомі студентам уже в школі, лектор обгрунтовує фальсифікаторський характер основних положень реакційної концепції про «винятковість» історії Росії. Тут доречно підкреслити, що сучасна реакційна історіографія, фальсифікуючи далеке минуле, переслідує цілком певну мету — опорочити, огудити сучасне нашої соціалістичної Батьківщини. Завершується вступна лекція короткими відомостями про основні історичні джерела з історії СРСР. Таким чином, вступна лекція повинна дійсно вводити студента у складний і цікавий світ тієї науки, якій присвячує себе майбутній вчитель історії. Досвід показує, що добре продумана й підготовлена вступна лекція і семінарське заняття з цієї теми націлюють студента на осмислене засвоєння фактичного матеріалу, сприяють розвитку наукового підходу у поясненні історичних подій і явищ.

Форми й методи включення до лекційного курсу історіографічного матеріалу залежать насамперед від складності й важливості питання, що вивчається, і від підготовленості студентів до сприйняття історіографічних екскурсів.

Проілюструємо це на прикладі двох великих проблем вітчизняної історії, пов'язаних з утворенням держави — Київська Русь і Російська централізована держава. У першому випадку недоцільно починати виклад утворення стародавньої держави з історіографічного питання, зокрема з суті норманської теорії і її критики. Студент повинен чітко і ясно засвоїти марксистсько-ленінське розуміння причин і умов утворення цієї держави.

Відомо, що норманісти виходили з невірних уявлень про примітивний спосіб життя східних слов'ян, які нібито не знали ні землеробства, ні ремесла, ні міського життя. Не кажучи ще нічого про норманську теорію, ми знайомимо студентів з високим рівнем матеріальної й духовної культури староруської народності, використовуючи для цієї мети праці видатних радянських істориків Б. Д. Грекова, М. М. Тихомирова, Б. О. Рибакова. До того ж важливо не просто викласти перед студентом концепцію історика, так би мовити, кінцевий підсумок дослідження; не менш важливо показати, як учений дійшов до того або іншого висновку. Студент повинен знати, як зароджувалась концепція Б. Д. Грекова про феодальний характер Київської Русі і як викристалізовувалась наукова теорія про виникнення староруських міст у праці М. М. Тихомирова. Студент повинен знати, що академік Б. О. Рибаків у своїй фундаментальній праці «Ремесло Древней Руси» врахував розкопки 20 тис. курганів і розробив нові методи визначення часу походження виявлених предметів. Студентові цікаво знати, що археолог Б. О. Рибаків, крім пам'яток матеріальної культури, використав для створення своєї праці велику кількість письмових джерел, а історик М. М. Тихомиров, крім вивчення великої кількості письмового матеріалу, відвідав 70 міст, що входили свого часу до складу древньоруської держави, щоб вивчити їх, так би мовити, «в натурі».

Висвітлюючи в лекціях господарський, суспільний і політичний устрій Стародавньої Русі, ми насамперед зупиняємось на розкритті концепції Б. Д. Грекова. Його праця «Киевская Русь» увійшла до списку обов'язкової літератури для студентів історичних факультетів. У лекції повідомляємо, що з своїми першими працями про Київську Русь вчений виступив у той момент, коли ще переважали уявлення дворянсько-буржуазної історіографії про Стародавню Русь як про країну мисливців та рибалок і коли в нашій науці окремими істориками висловлювалась думка про рабовласницький характер староруського суспільства. Тому важливо показати, що праці Б. Д. Грекова народжувались у ході гострої полеміки, в процесі беззастаних пошуків і відкриттів. Підкреслюючи велику роль Б. Д. Грекова в утвердженні марксистської концепції древньоруської держави, лектор одночасно вказує, що її основи закладали зусиллями багатьох вітчизняних учених. Кажучи про виникнення феодальних відносин і державності у східних слов'ян, ми зупиняємось на розкритті основних положень новаторської праці Б. О. Рибакова «Предпосылки образования древнерусского государства». Особливого значення набуває п'ятий розділ цієї праці, де автор, спираючись головним чином

¹⁰ В. А. Дядиченко, Ф. Е. Лось, В. Г. Сарбей. Развитие исторической науки на Украине (1917—1963). — «Вопросы истории», 1964, № 1, стор. 21—23.

на пам'ятки матеріальної культури, простежує складний процес становлення класового феодального суспільства на Русі. Виявлені й досліджені Б. О. Рибаківим чернігівські дружинні й боярські кургани «надали суворой конкретности загалымн міркуванням про час і місце складання феодальних відносин у IX—X ст. і доповнили відомості літопису»¹¹.

Вивчення багатосторонньої і складної історії Київської Русі не припиняється й тепер. На прикладі вивчення історії древньоруської держави студенти переконуються, що «муза історії не дрімає», що пізнання далекого минулого продовжуються. Свідченням того є поява останнім часом двох великих досліджень: колективної праці «Древнерусское государство и его международное значение» (М., 1965) і праці І. М. Шекери «Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах» (К., 1967). Автори названих творів вводять у науковий обіг нові джерела і в ряді випадків по-новому прочитують уже відомі пам'ятки. Глибока науковість і наступальний бойовий характер цих монографій завдають удару по сучасних фальсифікаторах історії Стародавньої Русі.

Включення елементів історіографії до курсу лекцій і практичні (семінарські) заняття з історії Київської Русі виробляють у студентів матеріалістичне розуміння основних явищ багатогранної і складної історії найбільшої держави раннього середньовіччя. Збагачений теоретичними й конкретними знаннями, студент із розумінням справи сприймає заключну лекцію, «чисто» історіографічну, присвячену критиці норманської теорії. У цій лекції, як нам здається, основну увагу слід приділити викриттю неонорманізму, а також критиці націоналістичної концепції, відповідно до якої Київська Русь з її побутом, культурою і традиціями оголошувалася творінням тільки однієї української народності. Всупереч націоналістичним твердженням лектор розкриває перед студентами положення про Київську Русь як колиську трьох братніх народів — російського, українського і білоруського.

Друга важлива проблема вітчизняної історії періоду феодалізму — утворення Російської централізованої держави. На наш погляд, цю тему можна починати з історіографічного огляду, бо основні передумови створення централізованої держави розкриваються в попередніх темах, присвячених економічному розвитку, класовій боротьбі й політичній історії Русі в XIV—XV ст.

Для усвідомлення передумов утворення держави першорядного значення набуває праця Л. В. Черепніна, з основними положеннями якої повинен бути ознайомлений кожен студент. Відзначаючи вклад радянських учених у розв'язання проблеми утворення Російської централізованої держави, лектор акцентує увагу студентів на нових положеннях, висунутих і обгрунтованих автором у капітальному дослідженні. Принципово важливе значення має другий розділ, де вперше в науці на основі величезного конкретного матеріалу показана феодальна основа утворення Російської держави¹².

Дуже корисними є лекції з історіографії певної проблеми, що охоплює значний проміжок часу. Наприклад, після теми «Соборное уложение 1649» доцільно прочитати лекцію «Історіографія виникнення кріпосного права в Росії».

Важливим моментом є також виклад дискусійних і спірних питань. Лектор повинен викладати різні погляди на ту або іншу проблему, не залишаючись при цьому «нейтральним». Не кожна нова стаття і навіть солідна монографія є останньою «інстанцією» в розв'язанні спірного питання. Висловлюючи прихильність до певного положення, потрібно переконливо обгрунтувати, чому воно найбільше відповідає історичній дійсності.

Зрозуміло, що лекції не звільняють студентів від самостійної роботи над науковою літературою. Навпаки, історіографічний момент у лекційному курсі спрямовує їх до вивчення монографічної літератури. Студенти-історики першого курсу Луганського педінституту при підготовці до кожного семінарського заняття конспектують окремі глави монографій або журнальні статті. Кожен студент протягом року повинен простудіювати окремі розділи 3—4 праць радянських істориків, а також законспектувати 4—5 статей, опублікованих у нашій науковій періодичній пресі.

На закінчення хотілось би відзначити, що лекції й практичні заняття, насичені історіографічним матеріалом, викликають живий інтерес серед студентів і допомагають глибокому засвоєнню предмета. Історіографічні елементи в загальному курсі історії СРСР готують студентів до сприймання важливого й важкого курсу історіографії історії СРСР, що його читають на останньому курсі історичних факультетів педагогічних інститутів.

Г. І. ЯВОРСЬКИЙ

¹¹ Очерки истории СССР, т. II. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР, III—IX вв., М., 1958, стор. 861.

¹² Л. В. Черепнин. Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв., М., 1960, стор. 149—294.

Наш календар

ФОРСУВАННЯ ДНІПРА РАДЯНСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ ВОСЕНИ 1943 р.

Видатною подією в історії Великої Вітчизняної війни було форсування Дніпра радянськими військами восени 1943 р. На той час головні сили німецько-фашистської армії, знекровлені в літніх боях, намагались перейти до позиційної оборони на західному і південно-західному напрямках, розраховуючи використати потужну водну перепону — р. Дніпро, а також ріки Сож і Молочну. Центр бойових подій у вересні 1943 р. переміщується в район середньої течії Дніпра.

Перед радянськими частинами було поставлено складне завдання: не знижуючи темпів наступу, форсувати ріку й знищити створювану противником стратегічну оборону, захопити й закріпити плацдарми на правому березі Дніпра. Це забезпечило б Червоній Армії умови для дальшого розгортання наступу й повного визволення Радянської України.

Величезні труднощі, пов'язані з форсуванням Дніпра, вимагали від командирів, штабів, політпрацівників, партійних і комсомольських організацій великої оперативності й цілеспрямованості. У дні напружених боїв за вихід до ріки вся підготовча робота була підпорядкована одній меті: викликати у воїнів нестримний наступальний порив. Основні лозунги тих днів закликали до переможної битви: «Боротьба за Дніпро — боротьба за Київ!», «Визволити Київ, визволити рідну Україну — наш святий обов'язок!». Моральний дух військ був високим.

20 вересня першими вийшли до Дніпра в межиріччі його з Прип'яттю частини 13-ї армії Центрального фронту під командуванням генерал-лейтенанта М. П. Пухова. Потім, на південь, біля населених пунктів Димер і Горностайпіль форсували Дніпро війська 60-ї армії генерал-лейтенанта І. Д. Черняхівського¹.

До 30 вересня частини 13-ї армії в героїчних боях за розширення плацдармів відбивали наростаючі контратаки перекинутих у смугу бойових дій трьох піхотних і танкової дивізії противника, очистили межиріччя Дніпра й продовжували наступ в районі Чорнобиля на західному березі р. Прип'яті². Форсування відбувалося на підручних засобах — діжках, колодах, рибальських човнах, плотах. Стрілецькі підрозділи 13-ї армії під прикриттям своєї артилерії переправлялись через Дніпро на ділянці Мнево — гирло р. Прип'яті.

Після ліквідації дарницького плацдарму противника війська 38-ї армії Воронезького фронту під командуванням генерал-лейтенанта Н. Є. Чибісова почали форсування Дніпра в напрямі Лютетежа й Вишгорода. В ніч на 26 вересня підрозділи 167-ї, 180-ї та 240-ї стрілецьких дивізій приступили до переправи в районі сіл Сваром'я, Старосілля та Осіщина.

Однією з перших у районі Сваром'я форсувала Дніпро група в складі 20 чоловік, керована старшим сержантом П. П. Нефедовим з 842-го стрілецького полку 240-ї дивізії. Виявивши їх, гітлерівці відкрили сильний вогонь. Під гуркіт снарядів і свист куль гвардійці підпливли до правого берега. Стоячи по груди у воді, вони стріляли по ворогу. Вийшовши на берег, воїни відразу окопалися і 20 годин відбивали контратаки противника. Вночі до них переправилась рота старшого лейтенанта П. Л. Лещенка. За героїзм і мужність, виявлені при форсуванні Дніпра, старшому сержантові П. П. Нефедову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а всіх воїнів його групи нагороджено орденами.

Фашистське командування робило все можливе, щоб скинути радянські війська в Дніпро. Проте, підрозділи й частини 38-ї армії продовжували переправлятися і закріплюватися на правому березі.

Воїнам велику допомогу подали партизани загону «За Батьківщину». Вони швидко знаходили й будували додаткові засоби для переправи, вказували слабкі місця у ворожій обороні й супроводжували нашу піхоту на правому березі.

¹ 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968, стор. 374.

² Вторая мировая война 1939—1945 гг., М., 1958, стор. 487.

Після запеклих боїв 7 жовтня ворога вибили з Лютежа, потім з північної частини Вишгорода. На середину жовтня плацдарм було розширено по фронту до 15 і в глибину до 10 кілометрів.

21 вересня головні сили Воронежського фронту (командуючий — генерал армії М. Ф. Ватутін), вийшли до Дніпра на південь від Києва в закруті біля Переяслава-Хмельницького й приступили до форсування ріки.

Переправляючись одразу в кількох місцях, наші частини відвернули увагу противника. Командування, майже одночасно вивівши армії до Дніпра, почало форсувати його на широкому фронті. Це дало перевагу наступаючим військам. Ворог кидався від однієї переправи до іншої. Його приголомшувала стрімкість радянських воїнів, яких не спиняв безперервний вогонь з правого берега.

Однією з перших вийшла до Дніпра в районі села Козинець проти села Зарубинці в смузі дій Воронежського фронту 21 вересня 69-та гвардійська механізована бригада під командуванням гвардії полковника М. Д. Сіякіна, що входила до складу 9-го гвардійського механізованого корпусу гвардії генерал-майора К. А. Малигіна (3-я гвардійська танкова армія).

Захопленням великого плацдарму в районі сіл Зарубинців, Григорівки та Великого Букрина було покладено початок утворенню Букринського плацдарму, що підготував умови для наступних боїв за визволення Києва. Перші вісім танків 69-ї механізованої бригади було переправлено сюди в ніч на 24 вересня на 30-тонному поромі. У той же час на північ від 3-ї гвардійської танкової армії форсувала Дніпро 40-а армія під командуванням генерал-лейтенанта К. С. Москаленка, а війська 47-ї армії під командуванням генерал-майора П. Ф. Жмаченка розгорнули бойові дії на південь від Великого Букрина.

27 вересня командування Воронежського фронту вводить у бій на Букринському плацдармі війська 27-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта С. Г. Трофименка.

Вважаючи Букринський плацдарм особливо небезпечним, гітлерівське командування робить одчайдушні зусилля, щоб припинити просування радянських військ. Однак, даючи відсіч постійним контратакам противника, війська Воронежського фронту нарощували свої сили на правому березі. На 30 вересня радянський плацдарм мав по фронту 11 км і в глибину — 6. На ньому зосередилися основні сили 27-ї, 40-ї армії і мотострілецькі частини 3-ї гвардійської танкової армії³.

Через відсутність понтонного парку повне зосередження військ 3-ї гвардійської танкової армії — головної ударної сили на цьому напрямі — закінчилося тільки на 5 жовтня.

Основний тягар перших днів форсування ріки та захоплення позицій на правому березі ліг на плечі стрілецьких підрозділів і частин, які, переправляючись, не завжди мали в достатній кількості боеприпаси та інші засоби боротьби, особливо проти танків ворога. Основна маса артилерії протягом тривалого часу залишалася на лівому березі Дніпра. Саме безприкладний героїзм радянських воїнів, їх ініціатива в бою, висока бойова майстерність і беззавітна любов до Вітчизни вирішували результат битви.

Протягом жовтня 1943 р. війська фронту вели безперервні бої за розширення Букринського плацдарму. Тут нагромаджувались великі збройні сили для вирішального наступу на Київ.

У кінці вересня на південь від Воронежського фронту стали виходити до Дніпра з'єднання Степового фронту (командуючий — генерал армії І. С. Конєв). Війська 7-ї гвардійської армії першими досягли Дніпра на південний схід від Кременчука і почали форсувати ріку на ділянці Мишури́н Ріг — Домоткань. За п'ять днів боїв на правому березі утворився плацдарм шириною по фронту 25 км і до 15 км в глибину.

Подвиги радянських воїнів у цих битвах були зразком мужності й героїзму. Так, 28 вересня командир взводу розвідки 270-го стрілецького полку 89-ї гвардійської стрілецької дивізії 37-ї армії гвардієць лейтенант Н. Н. Андрієнко разом з 8 розвідниками під сильним вогнем ворога форсував Дніпро в районі села Келеберда Полтавської області. Протягом двох діб до прибуття підкріплення вони міцно утримували захоплену ділянку, знищивши 135 гітлерівців⁴.

В середині жовтня на плацдармі в районі Кременчука зосередилися основні сили Степового фронту в складі 5-ї і 7-ї гвардійських, 37-ї і 57-ї загальновійськових армій, а також 5-та гвардійська танкова армія. Здійснюючи операцію по розширенню плацдарму, війська фронту прорвали 17 жовтня оборону противника і почали навально наступати на Криворізькому і Кіровоградському напрямках. 19 жовтня було визволено П'ятихатку, 23 жовтня 8-й танковий корпус увірвався в Кривий Ріг, але закріпитись без стрілецьких з'єднань не зміг і мусив залишити місто. Відійшовши під

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., М., т. 3, 1961, стор 328.

⁴ Архів МО СРСР, ф. 988, оп. 439867, спр. 1, арк. 25—26.

натиском ворога на 25—30 км від Кривого Рога частини Степового фронту перейшли до оборони й стали готуватися до нового наступу⁵.

В двадцятих числах вересня приступили до форсування Дніпра на ділянці від Дніпропетровська до району на північ від Запоріжжя війська Південно-Західного фронту (командуючий — генерал армії Р. Я. Малиновський). 24 вересня до ріки в районі Дніпропетровська вийшли війська 46-ї армії під командуванням генерал-майора В. В. Глаголева. В ніч на 25 вересня група розвідників у кількості 20 чоловік з 496-ї окремої розвідувальної роти 236-ї стрілецької дивізії на чолі з лейтенантом С. П. Шпаківським форсувала Дніпро на підручних засобах біля селища Аули. Слідом за ними стали переправлятися підрозділи 509-го стрілецького полку цієї ж дивізії під командуванням підполковника І. М. Орлова⁶.

Діючи сміливо й рішуче, радянські воїни захопили плацдарми на правому березі, куди незабаром переправилися усі частини 236-ї дивізії. В бою відзначився молодий комуніст-лезгінець Гасрат Алієв. В рукопашній сутичці він захопив ворожий кулемет і з нього став розстрілювати гітлерівців.

На 1 жовтня 1943 р. у районі селища Аули вже зосередилось три дивізії. 46-а армія міцно закріпилась на правому березі. За героїзм, виявлений при форсуванні Дніпра і в боях за плацдарм, 25 воїнів 236-ї стрілецької дивізії було удостоєно звання Героя Радянського Союзу, а командира дивізії полковнику І. І. Фесіну це звання присвоєно вдруге⁷. Бої за іншу важливу ділянку в районі Плоскої, Олексіївки, Осокорівки, Круглика 25—26 вересня розгорнули частини 6-ї й 12-ї армій під командуванням генерал-лейтенанта І. Т. Шльоміна та генерал-майора А. І. Даниліна⁸. На 1 жовтня на цей плацдарм було переправлено понад 8 тис. чоловік, 63 гармати різних калібрів, 32 міномети, 2 установки ракетних снарядів, 10 танків і самохідних гармат та дві зенітних батареї з 37-міліметровими гарматами. Противник підтягнув сюди дві піхотні й одну танкову дивізії і намагався затримати просування наших військ. Однак частини 6-ї і 12-ї армій зуміли на 4 жовтня розширити плацдарм до 7 км в глибину і 6 км по фронту⁹.

В результаті навалного форсування Дніпра радянськими військами в запеклих боях на правому березі були захоплені важливі для майбутнього наступу позиції. Війська Центрального, Воронежського, Степового та Південно-Західного фронтів, вийшовши в другій половині вересня на 750-кілометровій лінії до Дніпра, форсували його і в жорстоких сутичках з ворогом на правому березі ріки закріпили свій успіх.

Героїзм, виняткова відвага і висока бойова майстерність радянських воїнів, їх відданість Батьківщині були гідно оцінені партією й урядом. 2438 учасникам форсування Дніпра присвоїли звання Героя Радянського Союзу¹⁰. Десятки тисяч воїнів було нагороджено орденами й медалями Радянського Союзу. Всього на правому березі війська чотирьох фронтів захопили 23 плацдарми¹¹. Надзвичайно важливе значення для дальших операцій по визволенню Правобережної України мали плацдарми в районі Києва й Кременчука. Радянські війська міцно закріпились на правому березі Дніпра.

Безпосередню допомогу під час форсування Десни, Дніпра й Прип'яті подали партизани з'єднання «За Батьківщину», з'єднання під командуванням Н. Тарануценка, загонів ім. Щорса, ім. Чапаєва та інших загальною чисельністю понад 17 тис. чоловік. Народні месники, виконуючи завдання ЦК КП України щодо сприяння регулярним військам, виявляли масовий героїзм у боях на берегах Дніпра.

Вони захопили й утримали до підходу частин Червоної Армії 25 переправ через Десну, Дніпро і Прип'ять, а також 16 районних центрів Київської, Житомирської, Ровенської та Кам'янець-Подільської областей¹². Комуністична партія вміло організувала спільні бойові операції військових і партизанських з'єднань.

Населення визволених придніпровських районів з ентузіазмом допомагало воїнам готуватися до форсування Дніпра. Жителі сіл і міст ремонтували шосейні шляхи, відновлювали висаджені в повітря мости, збирали й готували переправні засоби. Захопивши з допомогою партизанів ряд важливих плацдармів на північ і на південь від Києва, радянські війська дістали можливість приступити до визволення столиці республіки — міста Києва і всієї Правобережної України.

⁵ История военного искусства, т. II, М., 1963, стор. 279—280.

⁶ Р. Я. Малиновский. В боях за освобождение Советской Украины.— В большом наступлении. Воспоминания, очерки и документы об освобождении Украины в 1942—1944 гг., М., 1964, стор. 30.

⁷ Там же, стор. 30—31.

⁸ Архив МО СССР, ф. 243, оп. 2900, спр. 135, арк. 15—16.

⁹ Там же, арк. 26.

¹⁰ «Военно-исторический журнал», 1963, № 9, стор. 48.

¹¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, стор. 332.

¹² «Большевик», 1944, № 6, стор. 11.

Трудящі нашої Батьківщини з почуттям радості й гордості за свою армію зустріли повідомлення про форсування великого водного рубежа. Газета «Правда» писала в ті дні: «Багато великих справ, здійснених на славу Батьківщини, бачив на своїх берегах сивий Дніпро... Героїчними легендами овіяна його давнина. Але меркнуть усі подвиги перед подвигами воїнів Червоної Армії. Ще не було такого на берегах Дніпра, що чинять там тепер безстрашні радянські воїни».¹³

О. В. МОЙСЄЕВ

¹³ «Правда», 17 жовтня 1943 р.

Трибун поневоленого люду І. О. КАПУЩАК

На тихому сільському цвинтарі с. Ляхівці (тепер — Підгір'я) біля Богородчан на Прикарпатті збереглась могила з написом на обеліску: «Іван Капушак (1807—1868) бувший посол до австрійського парламенту в році 1848—1849». Скупий і лаконічний напис, зроблений вдячними односельчанами, відзначає лише один, але дуже важливий рік з життя цієї талановитої і мужньої людини.

Революційна буря 1848 р., що охопила ряд країн Європи, пронеслась і над поневоленими Австрійською монархією західними землями України, піднявши широкі народні маси до активної боротьби за своє соціальне і національне визволення. Активними учасниками суспільного життя того часу стали видатні діячі, якими по праву пишається народ. Одним з них був депутат віденського парламенту, галицький селянин Іван Капушак. У своїх блискучих антикріпосницьких виступах у парламенті він став виразником дум і прагнень не тільки галицького, але й всього кріпосного селянства тодішньої Австрії, чим здобув заслужену славу трибуна поневолених народних мас.

Депутатська діяльність І. Капушак деякою мірою висвітлена в історичних дослідженнях, але про його життєвий шлях, діяльність до і після революції дуже мало відомо.

Народився Іван Олексійович Капушак 13 листопада 1807 р. в селі Ляхівці, згадки про яке сягають першої половини XV ст.¹ Належало воно тоді до домонії Богородчани, державних, так званих камеральних, маєтків у Станіславській окрузі. Його батько був дяком, знав грамоту і, очевидно, прищепив любов до знань малому Івасеві, навчив його читати й писати. Був він людиною незалежною. За переписом 1820 р. за ним числиться лише 1 морг і 3 сажні ґрунту².

Олекса Капушак прагнув дати синові освіту. На 4 роки посилав його до однієї з шкіл Станіслава, де Іван навчився читати і розмовляти по-німецькому. Потім віддає сина до попа Атанасія Ключенка в Нівочі, щоб той навчив його церковного співу. Як згадує Іван Капушак, розучував він церковні пісні під акомпанемент ліри³. Для селянського хлопця того часу Капушак здобув досить різнобічну освіту. Він добре знав життя селян, бачив тяжкий панщинний ґніт.

Горизонти його світогляду і знання значно розширилися під час служби в австрійському війську. Тут він мав можливість познайомитися з життям інших народів багатонаціональної імперії Габсбургів. Повернувшись до рідного села у 1830 р. після тяжкої рекрутчини, І. Капушак займає місце батька на клиросі, одружується і веде своє господарство⁴. Але не церковний спів став визначальним у житті цієї людини надзвичайної вдачі. Словнений великої енергії, він не міг стояти осторонь від найболючіших питань життя села. Зазнавши, як і інші селяни-кріпаки, усіх страхів кріпацтва, багаторічної військової муштри, він був свідком упертої антифеодалної боротьби сільських громад Богородчанського маєтку, що тривала десятиріччями⁵. І. Капушак усією своєю душею ненавидів кріпосницькі порядки, всякий ґніт і насильство.

Своїми думами і мріями він ділився з земляками, які дуже поважали його за розум, кмітливість і невичерпну енергію, бадьорий настрій, розумні поради. І. Капушак був сміливим і мужнім, не давав себе кривдити. Коли одного ранку до нього з'явилися

¹ Рукописний відділ Наукової бібліотеки Міністерства культури УРСР у Львові, ф. І. Левицького, Біографічний словар (далі — Біографічний словар), Іван Капушак.

² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 20, оп. VI, спр. 18, арк. 182.

³ Біографічний словар, арк. 8.

⁴ Там же.

⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 87, спр. 422—435.

судовий возний, орендар і вїйт вимагати якусь недоїмку, він схопив палицю і прогнав їх. Все це робило його відомим і популярним далеко за межами с. Ляхівці⁶.

Саме тому, коли під час революції 1848 р. похитнувся австрійський абсолютизм і уряд був змушений скасувати в Галичині кріпацтво, проголосити конституцію й скликати загальнодержавний парламент, селяни Прикарпаття виявили І. Капушаку велике довіря і обрали його в червні 1848 р. депутатом віденського рейхстагу від Солотвинського виборчого округу, вважаючи, що він буде гідно представляти їх інтереси⁷. І вони не помилились. Під час роботи парламенту І. Капушак виявився одним з найактивніших його депутатів, став справжнім виразником дум і прагнень поневоленого селянства.

Прибувши у революційний Відень, І. Капушак з головою поринув у вир політичного життя. Він порвав зв'язки з тими галицькими депутатами, які підтримували уряд, і виступав разом з польськими та німецькими демократами. У Віденському парламенті І. Капушак був одним з найпоследовніших і безкомпромісних борців за прогресивні реформи в найбільш радикальній формі. 12 серпня 1848 р. він виступив з проектом, в якому вимагав при скасуванні кріпацтва зберегти за селянством право вільно користуватися лісами, як для власних, так і громадських потреб⁸. На початку 1849 р. він запропонував позбавити духівництво права на винагороду за культові послуги, готував проект, за яким духівництво позбавлялось земельних володінь⁹. Тоді ж І. Капушак виступив проти дискремінації в парламенті українських депутатів і наполягав обрати до складу комісії для підготовки закону про громади одного українця, доводячи, що Східна Галичина—це український край, а не польський¹⁰.

Та найбільшу славу принесла йому виголошена 17 серпня 1848 р. під час обговорення проекту аграрної реформи промова, в якій він слідом за представником демократичної частини парламенту Гансом Кудліхом зажадав ліквідації феодальних повинностей селян без виплати викупу поміщикам¹¹.

Виголошена з великим піднесенням, зрозумілою для більшості депутатів німецькою мовою, промова прозвучала як гнівне обвинувачення усій феодально-кріпосницькій системі. В ній було реалістично змальовано становище галицького селянства і викрито нелюдські злочини кріпосників. Жоден виступ під час тривалої дискусії над питанням про скасування кріпацтва, відзначали сучасники, не справив такого враження, як промова простого галицького селянина, бо в ній від першого до останнього слова не було пустих фраз, а тільки правда, мужній гнів: обурення і не-навість мільйонів звучали в кожному реченні.

Промову, яка стала видатною подією в житті парламенту, не раз переривали бурхливі оплески, а після останніх слів оратора вибухла овація, яка не змовкала, поки він не зайняв свого місця в залі¹². Виступ І. Капушака знайшов відгук у пресі багатьох європейських країн. Він майже повністю був надрукований у «Новій Рейнській газеті», що виходила під керівництвом К. Маркса і Ф. Енгельса¹³.

В Галичині виступ І. Капушака був надрукований окремих виданнях у перекладі на українську мову¹⁴. Тільки багатьом польським депутатам з Галичини, які захищали інтереси поміщиків, він був не до вподоби, бо викрив їх справжнє обличчя перед громадськістю всієї Європи. За свідченням австрійського буржуазного історика А. Шпрінгера, цей виступ викликав велике напруження в парламенті і поставив під загрозу його дальшу роботу, бо після нього шляхта намагалась кожного разу зривати виступи селян, а ті, в свою чергу,—шляхетських ораторів¹⁵. Деякі польські депутати (напр., Л. Борковський, М. Дилевський, Ф. Смолька, який в листі з Відня назвав виступ Капушака «гидким памфлетом на галицьку шляхту») намагалися у своїх виступах послабити враження від промови Капушака, взяти під захист шляхту, дискредитувати оратора, не приховуючи своєї злоби до нього¹⁶. Так само діяла й польська буржуазна преса в Галичині, яка по суті приховала зміст промови

⁶ Біографічний словар, арк. 9.

⁷ І. Кривецький. З виборчого руху у Східній Галичині в 1848 р. (Вибір Івана Капушака).—Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка, т. 70, Львів, 1906, стор. 73—85.

⁸ Verhandlungen des österreichischen Reichstages in Wien, 1848, t. I, стор. 511.

⁹ «Зоря Галицька», 1849, № 19.

¹⁰ K. Widman. Franciszek Smolka, jego życie i zawód publiczny, Lwów, 1886, стор. 623—624.

¹¹ Verhandlungen..., t. I, стор. 585—586.

¹² L. Sacher-Masoch. Polnische Revolutionen. Erinnerungen aus Galizien, Prag, 1863, стор. 327—332.

¹³ «Neue Rheinische Zeitung», 23 серпня 1848 р. № 83.

¹⁴ І. О. Левицький. Галицько-руська бібліографія, т. I, стор. 36, № 414.

¹⁵ A. Springer. Geschichte Oesterreichs, t. 2, Leipzig, 1865, стор. 403—404.

¹⁶ Verhandlungen..., t. I, стор. 589—591; 625—628; 642—644.

від народних мас, обмежившись лише короткими згадками про неї, а газета «Dziennik narodowy» не знайшла нічого кращого, як назвати її... маячнею¹⁷.

Зате повну підтримку мав І. Капушак у селянських депутатів з Галичини і Буковини, і коли 29 серпня питання про викуп було поставлене на голосування, усі вони разом з іншими справжніми демократами голосували проти викупу. Проте більшістю голосів (у тому числі й шляхетських і буржуазних депутатів з Галичини) рейхстаг ухвалив скасувати феодалні повинності за викуп, дві третини якого мали виплатити селяни, а одну третину держава, і 7 вересня 1848 р. цей закон був затверджений імператором¹⁸. Аграрна реформа була проведена в інтересах поміщиків.

Після придушення революції і розпуску парламенту в 1849 р. І. Капушак, повернувшись до рідного села, не перестає займатись громадськими справами. Як громадський писар він в 50-х рр. бере активну участь у боротьбі селян Богородчанського маєтку за право користування поміщицьким лісом, виготовляючи відповідну документацію сільським громадам¹⁹. Коли в с. Ляхівцях було відкрито школу, він став її першим вчителем і всіляко заохочував селян до освіти. Він користується великим авторитетом серед населення всієї Богородчанщини, охоче дає йому корисні поради, але з презирством ставиться до представників місцевої влади і навіть інколи глумиться над нею. І. Капушак продовжував виступати на захист селян. Ним була складена не одна селянська скарга на поміщиків. Його підпис бачимо під повноваженнями, що надавалися селянськими громадами представникам селян Ляховець і Саджави. І. Капушак склав і написав, ці документи, як тоді вимагали, німецькою мовою і дуже гарним почерком.

Зазнавши в 1859 р. великої шкоди від пожежі, І. Капушак, не одержавши відшкодування, зубожів і помер 17 жовтня 1868 р. у тяжких матеріальних умовах²⁰.

Відстоюючи інтереси мільйонних мас поневоленого селянства, І. Капушак своєю діяльністю показав зразок вірного служіння народові, за що заслужив глибоку пошану нащадків.

Я. С. МЕЛЬНИЧУК, Ф. І. СТЕБЛІЯ

¹⁷ «Dziennik Narodowy» (Львів), 21 серпня 1848 р., № 123; «Gazeta Narodowa» (Львів), 21 серпня 1848 р., № 96.

¹⁸ W. Bogus. Wybory w Galicji i debaty nad zmiesieniem pańszczyzny w parlamencie wiedeńskim w 1848 r., «Przegląd historyczny», t. LVIII, 1967, зошит 1, стор. 41.

¹⁹ ЦДА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 64, спр. 600—615. Матеріали про боротьбу богородчанських сільських громад за сервітут виявив і опрацював О. Л. Павенцький.

²⁰ Біографічний словар, арк. 9.

ВИДАТНИЙ ІСТОРИК-СЛАВІСТ

(До 90-річчя з дня народження академіка В. І. Пічети)

Володимир Іванович Пічета народився у м. Полтаві 21 жовтня 1878 р. в сім'ї вчителя. Батько приїхав у Росію з Герцеговини 1863 р. і працював викладачем історії в середніх навчальних закладах, мати — уродженка Полтави, українка. Середню освіту здобув у Полтавській класичній гімназії. У 1898—1901 рр. навчався в Московському університеті, який закінчив з дипломом першого ступеня. Працював на Україні викладачем історії в учительській семінарії м. Коростишева (1901—1902 рр.) та в Катеринославському комерційному училищі (1902—1905 рр.). Пізніше — аж до Великого Жовтня — займався викладацькою роботою на вищих жіночих курсах та в Академії комерційних наук у Москві. Читав, зокрема, курс історії України, сміливо проводячи ідею її автономії, чим викликав невдоволення царських чиновників. У роки першої революції в Росії (1905—1907 рр.) Володимир Іванович також викладав історію на Пречистенських курсах для робітників та на курсах для народних учителів. За осудження в своїх лекціях внутрішньої політики царського уряду був звільнений з роботи¹.

¹ Архів АН СРСР, ф. 411, оп. 14, спр. 93, арк. 4.

1910 р. В. І. Пічета працював на посаді приват-доцента у Московському університеті, але наступного року залишив його на знак протесту проти реакційної політики царських властей в галузі освіти. Повернувся в університет уже після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Одночасно в 1918 р. він був лектором Вищої школи командного складу робітничо-селянської Червоної Армії і викладачем військово-педагогічного інституту в Москві.

У дореволюційний час учений створив такі найбільш відомі праці: «Нариси російської історії» (1908 р.), «Історія Московської держави (економічний розвиток торгівлі)» (1916 р.) та «Історія народного господарства XVIII — першої половини XIX ст.» (1918 р.).

За роки Радянської влади дослідницький і викладацький талант Володимира Івановича розквітнув. Він став популярним у країні істориком з надзвичайно широким діапазоном наукових інтересів. Тих, хто знав ученого, вражала його велика ерудиція і надзвичайна відданість науці. З 1918 р. В. І. Пічета — професор, а в 1921—1930 рр. — ректор Білоруського університету. Оволодіваючи марксистсько-ленінською методологією, він багато працював у цей період над висвітленням історії класової боротьби і становлення національних окраїн царської Росії.

В 20-х роках у Мінську вийшли його фундаментальні праці: «Історія народного господарства в Росії XIX—XX ст.», «Історія Білорусії», «Історична доля Західної Білорусії» та «Історія народного господарства Білорусії». У своєму дослідженні «Історія селянських рухів у Росії» він показав становище і класову боротьбу селянства в XIV—XX ст. На великому фактичному матеріалі розкривається картина незадоволення селянських мас, яким були ворожі «інтереси та ідеали командуючих класів в Росії». Автор залучив різні Судебники XIV—XV ст., показав їх класову суть, розкрив процес формування великого поміщицького господарства, тяжке становище російського селянина.

У праці показано численні виступи селян проти феодалів, гнівно заставлено царизм за жорстоку розправу над повстанцями. Загалом правильно характеризується реформа 1861 р. Достить повно розкрито аграрні рухи після розкріпачення і особливо в період революційної ситуації і під час революції 1905—1907 рр. в Росії. «Селянські виступи проходять червоною ниткою через всю нашу історію. В них відбилися і незадоволення своїм соціальним та економічним станом, і злість, поєднана з ненавистю до командуючого класу»².

Дослідження вченого в галузі вітчизняної історії охоплюють широкий період — від часу виникнення Київської Русі до другої половини XIX ст. З особливим захопленням він вивчав історію покріпаченого селянства Росії XVII—XIX ст., економічний розвиток і розклад кріпосного господарства, буржуазні реформи 60—70-х років XIX ст. З усієї наукової спадщини вченого, що налічує 480 праць з історії архівознавства й історіографії, близько 80 присвячено історії Литви і Білорусії, яка, по суті, до нього ніколи не досліджувалася. Для науковців багатьох країн В. І. Пічета був найбільшим авторитетом у галузі історії Білорусії, Литви, Польщі.

Особливе місце в дослідженнях Володимира Івановича займають теми про західних і південних слов'ян. З цієї тематики йому належить кілька десятків праць. Знавець основних західноєвропейських і зокрема всіх слов'янських мов (він володів 11 мовами), вчений багато і плідно працював над вивченням історії балканських народів, а також Чехії та інших країн.

У 1934—1936 рр. Володимир Іванович читав курс вітчизняної історії та історії України XVI—XVIII ст. у Воронежі — спершу в Педагогічному інституті, а потім в Інституті харчової промисловості³.

У 1938 р. Володимира Івановича було запрошено на посаду старшого наукового співробітника в Інститут історії Академії наук СРСР. Через рік його було висунуто на посаду завідуючого сектором історії слов'янських народів інституту і одночасно обрано завідуючим кафедрою історії західних і південних слов'ян Московського університету.

Глибокі і різнобічні знання вченого не раз ставали в нагоді при вирішенні важливих державних питань. Так, 1920 р. В. І. Пічета був експертом під час польсько-радянських мирних переговорів у Ризі, а 1927 р. — членом делегації, яка вела переговори з буржуазною Литвою. Протягом багатьох років він працював депутатом Мінської міської Ради, тривалий час очолював Товариство атеїстів Білорусії, а в останні роки життя був членом Слов'янського комітету СРСР.

Авторитетний історик, він завжди відгукувався на всі близькі народу події життя.

Після воз'єднання західноукраїнських і західнобілоруських земель з Радянською державою В. І. Пічета написав важливі в політичному і науковому відношенні праці — «Основні моменти історичного розвитку Західної України і Західної Білорусії» (1940 р.) та «Історична доля Західної України і Західної Білорусії» (1941 р.). У першій з них

² В. І. Пічета. История крестьянских воен в России, Минск, 1923, стор. 152.

³ Архів АН СРСР, ф. 411, оп. 3, спр. 85, арк. 38.

Володимир Іванович вперше в радянській історіографії широко висвітлив історію Галицького і Володимиро-Волинського князівств до XIV ст., населення яких становило єдине етнічне ціле з іншими східнослов'янськими племенами, показав процес завоювання західноукраїнських і західнобілоруських земель Польщею і Литвою, боротьбу народних мас проти закріпачення, магнатської і шляхетської сваволі, католицької церкви й монастирського замлеволодіння.

Особливу увагу дослідник приділив класовій боротьбі в Західній Україні і Західній Білорусії в кінці XVIII—XIX ст. «Політика царизму щодо селян цілком відповідала класовим інтересам польських феодалів. Закріпачене селянство свій протест виражало втечею на схід, у степову Україну⁴, де часто поповнювало ряди народних повстанців. У книзі показано велике значення возз'єднання трудящих Західної України і Західної Білорусії з братніми республіками УРСР і БРСР у вересні 1939 р. Під час Великої Вітчизняної війни вчений-патріот опублікував ряд брошур про героїзм нашого народу в боротьбі з іноземними поневолювачами, книгу «Російський народ у боротьбі з німецькою агресією і визвольний рух західних та південних слов'ян», перевидану українською мовою (К., 1946). Він часто виступав на мітингах — перед солдатами, що йшли на фронт, робітниками і колгоспниками, читав лекції.

У повоєнні роки Володимир Іванович досліджував проблеми історії України — етногенезу української народності, народно-визвольної війни 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, історії запорізького козацтва, селянських виступів тощо. Цій тематиці він присвятив близько 40 праць. Однією з них є «Козацька держава на Україні (XVII—XVIII ст.)», де глибоко і переконливо схарактеризовано боротьбу козацько-селянських мас України проти своїх поневолювачів, на документальних матеріалах, вперше введених у науковий обіг, показано економічне становище найбідніших козаків і процес заселення південних просторів України, закріпачення селян, перетворення козацької старшини в дворянський клас тощо⁵.

В останні роки життя В. І. Пічета вивчав історію польського народу, встиг написати т. I «Історії Польщі», що охоплює період від найдавніших часів до 1795 р., і т. II (1795—1863 рр.). Ця праця обсягом понад 100 друкованих аркушів була першою спробою узагальнюючого висвітлення історії Польщі з позицій марксизму-ленінізму.

Певним вкладом у науку є його праця «Формування білоруського народу» (1946 р.). Це — підсумок вивчення історії Білорусії, де обґрунтовано автохтонність слов'ян у Білорусії, показано, що частина її території була заселена слов'янськими племенами ще в VI ст.

Особливе місце в творчості В. І. Пічета за багатством вміщеного матеріалу і обсягом посідає монографія «Аграрна реформа Сігізмунда-Августа в Литовсько-Російській державі», опублікована посмертно в 1958 р. (546 стор.). Це доопрацьоване і розширене видання вперше опублікованої в 1917 р. книги, в якій автор розглянув великий комплекс аграрних заходів уряду Великого князівства Литовського в середині XVI ст. У 1961 р. вийшла його велика праця «Білорусія і Литва XV—XVI ст.» (815 стор.).

Багато зробив він для підготовки кадрів радянських істориків, був дбайливим вихователем багатьох аспірантів в Інститутах історії і слов'янознавства АН СРСР, Академії суспільних наук при ЦК КПРС і Московському університеті.

Вчений по праву вважається одним з найвизначніших організаторів радянського слов'янознавства. Завдяки його енергії сектор слов'янознавства Інституту історії АН СРСР у 1946 р. реорганізований в Інститут слов'янознавства АН СРСР, заступником директора якого він працював до останніх днів свого життя.

Заслуги Володимира Івановича перед історичною наукою великі й загальнови́зані. 1928 р. його обрано дійсним членом Білоруської Академії наук, а 1947 р. — академіком Академії наук СРСР. 1945 р. вченого нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. 1946 р. В. І. Пічета став комуністом. Весь пройдений ним шлях передового вченого, патріота і громадського діяча вів до цього відповідального кроку.

23 червня 1947 р. В. І. Печети не стало. На ім'я Президії Академії наук надійшли сотні листів і телеграм, в яких громадськість Радянського Союзу і слов'янських країн відзначала той вклд, що його вніс у науку один з найвидатніших радянських істориків, і ту багатогранну діяльність, яку він проводив по зміцненню міжслов'янських зв'язків і дружби між народами.

В. П.

⁴ Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии, М., 1940, стор. 105.

⁵ Козацкое государство на Украине (XVII—XVIII вв.), М., 1945, стор. 16.

ДО 75-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ ДОСЛІДЖЕННЯ КИРИЛІВСЬКОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ В КИЄВІ

Територія Української РСР є однією з найбагатших у світі на пам'ятки стародавнього кам'яного віку (палеоліту), починаючи від найдавніших з них, зв'язаних з початковим заселенням первісною людиною просторів Східної Європи, до найпізніших, що характеризують розвинене матріархальне родове суспільство. На Україні відкрито тепер кількості палеолітичних стоянок і місцезнаходжень, частина яких вже добре вивчена, а деякі з них, зокрема Кирилівська стоянка в Києві, відомі усьому світові.

Вивчення пам'яток стародавнього кам'яного віку в Європі розпочалося у Франції в першій половині минулого століття і швидко досягло там значних успіхів. Згодом дослідження цього періоду помітного розмаху набуло і в ряді інших країн. Офіційна ж археологія дореволюційного часу, зосередивши основні свої зусилля на вивченні розкопок античних міст та степових скіфських курганів Північного Причорномор'я, не проявляла особливого інтересу до найдавніших пам'яток. Це привело до того, що палеолітичні знахідки в Східній Європі досить довго залишалися зовсім невідомими. Останнє ж послужило приводом для цілком необгрунтованих заяв деяких західноєвропейських вчених про незаселеність території нашої країни в палеолітичну епоху і про досить пізню появу на ній первісної людини.

Ці погляди були опростовані виявленням залишків пізньопалеолітичної стоянки в с. Гінцях на Полтавщині¹ в 1871 р. та восени 1893 р.—залишків Кирилівської стоянки в Києві, а також їх багаторічними розкопками.

Київ, як відомо, розташований на берегах Дніпра—на високому правому і пологому лівому. Ділянка надзиплавної тераси, що прилягає до правого берега в межах міста, зайнята його низинним районом—Подолом. У глибоку давнину русло Дніпра проходило і по площі сучасного Подолу, часом навіть безпосередньо біля корінного берега долини ріки. Основу цього берега складає третинна сіра, так звана спондилова глина, високоякісна сировина для виготовлення цегли. У ряді районів Києва, в тому числі й на Подолі, ще в XIX ст. було засновано цегельні заводи. Добування спондилової глини завжди було пов'язане з великими земляними роботами по зніманню пізніших (четвертинних) нашарувань—лесу та різних пісків. При цьому нерідко зустрічалися різноманітні палеонтологічні знахідки, наприклад, скам'янілі залишки дерев у давніших та кістки тварин в пізніших відкладах.

У садибі по вул. Кирилівській (тепер вул. Фрунзе), № 59, біля підніжжя стрімкої стіни мисовидного виступу правого берега долини Дніпра були виявлені великі кістки мамонта та розщеплені кремені. Честь цього відкриття належить невтомному досліднику старовини археологу В. В. Хвойці. Він запросив на місце знахідок відомих професорів Київського університету археолога В. Б. Антоновича і геолога П. Я. Армашевського. Було встановлено, що виявлені речі належать до залишків поселення стародавнього кам'яного віку.

Так була відкрита Кирилівська палеолітична стоянка, розкопки якої провадилися В. В. Хвойкою з 1893 до 1903 рр. Активну участь в них брали В. Б. Антонович і П. Я. Армашевський. Останнім належить і праця про наслідки розкопок².

Завдяки тому, що згаданий вище мисовидний виступ плато почали в той час інтенсивно знімати для добування спондилової глини, В. В. Хвойка зміг розкрити досить велику площу стоянки—понад 9 тис. кв. м. При цьому дослідник вперше в археології застосував методикую одночасного розкриття культурних залишків на значних площах з метою з'ясування взаємовідносин між ними. Це був крок уперед порівняно з існуючою в той час методикою розкопування пам'яток за допомогою вузьких траншей та незеликих кесонів-шурфів. Вона є тепер єдиною в радянській археологічній науці; нею широко користуються й зарубіжні археологи.

Кирилівська стоянка знаходилась у захищеному від холодних північних вітрів місці і була звернена на південь, в бік сонця.

У давнину територія її, як показали дослідження, двічі заселялася первісними людьми через значний проміжок часу. Про раннє заселення свідчить нижній горизонт залишків стоянки, який можна датувати часом близько 20 тис. років тому. Він залягав на глибині 20—22 м від сучасної поверхні у нижній частині шару зеленувато-сірого піску безпосередньо над спондиловою глиною.

На розкопаній площі виявлено багато різноманітних залишків стародавнього поселення—кісток різних тварин³, кісткової золи, розщепленого кременю і знарядь

¹ Ф. И. Каминский. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам.—Труды III Археологического съезда в Киеве, т. I, К., 1878.

² П. Я. Армашевский и В. Б. Антонович. Публичные лекции по геологии и истории Киева, К., 1897.

³ В. В. Хвойка. Каменный век Среднего Приднепровья.—Труды XI Археологического съезда, т. I, М., 1901; його ж. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913.

праці, кісток і бивнів мамонта зі слідами обробки, кусків янтарю та ін. Товщина культурного шару місцями досягала 40—50 см, що свідчить про тривалий час існування стоянки.

Кістки мамонта, здебільшого великі за розмірами, — черепи, тазові, нижні щелепи, кінцівки, бивні та лопатки, як зазначав В. В. Хвойка, залягали на площі стоянки у вигляді великих скупчень. На жаль, дослідник, не завжди досить чітко зрозумівши і зафіксувавши розкриті ним скупчення, не зміг дати їм правильне пояснення, вбачав у них лише рештки використаної людьми мисливської здобичі. Насправді ж, як свідчить навіть дуже обмежена документація розкопок, кістки мамонтів залягали на стоянці у вигляді порівняно невеликих відокремлених одне від одного округлих в плані скупчень, діаметром до 4—5 м. По їх краях, як правило, зосереджувалися найбільші з кісток, зокрема черепи та тазові, а менші лежали ближче до центру. Як показали розкопки багатьох інших пізньопалеолітичних стоянок в роки Радянської влади, наприклад, таких, як Пушкарівська⁴ і Мізинська⁵ на Чернігівщині, Гінцівська на Полтавщині⁶, Радомишльська на Житомирщині⁷, Добраничівська на Київщині⁸ і Межирицька на Черкащині*, подібні скупчення великих кісток мамонтів та інших тварин є залишками невеликих довгочасних наземних жител, які мали вигляд наметоподібних або конусовидних будівель типу чумів народів Крайньої Півночі. Споруджувалися вони з дерев'яних жердин, які вкривалися шкурами великих тварин. Щоб укріпити житло, його похилі стіни знизу обставлялися найбільшими кістками, зокремз черепами і тазовими (можливо, трохи присипалися й землею, щоб не продував вітер). Вище від них стіни обкладалися меншими (більш легкими) кістками, які притискували шкури покривлі до дерев'яного каркасу. При зруйнуванні житла вони з похилих стін падали на підлогу, утворюючи скупчення кісток з найбільшими з них по краю. Ці залишки збереглися до наших днів на місцях давніх стоянок, і зокрема на розкопаній В. В. Хвойкою Кирилівській⁹.

Не менш цікаві й повідомлення цього дослідника про виявлення на стоянці скупчень обгорілих кісток та кісткової золи. То були залишки типових для стоянок пізньопалеолітичної епохи довгочасних вогнищ, що влаштовувалися тоді як всередині жител, так і поза ними. Основним паливним матеріалом, поряд з деревом, були кістки тварин.

Крем'яні вироби пам'ятки досить нечисленні. Це пояснюється, мабуть, тим, що район Києва дуже бідний на місцеву крем'яну сировину. Серед знарядь переважають бокові різці й скребки¹⁰. Напевно, місцевим, дніпровським є й виявлений на стоянці янтар — він зустрічається в пісках на правому березі Дніпра, на північ від Києва.

Цікаві кістки тварин зі слідами обробки. Це переважно уламки бивнів мамонта з різноманітними нарізками на їх поверхні. Так, наприклад, на досить довгому бивні майже на всю його довжину (170 см) зберігся тригранний в перерізі жолобок, шириною 4—5 см і глибиною 1—3 см. Жолобок цей — слід від тонкої відщепленої з бивня пластинки, що була використана для виготовлення кістяних виробів. На двох уламках бивнів мамонта добре збереглися дрібні нарізки. На одному з них — подовжній жолобок з 23 паралельними поперечними лініями - нарізками; на другому — дві паралельні лінії - жолобки з 9 поперечними нарізками між ними.

Особливо цікавим є невеликий (близько 30 см) уламок тонкого кінця бивня мамонта з складним лінійним рисунком. Щодо визначення змісту останнього досі немає єдиної думки серед дослідників: одні з них вбачають у ньому звичайний орнаментальний сюжет¹¹; другі — намагаються знайти тут окремі реальні об'єкти, на-

⁴ П. Й. Борисковський. Палеолітична стоянка Пушкарі I. — Палеоліт і неоліт України, т. I, К., 1947.

⁵ Й. Г. Шовкопляс. Жилища Мезинской стоянки. — Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 6, 1956.

⁶ Й. Ф. Левицький. Гонцівська палеолітична стоянка. — Палеоліт і неоліт України, т. I, К., 1947.

⁷ Й. Г. Шовкопляс. Палеолітична стоянка Радомишль. — Археологія, т. 16, К., 1964.

⁸ Й. Г. Шовкопляс. Добраничевская палеолитическая стоянка. — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, вып. 59, М., 1955.

* Дослідження Й. Г. Підоплічка в 1966 р.

⁹ Й. Г. Шовкопляс. До питання про характер жител пізнього палеоліту. — Вісник АН УРСР, 1958, № 2.

¹⁰ П. Й. Борисковський. Кирилловская палеолитическая стоянка. — Материалы и исследования по археологии СССР, № 2, М. — Л., 1941.

¹¹ Ф. К. Вовк. Магдаленське майстерство на Україні. — Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові, т. 46, кн. 2, Львів, 1902; його ж. Искусство мадленской эпохи в Украине. — Археологическая летопись Южной России, К., 1903.

приклад, голову водоплавного птаха з довгим дзьобом, черепаху, річкові хвилі тощо¹²; треті, нарешті, вважають цей рисунок стилізованим (схематизованим) зображенням якихось реальних сцен¹³.

Після того, як люди залишили поселення, пам'ятки якого представлені нижнім культурним шаром стоянки, воно було занесене піском.

Через значний проміжок часу на місці стоянки знову поселилися первісні люди, свідченням чого є її верхній культурний шар. Він залягав на глибині 13—14 м від поверхні і складався з багатьох окремих округлих в плані лінзовидних плям — заглибин, заповнених кістяним вугіллям і золою, розщепленими кременями та кістками тварин (мамонта, печерного лева, вовка, гієни). Серед кременів є нуклеуси, відщепи, пластинки і необроблені куски каменю, які свідчать про місцеве виготовлення з них різних знарядь — різців, скребків тощо. Можливо, що лінзовидні заглибини є залишками невеликих короточасних наметоподібних жител.

Час верхнього шару стоянки — близько 12—15 тис. років тому. Як одна з перших досліджених палеолітичних пам'яток Східної Європи Кирилівська стоянка із знайденим на ній неперевершеним тавром найдавнішого мистецтва — гравіюваним рисунком на бивні мамонта дуже швидко привернула до себе увагу вчених і увійшла до всіх узагальнюючих праць з первісної археології як у нас, так і за кордоном¹⁴. До неї постійно звертаються радянські дослідники палеоліту¹⁵.

Глибоке вивчення залишків Кирилівської стоянки і зіставлення їх з матеріалами багатьох інших пізньопалеолітичних поселень Східної Європи дозволяє віднести її до числа пам'яток мізинської культури мадленської пори пізнього палеоліту Середньодніпровського басейну. При цьому нижній культурний шар належить до початкового її етапу, а верхній — до заключного¹⁶.

Кирилівська стоянка — свідчення найдавнішого заселення первісними людьми території Києва — є визначною історичною пам'яткою нашої республіки.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

¹² В. В. Хвойка. Киево-Кирилловская палеолитическая стоянка и культура эпохи Мадлен. — Археологическая летопись Южной России, К., 1903.

¹³ П. И. Борисковський. Людина кам'яного віку на Україні, К., 1940, стор. 84.

¹⁴ Ф. К. Волков. Каменный век в России. — Приложение к книге М. Гернеса «Первобытная культура», ч. I, Каменный век, Рига, 1914; А. А. Спицын. Русский палеолит. — Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества, т. XI, Спб., 1915; Г. Обермайер. Доисторический человек, Спб., 1913.

¹⁵ В. А. Городцов. Археология, т. I, Каменный период, М.—Л., 1923; П. П. Ефименко. Первобытное общество, К., 1953; П. И. Борисковський. Палеолит Украины, М.—Л., 1953.

¹⁶ И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднелитическую эпоху, К., 1965.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА США У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Сполучені Штати Америки були головною силою і визначали загальний напрям стратегії капіталістичних держав антигітлерівської коаліції. Повоєнну американську політику не можна повністю зрозуміти, не дослідивши попереднього етапу її розвитку. Тому вивчення зовнішньої політики США у другій світовій війні має важливе наукове значення. Розглянемо, якими джерелами з цієї проблеми володіють історики і які досягнення має тут радянська історіографія.

І. Джерела.

Радянські дослідники не мають можливості працювати в архівах установ, де розроблялася зовнішня політика й військова стратегія США у другій світовій війні, і тому змушені користуватися опублікованими матеріалами, які можна поділити на кілька груп.

Документи. Головною офіційною публікацією є серія «Зовнішні відносини Сполучених Штатів. Дипломатичні папери» (видається державним департаментом з 1861 р.). Кожному рокові другої світової війни присвячено 5—7 томів¹. Серію доведено до 1944 р. Більш ніж на 30 тис. сторінок цих томів надруковано величезну кількість найрізноманітніших документів з дипломатичного архіву, здебільшого — службове листування державного департаменту з американськими місіями за кордоном. Щоб завадити розкриттю шифрів, депеші частково перефразовано, багато документів надруковано з купюрами, що знижує їх надійність як джерела.

У 1943 р. держдепартамент видав збірку дипломатичних документів, підібраних з метою довести непричетність США до розв'язування війни. Збірка обіймає період з 1931 р. до вступу США у війну². В 1950 р. за пропозицією сенатського комітету в іноземних справах держдепартамент опублікував добірку дипломатичних документів 1941—1949 рр.³, серед яких є й такі, що доповнюють серію «Зовнішні відносини Сполучених Штатів», оскільки її ще не доведено до кінця війни.

Серед неофіціальних документальних видань найбільш повним є зібрання, складене Л. Гудрічем та М. Каролом⁴. Перші сім томів його охоплюють період війни. Вони містять багато зовнішньополітичних документів американського уряду, які вже друкувалися в різних виданнях і тому не ввійшли до названих вище публікацій.

Ряд документів, що характеризують радянсько-американські стосунки періоду війни, опубліковано у серійних збірках, виданих у СРСР⁵. Архівних матеріалів вони не містять, усі зібрані в них документи раніше друкувалися в пресі. Оригінальні матеріали опубліковано тільки про конференції голів урядів трьох держав (радянські записи переговорів). Спершу надруковані у журналі «Международная жизнь», вони згодом вийшли окремою збіркою⁶. В ній добре представлено Кримську та Берлінську

¹ Наведемо, як приклад, річний комплект томів за 1941 р.: Foreign relations of the United States. Diplomatic papers. Washington (W), 1941: v. 1, General. The Soviet Union 1958; v. 2, Europe, 1959; v. 3, British Commonwealth. The Near East and Africa, 1959; v. 4, The Far East, 1956; v. 5, The Far East, 1956; v. 6, The American republics, 1963; v. 7, The American republics, 1962. Окремими книгами (без нумерації томів) видано документи про американсько-китайські стосунки за деякі роки, а також матеріали конференцій голів урядів трьох держав.

² Peace and war. United States foreign policy, 1931—1941, W., 1943.

³ U. S. Congress. Senate. Committee on foreign relations. A decade of American foreign policy. Basic documents, 1941—1949, W., 1950.

⁴ Documents on American foreign relations. Ed. by L. M. Goodrich and M. J. Carroll. vols. I—VII (1939—1945), Boston (B), 1940—1946.

⁵ Внешняя политика СССР. Сборник документов, т. IV (1935 — июнь 1941 г.), М., 1946; Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы, т. I—III, М., 1944—1947.

⁶ Тегеран—Ялта—Потсдам. Сборник документов, М., 1967.

конференції. Запис переговорів у Тегерані скорочено (випали, наприклад, матеріали, що стосуються проблеми радянських кордонів).

Додатковим джерелом є публікація документів захопленого союзниками наприкінці війни архіву німецького міністерства закордонних справ⁷ та збірка дипломатичних документів польського емігрантського уряду⁸.

Офіційне листування президента Рузвельта з головами урядів та держав опубліковано в США тільки частково. Деякі послання президента включено до відповідних томів серії «Зовнішні відносини Сполучених Штатів». У великих збірках про Тегеранську, Кримську та Берлінську конференції вміщено ряд послань, що ними Рузвельт обмінювався з Й. В. Сталіним, У. Черчиллем та президентом гомінданівського Китаю Чан Кай-ші. 1947 р. М. Тейлор, особистий представник президента США при Ватікані, видав невеличку збірку — листування воєнного періоду між Рузвельтом і папою римським Пієм XII⁹. Це одна-єдина американська публікація такого роду.

Важливим внеском у документацію історії другої світової війни є повна радянська публікація листування Й. В. Сталіна з головами урядів США й Англії. Другий том її містить радянсько-американські матеріали¹⁰. Історик повинен враховувати, що послання Рузвельта Радянському урядові були не лише діловими документами, а й мали на меті створити вигідне враження про американську зовнішню політику. Ці документи, що готувалися в державному департаменті й воєнному міністерстві, іноді не узгоджуються з нині відомими і більш вірогідними службовими матеріалами. Це стосується насамперед найважливішого питання про відкриття другого фронту.

Багато телеграм Рузвельта Черчиллю наведено у шеститомних мемуарах колишнього британського прем'єра. Проте переважна більшість їхнього листування воєнного часу (загалом близько 1700 документів) і досі захована в архівах. Промови Рузвельта, його послання конгресу та виступи на прес-конференціях і по радіо зібрано в 13-томному виданні, останні шість томів якого охоплюють період другої світової війни¹¹. Публікацію зіпсовано довільними виправленнями текстів упорядником видання С. Розенманом (стенограми виступів президента можна знайти в газеті «Нью-Йорк таймс»).

Приватне листування Рузвельта¹² також проливає світло на його зовнішньополітичні погляди, але таких матеріалів в ньому небагато.

Протоколи сенатського комітету в іноземних справах не друкуються повністю, тому їх значення як джерела дуже обмежене. З стенограм палати представників конгресу США найбільший інтерес становлять матеріали щодо перегляду закону про нейтралітет (1939 р.) та прийняття закону про ленд-ліз (1941 р.). Після вступу США у війну питання зовнішньої політики не займали помітного місця у дебатах. Слід зазначити, що до протоколів конгресу систематично включалися зовнішньополітичні виступи американських провінційних газет, яких не мають наші бібліотеки.

В 1946 р. було опубліковано 39 томів документів та матеріалів третього розслідування обставин вступу США у війну, а також доповідь об'єднаного комітету обох палат конгресу, що провадив це розслідування¹³. Публікація містить силу цінних документів від передвоєнного часу до Пірл-Харбора.

Щоденники й мемуари. Перший том спогадів Г. Трумена¹⁴, який став президентом США у квітні 1945 р. після смерті Рузвельта і відразу почав провадити гостро ворожий щодо Радянського Союзу курс, досить докладно показує американсько-радянські стосунки останніх тижнів війни. Ряд найважливіших урядових документів і матеріалів з питань американської зовнішньої політики містить підготовлений до друку одним з помічників президента, Р. Шервудом, двотомник під назвою «Папери Гаррі

⁷ Documents on German foreign policy 1918—1945. From captured archives of German foreign ministry and reich chancellery. Series D (1937—1945). vols. VIII—XIII (4.IX. 1939—11.XII. 1941). London (L)—W., 1954—1964.

⁸ Documents on Polish-Soviet relations, 1939—1945, v. I, 1939—1943, L. 1961.

⁹ Wartime correspondence between President Roosevelt and Pope Pius XII, New-York (NY), 1947.

¹⁰ Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. II. Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэном (август 1941 г.—декабрь 1945 г.), М., 1957.

¹¹ S. I. Rosenman, ed. The public papers and addresses of Franklin D. Roosevelt, vols. VIII—XIII, W., 1941—1950.

¹² F.D.R.: His personal letters, 1928—1945. Ed. by Elliot Roosevelt, assisted by J. P. Lash, v. 2 (1938—1945), N.Y., 1950.

¹³ U. S. Congress. Hearings before the joint committee on the investigation of the Pearl Harbor attack, vols. I—39; Report on the investigation of the Pearl Harbor attack, W., 1946.

¹⁴ Memoirs by Harry S. Truman, v. I. Year of decisions, N.Y., 1955.

Л. Гопкінса, що стосуються Білого дому»¹⁵. Спираючись на архів Гопкінса, «особисто-го державного секретаря» президента, Шервуд перший вказав на те, що пропозиція Рузвельта Радянському урядові розпочати переговори про другий фронт у 1942 р. була пов'язана з питанням про визнання передвоєнних західних кордонів СРСР. Шервуд опублікував весь текст надзвичайно важливої воєнної директиви Рузвельта від 16 липня 1942 р. та його телеграми американським представникам на конференції в Лондоні (23 липня), в якій порушувалося питання про наступ англо-американських сил на радянський Кавказ в разі успіху гітлерівців у війні з СРСР. Шервуд краще, ніж інші зарубіжні автори, схаактеризував місце Балканського півострова у стратегії союзників (на жаль, істориків більше приваблювали сенсаційні вигадки Е. Рузвельта й Р. Інгерсолла¹⁶). Все це пояснює, чому книжка ще й досі не втратила свого значення як джерело і витримала кілька видань, щоправда під новою назвою¹⁷.

Члени кабінету Рузвельта — воєнний міністр Г. Стімсон, міністр фінансів Г. Моргентау та міністр внутрішніх справ Г. Ікес¹⁸ — лишили по собі щоденники, що також становлять інтерес для дослідника проблеми. Нотатки Стімсона надруковано уривками, а щоденник Моргентау — здебільшого у викладі історика Дж. Блума, проте і в опублікованому тексті є багато цікавої інформації. З погляду вірогідності щоденник Ікеса подекуди не витримує критики як джерело з історії міжнародних відносин через схильність його автора приписувати Рузвельту власні екстравагантні ідеї в галузі зовнішньої політики. Публікацію щоденника Ікеса доведено тільки до 1941 р.

Державний секретар К. Хелл опублікував двотомні мемуари¹⁹. Їхня цінність як джерела знижена тим, що Рузвельт сильно обмежував поле діяльності Хелла, часто діяв через його голову, використовуючи Гопкінса або Уеллеса. Державного секретаря не було допущено до конференцій Рузвельта і Черчілля, до зустрічей голів урядів трьох держав. Звідси — істотні прогалини в загальному докладних спогадах. Менший інтерес становлять мемуари наступників Хелла — Е. Стеттініуса та Дж. Бірнса²⁰.

С. Уеллес, що був заступником державного секретаря до вересня 1943 р., випустив ряд праць, в яких спогади поєднано з публіцистикою²¹. Він користувався цілковитим довірям Рузвельта, добре знав зовнішньополітичні погляди президента, і це надає його книжкам та статтям особливої ваги.

Дослідник зовнішньої політики США періоду другої світової війни має до своїх послуг щоденники та мемуари численних американських послів та керівників дипломатичного відомства²².

Серед спогадів інших дипломатів слід згадати мемуари посла польського емігрантського уряду у Вашингтоні Я. Цехановського²³. В них, зокрема, міститься чимало даних про американську політику щодо СРСР у питанні про радянсько-польський кордон.

¹⁵ R. E. Sherwood. The White House papers of Harry L. Hopkins, vols. I—II, N.Y., 1948.

¹⁶ Э. Рузвельт. Его глазами, М., 1947; Р. Ингерсолл. Совершенно секретно. М., 1947.

¹⁷ R. E. Sherwood. Roosevelt and Hopkins. An intimate history, N.Y., 1948; L., 1949; N.Y., 1950. Російський переклад хибує багатьма неточностями (Роберт Шервуд Рузвельт и Гопкинс. Глазами очевидца, т. I—II, М., 1958).

¹⁸ H. L. Stimson and M. Bundy. On active service in peace and war, N.Y., 1948; J. M. Blum. From the Morgenthau diaries, v. 2, Years of urgency, 1938—1941, B., 1965; v. 3, Years of war, 1941—1945, B., 1967; The secret diary of Harold L. Ickes, v. III, The lowering clouds, 1939—1941, N.Y., 1954.

¹⁹ The memoirs of Cordell Hull, vols. I—II, N.Y., 1948.

²⁰ E. R. Stettinius. Roosevelt and the Russians. The Yalta conference, Garden City, 1948; J. F. Byrnes. Speaking frankly, N.Y., 1947; All in one lifetime, N.Y., 1958.

²¹ S. Welles. The time for decision, N.Y., 1944; Where are we heading? N.Y., 1946; Seven major decisions, L., 1951; Two Roosevelt decisions: one debit — one credit. — «Foreign affairs», січень 1951 р.

²² W. H. Standley and A. A. Ageton. Admiral ambassador to Russia, Chicago, 1955; J. G. Winant. Letter from Grosvenor Square. An account of a stewardship, B., 1947; C. J. H. Hayes. Wartime mission in Spain 1942—1945, N.Y., 1945; W. D. Leahy. I was there, N.Y., 1950; J. R. Deane. The strange alliance: The story of our efforts at wartime cooperation with Russia, N.Y., 1947; R. Murphy. Diplomat among warriors, Garden City, 1964; A. A. Berle. Tides of crisis, N.Y., 1957; D. Acheson. Power and diplomacy, Harvard, 1958; J. E. Grew. Ten years in Japan, N.Y., 1944; його ж. Turbulent era. A diplomatic record of forty years: 1904—1945, vols. 1—2. B., 1952; The private papers of Senator Vandenberg, ed. by A. H. Vandenberg, B., 1952; A. Harriman. Peace with Russia?, N.Y., 1959; The Moffat papers. Selections from the diplomatic journals of Jay Pierrepont Moffat, 1919—1943, ed. by N. H. Hooker, Cambridge, 1956; A. C. Millspough. Americans in Persia, W., 1946.

²³ J. Ciechanowski. Defeat in victory, Garden City, 1947.

Переважна більшість мемуаристів вороже і необ'єктивно ставилася до Радянського Союзу. Проте фактичний матеріал у їхніх спогадах доповнює документальні видання і при критичному підході може дати значну користь у дослідницькій роботі.

Те ж саме стосується й багатьох мемуарів американських військових керівників. Серед джерел цієї категорії слід виділити спогади генерала Д. Ейзенхауера, його заступника генерала М. Кларка та генерала А. Ведемейера, що був працівником, а з осені 1942 р. — начальником оперативного управління штабу армії США²⁴, мемуари голови комітету начальників штабів армії, флоту і авіації США адмірала У. Легі, начальника штабу військово-морського флоту адмірала Е. Кінга та начальника штабу армійської авіації генерала Х. Арнольда²⁵. Далекосхідний театр і стосунки з Чан Кай-ші відбито в спогадах генералів Дж. Стілвелла та К. Ченнолта²⁶.

Доповненням до літератури цієї категорії можуть служити спогади англійського генерала Ф. Моргана, що керував підготовкою союзницьких планів вторгнення в Європу, а також видані англійським істориком А. Брайантом²⁷ нотатки із щоденника начальника британського імперського генерального штабу генерала А. Брука.

Документальні матеріали в літературі. Допоміжним джерелом до вивчення воєно-політичної стратегії США в період другої світової війни є американська історична література. Вона поділяється на дві категорії: по-перше, нечисленні праці, автори яких мали доступ до архівів Білого дому, державного департаменту і Пентагона, по-друге, література, написана на базі лише друкованих матеріалів. До останньої групи належить переважна більшість книжок. До розряду джерел можна віднести лише праці першої категорії, що містять документальні матеріали. Отже, найперше завдання дослідника — виділити з цих праць документовану, фактичну основу, свідомо відкидаючи всю решту. Інший підхід неминуче поведе у полон до чужих концепцій.

З питань зовнішньої політики США першими з'явилися у світ книжки близьких до Рузвельта журналістів Дж. Олсопа та Р. Кінтнера. Вони описували період від початку війни до поразки Франції. Ф. Девіс та Е. Ліндлі продовжили виклад подій до вступу Америки у війну. Їхні публікації подавалися як свого роду неофіційні «білі книги»²⁸. Невдовзі після війни У. Лангер видав книжку про політику США щодо Віші, а Г. Фейс — про взаємини між союзниками та франкістською Іспанією. Обидва писали переважно про політичну передісторію окупації Північно-Західної Африки²⁹.

Два томи фундаментальної праці У. Лангера та С. Глісона присвячено міжнародним відносинам і зовнішній політиці США в 1937—1940 рр. та в 1940—1941 рр. Багато документовані і написані на високому професійному рівні ці книжки лишаються кращими у буржуазній історіографії³⁰.

Протягом 1950—1961 рр. Г. Фейс видав п'ять книжок з історії міжнародних відносин за весь період війни³¹. Цей автор іноді досить одверто пояснює мотиви американської політики. Тривалий час він займав відповідальну посаду радника державного департаменту з економічних питань і був добре обізнаний з внутрішньою «кухнею» американської політики.

Усі перелічені праці написані з позицій неприхованої апологетики американської політики і ставитись до них треба дуже критично. Нині їхня документальна основа значною мірою втратила свою цінність у зв'язку з виходом у світ чергових томів серії «Зовнішні відносини Сполучених Штатів».

²⁴ D. D. Eisenhower. *Crusade in Europe*. N. Y., 1951; M. W. Clark. *Calculated risk*, N. Y., 1950; A. C. Wedemeyer. *Wedemeyer reports*, N. Y., 1958.

²⁵ W. D. Leahy. *I was there*, N. Y., 1950; E. J. King and W. M. Whitehill. *Fleet Admiral King. A naval record*. N. Y., 1952; H. H. Arnold. *Global mission*, N. Y., 1949.

²⁶ *The Stilwell papers*, N. Y., 1948; C. L. Chennault. *Way of a fighter*, N. Y., 1949.

²⁷ F. S. Morgan. *Overture to Overlord*. Garden City, 1950; A. Bryant. *The turn of the tide*, N. Y., 1957; його ж. *Triumph in the west*, Garden City, 1959.

²⁸ J. Alsop and R. Kintner. *American white paper. The story of American diplomacy and second world war*, N. Y., 1940; F. Davis and E. K. Lindley. *How war calmed. An American white paper from the fall of France to Pearl Harbor*, N. Y., 1942.

²⁹ W. L. Langer. *Our Vichy gamble*, N. Y., 1947; H. Feis. *The Spanish story: Franco and nations at war*, N. Y., 1948.

³⁰ W. L. Langer and S. E. Gleason. *The challenge to isolation, 1937—1940*, N. Y., 1952; *The undeclared war, 1940—1941*, N. Y., 1953.

³¹ H. Feis. *The road to Pearl Harbor. The coming of the war between the United States and Japan*, Princeton, 1950; *The China tangle: the American effort in China from Pearl Harbor to the Marshall mission*, Princeton, 1953; *Churchill—Roosevelt—Stalin. The war they waged and the peace they sought*, Princeton, 1957; *Between war and peace. The Potsdam conference*, L., 1960; *Japan subdued: the atomic bomb and the end of the war in the Pacific*, Princeton, 1961.

Цього не можна сказати про книжки Х. Ноттера та Руг Рассел, що висвітлюють роботу «Консультативної ради з питань післявоєнної зовнішньої політики», створеної в державному департаменті для підготовки проекту міжнародної організації безпеки на заміну Ліги націй. Першу з них видано державним департаментом³², другу — Брукінгським інститутом міжнародних проблем (Вашінгтон)³³. Обидві містять великий документальний матеріал, що не дублюється в жодній іншій публікації і служить єдиним джерелом інформації з ряду важливих питань зовнішньої політики США в роки війни.

Основним джерелом про американську стратегію є офіційна 96-томна історія — «Армія Сполучених Штатів у другій світовій війні»*. Видання ще не закінчено, але вже опубліковано майже всі томи, присвячені керівництву війною на тому рівні, де військова стратегія безпосередньо змикається з політикою³⁴. Це робить їх цінним доповненням до збірок дипломатичних документів. Усі книги написано виключно на архівних матеріалах. В науковому апараті автори подають повну характеристику використаних документів (назву, вказівку про приналежність і призначення, дату виконання). Тематична близькість багатьох томів змушувала авторів вишукувати нові документи, розширювати коло джерел, щоб уникнути дублювання. Все це допомагає критично оцінювати документальну основу праць, переосмислювати багатий фактичний матеріал, що міститься в них.

Доповненням до цієї серії може служити «Велика стратегія» — шеститомна англійська офіційна історія другої світової війни, в якій комплексно розглядаються питання зовнішньої політики та військової стратегії. Значну увагу тут приділено англо-американським відносинам.

Допоміжним джерелом для дослідника зовнішньої політики США у другій світовій війні можуть служити матеріали про діяльність американської розвідки³⁵, яка взяла на себе багато секретних функцій дипломатичного відомства і перетворилася на знаряддя зовнішньої політики американського імперіалізму.

Детальну інформацію про американську економіку, рівень її розвитку та концентрацію капіталу напередодні і в роки війни містять статистичні публікації міністерства торгівлі США³⁶. Їх широко використано в довіднику «Соединенные Штаты

³² Postwar foreign policy preparations, 1939—1945, W., 1949 (у передмові названий автор — Х. Л. Ноттер.— В. К.).

³³ Ruth B. Russel assisted by Jeannette E. Muther. A history of the United Nations Charter. The role of the United States 1940—1945, W., 1958.

* Спеціальні збірки документів з питань стратегії не видавалися. Окремі директиви та меморандуми об'єднаного американсько-англійського комітету начальників штабів та комітету начальників штабів армії, флоту і авіації США вміщено у томах серії «Зовнішні відносини Сполучених Штатів», присвячених конференціям голів урядів трьох держав. Однак там вони опубліковані вибірково і не охоплюють весь період війни.

³⁴ M. S. Watson. Chief of staff: prewar plans and preparations, W., 1950; R. S. Cline. Washington command post: the operations division, W., 1951; M. Matloff and E. D. Snell. Strategic planning for coalition warfare, 1941—1942, W., 1953; M. Matloff. Strategic planning for coalition warfare, 1943—1944, W., 1959; F. C. Poague. The supreme command, W., 1954; L. Morton. Strategy and command: the first two years, W., 1962; R. M. Leighton and R. W. Coakley. Global logistics and strategy, 1940—1943, W., 1955; G. F. Howe. Northwest Africa: seizing initiative in the west, W., 1957; G. A. Harrison. Gross-Channel attack, W., 1951. Частина книжок цієї серії вийшла у скорочених російських перекладах без наукового апарату: М. Мэтлофф и Э. Снелл. Стратегическое планирование в коалиционной войне 1941—1942 гг. М., 1955; М. Мэтлофф. От Касабланки до «Оверлорда», М., 1964; Ф. С. Погью. Верховное командование, М., 1959. Офіційні історії дій флоту і авіації США у другій світовій війні містять матеріали оперативного і тактичного характеру. Інформації про центральне керівництво війною в них дуже мало.

³⁵ Записи бесід Аллена Даллеса з уповноваженим розвідки СС (СД.— В. К.) князем Максом Егномом Гогенлоз.— «Новое время», 1960, № 27; A. W. Dulles. Germany's underground, N.Y., 1947; H. B. Gisevius. Bis zum bitteren Ende, Bd. 1—2, Hamburg, 1947; U. von Hassel. Diaries. vol. 2, L., 1952; H. Schacht. Abrechnung mit Hitler, Hamburg-Stuttgart, 1948; F. von Papen. Memoirs, L., 1952; M. Kállay. Hungarian premier, N.Y., 1954; The labyrinth, Memoirs of Walter Schellenberg, N.Y., 1956; W. Hagen. Die geheime Front, Linz-Wien, 1950; I. Colvin. Master spy, N.Y., 1951; R. Rechel. Deutscher Widerstand, Zürich, 1947; H. Rothfels. German opposition to Hitler, Illinois, 1948; J. L. Bryans. Blind victory (secret communications, Halifax—Hassel), L., 1951; G. Ritter. Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung, Stuttgart, 1954.

³⁶ The United States in world economy: the international transactions of the United States during the interwars period. Prepared by H. Lary and associates, W., 1943; Historical statistics of the United States 1789—1945, W., 1949; Statistical abstract of the United States, W., 1939—1945 (щорічник).

Америки», випущеному двома виданнями Державним інститутом «Советская энциклопедия»³⁷. Основними літературними джерелами тут є спогади керівника управління промислової мобілізації Д. Нелсона, монографія Р. Сміта з серії «Армія Сполучених Штатів у другій світовій війні», книжка Л. Чендлера та Д. Уоллеса, а також дослідження Е. Джеймса³⁸.

Економічна допомога США союзникам докладно описана у книзі керівника адміністрації по виконанню закону про ленд-ліз Е. Стеттініуса. Статистичні матеріали з цього питання містить збірка, видана в 1952 р. Ще в 1945 р. міністерство торгівлі опублікувало довідку про радянсько-американську торгівлю в роки війни³⁹.

Дані про американські закордонні капіталовкладення перед війною зібрано в статистичній праці К. Льюїс⁴⁰. Для з'ясування динаміки та тенденцій їхнього розвитку ці дані слід зіставляти з матеріалами попередньої праці того ж автора та книжки Г. Фейса, виданої в 1945 р.⁴¹

Незалежно від завдань, які ставили перед собою буржуазні автори, великий статистичний матеріал, що міститься в їхніх працях, створює ясну картину економічної експансії американського імперіалізму, показує його економічні інтереси та жорстоку боротьбу за світові ринки сировини і збуту, за сфери прикладення капіталу, що й визначало зміст зовнішньої політики США.

Первинним джерелом для висвітлення ходу внутрішньої боротьби в США з питань зовнішньої політики є американська преса. Істотний інтерес становлять дані масових опитувань, що провадилися в час війни. Поряд з інститутом Геллапа обстежування громадської думки з питань зовнішньої політики провадили журнал «Форчун», газета «Вашінгтон пост», а також різні організації. Найповнішою колекцією результатів опитувань періоду війни є збірка Х. Кентріла⁴². Але до цих матеріалів слід підходити обережно, бо тенденційність таких обслідувань легко визначається формулюванням анкет та непропорційністю охоплення окремих груп населення.

Названі джерела створюють достатню основу для вивчення зовнішньої політики США періоду другої світової війни. Вони широко, але тенденційно використовуються в американській історіографії. Фальсифікаторські вправи буржуазних авторів докладно розглянуто й викрито в численних критичних статтях наших дослідників, і на цьому питанні тут спинятися немає потреби.

II. Зовнішня політика і стратегія США 1939—1945 рр. в радянській історіографії.

На противагу буржуазній історіографії з її суб'єктивізмом, довільністю добору і тлумачення фактів радянські дослідники підходять до вивчення минулого озброєні єдиною науковою марксистсько-ленінською методологією, яка дає ключ до глибокого розуміння історичного процесу у всій його складності і суперечливості.

Американська зовнішня політика в роки війни більш чи менш докладно розглядається в ряді загальних праць як з історії міжнародних відносин, так і з історії США. З числа колективних монографій слід виділити другий том історії міжнародних відносин та зовнішньої політики СРСР, в якому багато місця приділено Америці. Побіжно висвітлюються питання зовнішньої політики США в десятому томі Всесвітньої історії, присвяченому періодові 1939—1945 рр., та в першій частині Історії зовнішньої політики СРСР, в якій використано і радянський дипломатичний архів⁴³. Спільним недоліком цих праць є те, що в них навіть не згадується та вперта боротьба, яку американська дипломатія з 1941 р. до Ялтинської конференції (лютий 1945 р.) вела проти визнання передвоєнних західних кордонів СРСР.

³⁷ Соединенные Штаты Америки, М., 1942, 1946.

³⁸ D. M. Nelson. Arsenal of democracy. The story of American war production, N Y., 1946; R. E. Smith. The army and economic mobilization, W., 1959; L. V. Chandler and D. H. Wallace. Economic mobilization and stabilization, N Y., 1951; E. Janeway. The struggle for survival; a chronicle of economic mobilization in World War II, New Haven, 1951.

³⁹ E. R. Stettinius. Lend-lease. Weapon for victory, N Y., 1944; Foreign aid by the United States government, 1940—1951, W., 1952; United States trade with Russia (U.S.S.R.) during the war years, W., 1945.

⁴⁰ Клеона Льюис. Страны — должники и страны — кредиторы (1938, 1944), М., 1947.

⁴¹ Cleona Lewis. America's stake in international investments, W., 1938; H. Feis. The investment of American capital abroad, N. Y., 1945.

⁴² H. Cantril, ed. Public opinion, 1935—1946, Princeton, 1961.

⁴³ История международных отношений и внешней политики СССР, т. II, 1939—1945 гг., под ред. В. Г. Трухановского, М., 1962; Всемирная история, т. X, под ред. В. В. Курасова (отв. ред.), О. М. Некрича (зам. отв. ред.) и др., М., 1965; История внешней политики СССР, ч. I (1917—1945 гг.), под ред. Б. Н. Пономарева, А. А. Громыко, В. М. Хвостова, М., 1966.

Спеціальний інтерес становить капітальна монографія М. М. Иноземцева⁴⁴. Досліджуючи зовнішню політику США в епоху імперіалізму, автор докладно спинається на вузлових питаннях періоду війни. Важливі її аспекти показано в працях В. Я. Аварина, Г. А. Деборіна, Л. М. Іванова, В. Л. Ізраєляна, М. М. Яковлева, В. Б. Воронцова⁴⁵.

Окреме місце займають праці, де висвітлюється як внутрішній розвиток Америки, так і її зовнішня політика. Заслугує на увагу розділ Б. Я. Михайлова «США в роки другої світової війни» у другому тому колективних нарисів нової та новітньої історії Сполучених Штатів⁴⁶. По суті, це — окреме монографічне дослідження. Колосальний за обсягом матеріал проаналізовано М. М. Яковлевим у книзі, що показує внутрішнє життя й зовнішню політику США 1939—1945 рр. у контексті їхнього загального розвитку майже за півсторіччя⁴⁷. Широке коло питань охоплює В. І. Лан у праці⁴⁸, яка увінчує багаторічну діяльність ветерана радянської американістики.

Значний інтерес становить монографія В. Г. Трухановського⁴⁹. В британській зовнішній політиці 1940—1945 рр. стосунки з Сполученими Штатами посідали центральне місце. Автор приділяє їм належну увагу, та поряд з тим книга містить першорядний матеріал про зовнішню політику самих Сполучених Штатів.

Період нейтралітету США. Всі автори, які писали про причини виникнення війни, підкреслюють причетність американського імперіалізму до розпалювання воєнної пожежі. Спеціально цьому питанню присвячено статтю Ю. М. Мельникова⁵⁰.

Майже всі дослідники, що спинаються на початковому періоді війни, приділяють увагу американським пошукам компромісного миру між західними державами та гітлерівською Німеччиною. Спеціальною працею є тільки стаття П. Беглова про місію Уеллеса в Європу на початку 1940 р.⁵¹

Зовнішня політика США після капітуляції Франції висвітлюється переважно під кутом зору англійської політики. В центрі уваги тут — формування англо-американського союзу. Найбільш докладно процес простежено Л. В. Поздеевою⁵². Радянсько-американські стосунки 1939—1941 рр. (до початку Великої Вітчизняної війни) показано в останньому розділі книжки В. О. Валькова⁵³. Інших досліджень на цю тему немає.

Дещо більшу увагу приділено позиції панівних кіл США після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. Крім спеціальної статті Б. І. Марушкіна⁵⁴, це питання розглядають і згадані вище загальні праці. Проте в цих дослідженнях не простежується еволюція американської політики від одвертої ворожості до готовності вступити у союз з СРСР проти Німеччини, не аналізуються гострі суперечності всередині правлячого класу США з цього питання.

Стосунки між США і країнами «осі» показано у ряді книжок та статей⁵⁵, серед яких виділяється фундаментальне дослідження Г. М. Севостьянова. Основну увагу в

⁴⁴ Н. Иноземцев. Внешняя политика США в эпоху империализма, М., 1960.

⁴⁵ В. Я. Аварин. Борьба за Тихий океан. Агрессия США и Англии, их противоречия и освободительная борьба народов, М., 1952; Г. А. Деборин. Вторая мировая война. Военно-политический очерк, М., 1958; Л. Н. Иванов. Очерки международных отношений в период второй мировой войны (1939—1945 гг.), М., 1958; В. Л. Израэляна. Дипломатическая история Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1959; Н. Н. Яковлев. США и Англия во второй мировой войне, М., 1961; В. Б. Воронцов. Тихоокеанская политика США. 1941—1950, М., 1967.

⁴⁶ Очерки новой и новейшей истории США, т. II, под ред. Г. Н. Севостьянова и др., М., 1960.

⁴⁷ Н. Н. Яковлев. Новейшая история США (1917—1960), М., 1961.

⁴⁸ В. И. Лан. США в военные и послевоенные годы (1940—1960), М., 1964.

⁴⁹ В. Г. Трухановский. Внешняя политика Англии в период второй мировой войны (1939—1945), М., 1965.

⁵⁰ Ю. М. Мельников. Роль американско-германских противоречий в возникновении второй мировой войны. — «Вопросы истории», 1959, № 3.

⁵¹ П. Беглов. Миссия Уэллеса в Европу. — «Вопросы истории», 1949, № 6.

⁵² П. Кадомский. Формирование англо-американского блока после капитуляции Франции (май — декабрь 1940 года). — «Вопросы истории», 1950, № 1; А. А. Карцев. Американско-англо-африканские переговоры в Северной Африке в начале второй мировой войны (август 1940 — январь 1941 г.). — «Ученые записки Института востоковедения АН СССР», т. 19-а, Арабский сборник, М., 1959; Л. В. Поздеева. Англия и закон о ленд-лизе. — «Новая и новейшая история», 1961, № 4; А. М. Некрич. Внешняя политика Англии, 1939—1941 гг., М., 1963; Л. В. Поздеева. Англо-американские отношения в годы второй мировой войны (1939—1941 гг.), М., 1964.

⁵³ В. А. Вальков. СССР и США (их политические и экономические отношения), М., 1965.

⁵⁴ Б. И. Марушкін. Позиция правящих кругов США и Англии в отношении фашистской агрессии против СССР. — «Вопросы истории», 1960, № 7.

⁵⁵ Л. А. Березный. Японо-американские отношения 1931—1941 гг. в документах госдепартамента США. — «Вопросы истории», 1948, № 10; Б. Родов. Роль США

них приділено американсько-японським переговорам 1941 р., провал яких і призвів до вступу США у війну. Спільною вадою цих праць є крайнє перебільшення готовності США до компромісу з японцями.

Період війни. В радянській історіографії ще й досі немає жодного спеціального дослідження про політику США щодо СРСР та радянсько-американські відносини, хоч вони й розглядаються побіжно в загальних працях, і дещо докладніше — у великій монографії В. Л. Ізраєляна⁵⁶. Вже понад двадцять років книжка К. І. Лукашова — єдине дослідження зовнішньоекономічної політики США в роки війни⁵⁷. Американсько-англійські стосунки викладено у згадуваній книзі В. Г. Трухановського.

Слабо висвітлено відносини США з нейтральними країнами. Є лише праці про місію А. Міллспа в Ірані та про зв'язки між США і франкістською Іспанією⁵⁸. Значне місце відведено подіям воєнного часу у книзі С. О. Гоніонського про відносини між США і Латинською Америкою⁵⁹.

Бракує ґрунтовних досліджень таких важливих аспектів проблеми, як політика американського імперіалізму щодо країн Східної Європи, Близького і Далекого Сходу, Африки. В роки другої світової війни імперіалізм США виступив з вимогою надати колоніям незалежність, щоб забезпечити собі широкий доступ в їхню економіку. Вивчення американської політики воєнного періоду в колоніальному питанні допомагає збагнути суть сучасного неоколоніалізму, яка полягає в експлуатації політично незалежних, але економічно відсталіх країн розвинутими імперіалістичними державами. Окремими розвідками з цієї проблеми є статті В. Г. Трухановського та Л. В. Поздеевої⁶⁰.

Чекає на свого історика і роль Сполучених Штатів у створенні ООН. Саме тут лежить ключ до відповіді на кардинальне питання про конкретну політичну мету американського імперіалізму у війні.

В галузі стратегії союзників інтерес зосереджено на передісторії другого фронту. Статей тут безліч, хоч жодну з них не присвячено спеціально позиції США. Тривалий час під впливом тенденційних, але зовні вірогідних писань американських авторів увага наших дослідників концентрувалася майже виключно на Англії, бо її помилково вважали головним винуватцем затримки другого фронту. Ця традиція відбилася і на книзі І. М. Земскова⁶¹, ще й досі єдиній в нашій літературі праці, побудованій на матеріалах радянського дипломатичного архіву. Політику США щодо другого фронту викладено тут на основі висловлювань президента Рузвельта радянському послові, без залучення американських службових документів.

Поступово посилювся інтерес до вивчення американських документальних публікацій та матеріалів серії «Армія Сполучених Штатів у другій світовій війні». Тут багато зробили М. М. Яковлев і дослідники історії другого фронту І. Н. Ундасинов та В. М. Куліш⁶². Вони зокрема показують, що у зволіканні відкриття другого фронту Рузвельт винен не набагато менше, ніж Черчилль.

На питанні про другий фронт спиняються всі автори, які пишуть про війну, та вони не з'ясовують, що Рузвельт виступив ініціатором переговорів про другий фронт у 1942 р. виключно з метою зірвати англійське визнання нових західних кордонів СРСР. Непомічено й те, що причиною висадки у Північно-Західній Африці восени 1942 р. була відмова Сполучених Штатів від планів наступальних дій у Європі на 1943 р. і перехід до оборонної стратегії у зв'язку з очікуваною ними поразкою Радян-

и Японии в подготовке и развязывании войны на Тихом океане, 1938—1941 гг., М., 1951; В. Я. Леде. Американско-германские отношения в начальный период второй мировой войны. (Вопросы новой и новейшей истории, М., 1958); Г. Н. Севостьянов. Подготовка войны на Тихом океане (сентябрь 1939 г.—декабрь 1941 г.), М., 1962; Н. Н. Яковлев. Загадка Перл-Харбора, М., 1963.

⁵⁶ В. Л. Израэлян. Антигитлеровская коалиция (Дипломатическое сотрудничество СССР, США и Англии в годы второй мировой войны), М., 1964.

⁵⁷ К. И. Лукашев. Основные вопросы военной и послевоенной внешнеторговой политики США, М., 1947.

⁵⁸ М. В. Попов. Американский империализм в Иране в годы второй мировой войны (американская финансовая миссия), М., 1956; Ф. И. Видясов. К вопросу об американско-испанских отношениях в период второй мировой войны.—«Новая и новейшая история», 1959, № 2; С. П. Пожарская. Испания и вторая мировая война.—«Новая и новейшая история», 1968, № 1.

⁵⁹ С. А. Гонимский. Латинская Америка и США, 1939—1959, М., 1960.

⁶⁰ В. Г. Трухановский. Колониальная проблема в отношениях между главными участниками антифашистской коалиции.—«Вопросы истории», 1965, № 5; Л. В. Поздеева. Англо-американские отношения на Ближнем и Среднем Востоке во время второй мировой войны.—«Новая и новейшая история», 1968, № 1.

⁶¹ И. Н. Земсков. Из дипломатической истории второго фронта в Европе (1941—1944 гг.). Документальный очерк, М., 1961.

⁶² Н. Н. Яковлев. США и Англия во второй мировой войне, М., 1961; В. М. Кулиш. Раскрытая тайна. Предистория второго фронта в Европе, М., 1965; И. Н. Ундасинов. Рузвельт, Черчилль и второй фронт, М., 1965.

ського Союзу. Поза увагою дослідників залишився і той факт, що перелом у ході війни на Східному фронті виявився цілком несподіваним для військово-політичного керівництва США і зруйнував усю його стратегію, спрямовану на завоювання світової гегемонії. Авторі численних праць не спромоглися з'ясувати головну роль США у зриві другого фронту в 1942 і 1943 рр., взаємозалежність дій американських збройних сил на Європейському і Тихоокеанському театрах та вирішальний вплив цього на затягування війни проти гітлерівської Німеччини.

Таємні переговори американців з ворогом розглядаються у статті В. Д. Гранова⁶³. Це питання висвітлюється також у працях про змову 20 липня 1944 р.⁶⁴ Оскільки вони не присвячені спеціально діяльності американської розвідки, в них не могли бути показані таємні антирадянські угоди між англо-американцями та гітлерівськими сателітами з метою виведення останніх з-під удару Радянської Армії. Про це можна тільки жалкувати, бо саме тут — суть «балканських задумів» реакції США і Англії, а не у вигаданій американськими авторами альтернативі другого фронту.

Внутрішня боротьба в США за напрямок зовнішньополітичного курсу країни у початковий період війни стала об'єктом досліджень О. В. Георгієва та Ю. Л. Кузнеця⁶⁵. В цих працях зібрано й узагальнено багатий фактичний матеріал, проте в них не розкрито економічні причини розколу в панівних колах США щодо питань зовнішньої політики. Не показано особливу складність становища в країні, яке зумовило, наприклад, те, що під час президентських виборів 1940 р. проти кандидатури Рузвельта рішуче виступали як комуністи, так і представники крайньої реакції, хоч між ними не було нічого спільного. Лише М. М. Яковлев у своїй книзі про новітню історію США не обминає цього питання.

Широку картину внутрішнього життя Америки 1935—1955 рр. дано у фундаментальній монографії Б. Я. Михайлова про КВП⁶⁶. Аналогів до цієї книги немає навіть в численній американській літературі про профспілки. Особливо детально схарактеризовано в праці період війни.

В ряді названих вище праць показано рух за другий фронт у 1942 р., але без аналізу розстановки і розвитку політичних сил в країні. В цьому найсвоєріднішому феномені другої світової війни вбачають лише петиційну кампанію, а не вияв класової боротьби трудящих проти реакційних сил. При такому підході сам собою напрошується хибний висновок, що народний рух за другий фронт виявився безрезультатним — адже безпосередню мету його в 1942 р. не було досягнуто. Залишаються непоміченими найглибші наслідки керіваного комуністами інтернаціоналістського руху широких мас як процесу згуртування і піднесення прогресивних сил Америки, що на дальших етапах війни руйнувало антирадянські задуми реакції, зміцнювало бойовий союз американського і радянського народів проти фашистських агресорів.

Ми майже вичерпали список радянських наукових праць з проблеми⁶⁷. Впадає у вічі вкрай недостатня кількість спеціальних досліджень. Зовнішня політика США у другій світовій війні подається здебільшого принагідно, при висвітленні інших питань. Таке становище є глибоко незадовільним. Воно призвело до того, що в літературі замість точно встановлених фактів і обґрунтованих поглядів на важливі аспекти проблеми панують концепції, далекі від історичної реальності.

⁶³ В. Д. Гранов. Из истории тайных переговоров между представителями Германии и США в период второй мировой войны. — «Ученые записки Академии общественных наук», вып. 42, М., 1958.

⁶⁴ В. Фомин. Характер и цели заговора 20 июля 1944 года в Германии. — «Военно-исторический журнал», 1959, № 7; Д. Мельников. Заговор 20 июля 1944 г. в Германии. Легенда и действительность, М., 1962; М. А. Мильштейн. Заговор против Гитлера (20 июля 1944 г.), М., 1962.

⁶⁵ А. В. Георгієв. Американский изоляционизм в период второй мировой войны. — «Ученые записки МГУ», вып. 114, История, М., 1947; Ю. Л. Кузнец. О роли народных масс США в период вступления страны во вторую мировую войну (1939—1941 гг.). — «Вестник Ленинградского университета», 1957, № 14; його ж. Внутренняя борьба в США по вопросу вступления США в войну. — «Вестник Ленинградского университета», 1959, № 3; його ж. Вступление США во вторую мировую войну, М., 1962.

⁶⁶ Б. Я. Михайлов. Конгресс производственных профсоюзов США, 1935—1955 (из истории американского рабочего движения), М., 1959.

⁶⁷ Кілька праць з цієї тематики належать авторів даної статті: Імперіалістичні плани США в другій світовій війні. — «УІЖ», 1958, № 2; Боротьба в США з питань політики щодо СРСР в роки Великої Вітчизняної війни (липень 1942 — червень 1943 рр.), К., 1958; Правда о заговоре против Гитлера 20 июля 1944 г., К., 1960; Они хотели украсть у нас победу. Очерки внешней политики США во второй мировой войне (1939—VI. 1943), К., 1964; Стратегія США в Європі до перелому в ході Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1965, № 5; Міжнародний імперіалізм і Україна, 1941—1945, К., 1966.

Проте було б неправильно применшувати зроблене. Радянська історіографія має досягнення у дослідженні зовнішньої політики США 1939—1945 рр. Розкрито її класові корені й напрям. Всебічно, з марксистських позицій висвітлено процес загострення американо-японських відносин і вступ США у війну. Докладно простежено стосунки між США і Англією протягом усієї війни. Показано внутрішню боротьбу в країні з питань зовнішньої політики у 1940—1943 рр. Створено ряд цінних праць з історії другого фронту. Однак багато інших аспектів проблеми висвітлено фрагментарно або й зовсім не зачеплено. Найгірше стоїть справа з періодом після вступу США у війну. Відсутність досліджень з галузі радянсько-американських стосунків промовляє тут сама за себе. Та навіть вивчення таких важливих питань, як відносини Сполучених Штатів з іншими країнами, не може замінити досліджень суто американської політики.

Науочно про це свідчить те, що майже всі наявні праці обходять питання про конкретну політичну мету США після вступу у війну. Говориться лише про прагнення США усунути економічну конкуренцію Німеччини та Японії і забезпечити собі панування на світових ринках, тобто про те, що завжди було властиве політиці американського імперіалізму. Серйозним методологічним недоліком є й те, що американська зовнішня політика і стратегія вважаються однаковими до і після перелому в ході війни внаслідок Сталінградської перемоги Радянської Армії, тобто розглядаються як такі, що були позбавлені розвитку. Поширеною методологічною вадою є показ зовнішньої політики США у відриві від внутрішньої, тоді як між ними існував найглибший взаємозв'язок. У кращому разі події внутрішнього життя Америки подаються лише як «фон» для зовнішньої політики, а не як органічний компонент єдиного процесу.

Багато недоліків у висвітленні воєнної стратегії США, розуміння якої має особливо велике значення, бо в умовах війни саме стратегія найповніше виражає зовнішньополітичні цілі держави. Та чи не найбільш прикрою є недооцінка постійного впливу радянського фактора на зовнішню політику і воєнну стратегію США протягом війни. Як правило, згадуються лише арденські події взимку 1944—1945 рр. та спроби американських керівників домогтися вступу Радянського Союзу у війну проти Японії. Об'єктивно це применшує значення всесвітньо-історичних перемог Радянського Союзу.

Такими є підсумкові висновки із ознайомлення з станом дослідження зовнішньої політики США у другій світовій війні. Їх досить, щоб переконатися в необхідності посилення уваги до важливої проблеми.

В. С. КОВАЛЬ

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

НЕЗБОРИМА СИЛА ІДЕЙ ЖОВТНЯ
Матеріали наукової сесії «Історичне
значення Великої Жовтневої соціалістичної
революції в житті українського
і польського народів»,
вид-во Київського університету,
К., 1967, 183 с.

Проблемі вирішального впливу ідей Великого Жовтня на весь хід світової історії, зокрема розкриттю величезного значення їх для історичної долі двох братніх народів — українського і польського присвячено рецензовану книгу, в якій вміщені статті істориків Радянської України і народної Польщі.

Науковий інтерес становить стаття професора О. Т. Юрченка «В. І. Ленін і Україна». В ній наводяться цікаві матеріали з фондів Центрального партархіву Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, з документальних публікацій і періодичної преси. Вони є яскравим свідченням того, як під впливом ідей Леніна, Великого Жовтня наростала хвиля соціалістичної революції на Україні, посилювався організований і керований більшовиками рух трудящих за соціальне і національне визволення.

В статтях українського науковця, доктора історичних наук А. В. Лихолата «Велика Жовтнева соціалістична революція і створення Української держави» й польського історика, доктора Е. Басінського «Велика Жовтнева соціалістична революція і Польща» звучить один висновок, що здобутки Жовтня, принципи ленінізму стали для трудящих обох країн програмою боротьби за перемогу нового ладу. На багатому фактичному матеріалі автори показують, що робітничо-селянський уряд Росії, керуючись ленінською національною політикою, виступив як справжній захисник національних інтересів українського і польського народів. Увагу привертають сторінки, де на широкий документальний базі висвітлено загострення класової боротьби на місцях і утворення пролетарських органів влади, змову націоналістичної буржуазії України й Польщі з імперіалізмом.

Польський науковець доктор З. Іжиковський викрив загарбницьку суть політики правлячої кліки панської Польщі, зазіхання її на українські й білоруські землі, а також зрадницьку роль українських буржуазних націоналістичних недобитків, що марширували разом з білопольськими вій-

ськами на Київ. Автор дав вірну класову оцінку нападу буржуазної Польщі на Радянську Україну, підкресливши, що це була війна між силами міжнародного імперіалізму і силами міжнародної соціалістичної революції. Миролюбну ленінську політику урядів РРФСР і УРСР З. Іжиковський висвітлює як єдиний шлях до розв'язання територіальних конфліктів між державами.

Темі пролетарського інтернаціоналізму присвячена стаття старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР, кандидата історичних наук П. М. Калениченка «Участь польських трудящих у Великій Жовтневій соціалістичній революції та громадянській війні на Україні». В ній показано, як під впливом революціонізуючих ідей Великого Жовтня, під керівництвом більшовицької партії, польських революційних соціал-демократів, а згодом комуністів кращі представники польського народу влилися в ряди борців за соціалізм у нашій країні. Про цю єдність свідчить ряд яскравих фактів, наведених автором, зокрема самовіддана діяльність польських революціонерів-ленінців. Позитивною рисою статті є те, що П. М. Калениченко порушив ряд питань майже або зовсім не досліджених в нашій історичній літературі, дав правильну політичну оцінку боротьбі польських інтернаціоналістів за священну справу Великого Жовтня на нашій землі.

Про спільну революційно-визвольну боротьбу українських і польських трудящих на західноукраїнських землях під керівництвом КПП і КПЗУ розповідає кандидат історичних наук А. Д. Ярошенко. Значне місце він відводить висвітленню єдності дій польських і українських комуністів, які докладали зусиль, щоб згуртувати трудящих різних національностей з метою повалення буржуазно-поміщицького ладу в країні. Цілком правильно в статті підкреслено, що пролетарський інтернаціоналізм розвивався і міцнів на основі спільності соціально-класових інтересів, під могутнім впливом ідей марксизму-ленінізму.

Суворим випробуванням і водночас загартуванням пролетарського інтернаціоналізму була боротьба обох братніх народів проти спільного ворога — гітлерівського фашизму. Цій темі присвячені статті двох побратимів по зброї — польського патріота, який починав свій партизанський шлях на Волині, нині заступника командуючого Військово-Морським флотом ПНР контр-адмірала Юзефа Собесаяка і колишнього

партизана, а нині професора, доктора історичних наук, Героя Радянського Союзу В. І. Клокова. Автори охарактеризували бойову співдружність українців і поляків у роки Великої Вітчизняної війни, визначили ту велику допомогу, яку подав Радянський Союз польському народові в організації і розгортанні партизанського руху в Польщі. Все це сприяло активній протидії отруйному буржуазному націоналізму, який намагався перешкодити єднанню двох народів, зміцнювало позиції польського революційного руху, розчищало шлях для докорінних соціально-економічних перетворень у братній країні.

Цікавий матеріал про те, як ґартувалися пролетарський інтернаціоналізм, бойова співдружність українського і польського народів у дні громадянської війни і в боротьбі проти фашистських загарбників, читач знайде у виступах доцента, генерал-майора у відставці О. Л. Кроніка і прославленого керівника партизанського руху на Україні, двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова.

Питанням дружби і тісного співробітництва трудящих України й Польщі у післявоєнний період присвячені статті доктора історичних наук І. Ф. Євсєєва «Економічне і науково-технічне співробітництво Радянської України і народної Польщі» та голови правління Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби М. А. Скачка «Культурні зв'язки двох братніх народів — українського і поль-

ського». Свіжістю і новизною фактичного матеріалу відзначаються зокрема сторінки про взаємодопомогу у відбудові й розвитку народного господарства, піднесенні добробуту та культурного рівня населення обох країн. Автори підкреслили, що це дружнє співробітництво між УРСР та ПНР у галузі економіки, науки, культури ґрунтується на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, які є запорукою політичної консолідації і єдності країн соціалізму.

Рецензована книга не позбавлена окремих недоліків зокрема повторень. В статтях А. В. Лихолата, Е. Басінського, А. Д. Ярошенка майже залишилася поза увагою боротьба комуністів за союз робітничого класу і трудового селянства на різних етапах революційного руху українського й польського народів, хоч це питання першорядної ваги.

Однак ці недоліки не можуть позначитися на загальній позитивній оцінці книги. В ній читачі знайдуть багатий фактичний матеріал, важливі висновки. Хочеться висловити побажання, щоб наукові установи, вузи та історики УРСР і ПНР і надалі координували спільні дослідження, практикували написання колективних праць, присвячених різним аспектам інтернаціональної єдності й боротьби трудящих обох країн за соціальне та національне визволення.

М. Д. КУЛИКІВСЬКИЙ

JOSEF MATL. *EUROPA UND SLAVEN.*
Wiesbaden, 1964, XVI, 357 s.

ЙОЗЕФ МАТЛЬ. *ЄВРОПА І СЛОВ'ЯНИ.*
Вісбаден, 1964, XVI, 357 с.

Рецензована книга — у багатьох відношеннях підсумкова праця відомого австрійського славіста Йозефа Матля, автора численних досліджень з історії культури слов'янських народів. Основна тема її — процес культурного спілкування слов'янського світу з Західною Європою від давніх «епічних» часів до XIX ст. включно. Поряд з цим значну увагу автор приділив характеристиці внеску слов'янських народів у загальноєвропейську культуру. Цю проблему ще навіть в недавньому минулому західна наука ігнорувала, відводячи роль суб'єкта в європейському культурному поступі (принаймні до останньої третини XIX ст.) виключно романо-германському світові. Слід однак сказати, що перша, провідна проблема дослідження висвітлена незрівнянно глибше й ґрунтовніше, ніж друга, — тут маємо, власне, лише підхід до її радикальної постановки.

Як і інші праці Й. Матля, книга відзначається багатством фактичного матеріалу, широтою ерудиції автора й разом з тим гострою концептуальністю. Далекий від

марксистської методології, вчений в той же час критично підходить до новітніх заходів теорій циклічного розвитку цивілізацій як замкнених структур з притаманними тільки їм автохтонними й автономними засадами та особливостями розвитку. Зокрема, він відкидає поширену серед сучасних буржуазних культурфілософів та істориків концепцію (А. Тойнбі, А. Вебер, Ф. Геєр, Ф. Альтгейм та ін.), згідно з якою Русь і весь православний греко-слов'янський Схід не належали до європейської цивілізації, розвиток їх культури йшов особливим «євразійським» шляхом, засновуючись на «візантійському комплексі». Правда, вплив цих теорій позначився на тлумаченні автором деяких питань української й російської культури XV—XVII ст., проте в основному він тяжіє до традиційного історично-порівняльного методу.

Перший розділ книги Й. Матля присвятив слов'янському фольклорові, розглядаючи його як правдиву основу культурної єдності Слов'янщини й Західної Європи, вказуючи на спільні риси в творчості європейських народів. «Російські, українські й південнослов'янські героїчні пісні — це органічно європейське явище», — підкреслює дослідник. Цілком слушне узагальнення австрійського вченого, що в епічній поезії раннього середньовіччя «вся Європа від Іспанії до Русі і від Скандинавії до Бал-

кан не була розрізною, а являла собою єдність» (стор. 34). Звідси він робить висновок про велику пізнавальну цінність слов'янського епосу й мистецтва для вивчення раних стадій всеєвропейської культури, тим більше, що слов'янам належать приблизно три чверті всіх її фольклорних багатств.

Як одне з найвизначніших явищ цієї епохи тлумачить Й. Матль культуру Київської Русі, підкреслюючи, що вона виросла в зв'язках з культурою Західної Європи на спільній греко-римській основі. Заперечуючи тим західним філософам та історикам, які в ній вбачають особливе «євразійське утворення», дослідник пише: «Культурна еліта київського суспільства очевидно була набагато краще ознайомлена з класичною грецькою культурою, ніж цього хотілося б історикам. Можна було б прийняти до уваги безпосередній вплив Гомера на давньоруську літературу, зокрема на «Слово о полку Ігоревім», а з другого боку — безпосередні латинські джерела цієї давньоруської літератури. Давня Київська Русь фактично перебувала в потоці всеєвропейського духовного життя» (стор. 56).

Цей висновок Й. Матля про культурну єдність Західної Європи й слов'янського світу цілком правильний. Але монголо-татарська навала на Русь в XIII ст. і турецькі завоювання на Балканах в XIV ст. на кілька століть перервали процес розвитку культурних зв'язків Західної Європи й ряду слов'янських народів, передусім тих, що належали до православної церкви. На думку дослідника, в цей період внаслідок ізоляції від Європи склався на Русі (а також у частини балканських слов'ян) особливий православно-візантійський комплекс політичного й духовного життя. Проте слід сказати, що Й. Матль, на відміну від реакційних буржуазних істориків, не абсолютизує його, вбачає в ньому історично відносно явище, зумовлене специфікою суспільно-політичних умов у тогочасній Русі.

В рецензованій праці значну увагу приділено поширенню ідей гуманізму й Відродження в слов'янському світі. Безперечно, цей рух XV—XVI ст. в основному захопив західних слов'ян, Далмацію й Хорватію і лише частково позначився на культурі православно-слов'янського Сходу. Однак, на нашу думку, не слід через це ігнорувати розвиток в ній ренесансно-гуманістичних тенденцій у XV—XVII ст. Вони мали місце в тогочасній російській літературі й публіцистиці, не говорячи вже про Україну й Білорусію, які були досить глибоко втягнуті в орбіту культури Відродження. Дослідження цих явищ у духовному житті України тільки розпочинається, але й тепер вже можна сказати, що «гуманісти українського походження, які вважали себе русинами, розвивали свою діяльність у самій Польщі й на Заході; вони поклали свої камені в прекрасну будову польського

Відродження»¹. Вплив італійського Відродження інтенсивно позначився на українському мистецтві XVI—XVII ст., зокрема на живопису й архітектурі. Безперечно, до визначних постатей ренесансної латиномовної літератури слов'янського світу належать українці Павло Русин з Кросна і Станіслав Оріховський*. Ігнорувати всі ці факти — значить збіднювати уявлення про масштаб та інтенсивність культурних взаємин слов'янських народів із західноєвропейськими в добу Відродження.

Якщо Ренесанс, відзначає Й. Матль, головним чином проявився в Далмації, Чехії і Польщі, то барокко ширше охопило слов'янські країни, «було плідним не тільки у панонійських хорватів, але й у панонійських православних сербів, у православних українців і росіян. З ним виникли у слов'ян явища, цікаві в європейському масштабі, які можна було б назвати бароковим гуманізмом, бароковою готикою» (стор. 115). На одне з перших місць серед цих явищ дослідник ставить культуру українського барокко, якій відведено в його книзі спеціальний розділ. Взагалі, українській культурі, її місцю й ролі в духовному розвитку слов'янства, її зв'язкам з культурою західноєвропейською автор надає великої ваги, що робить його працю тим цікавішою для українського читача.

Звертаючись до XVII—XVIII ст., Й. Матль спиняється на значенні Києво-Могилянської академії, першого вищого освітнього закладу на східнослов'янських землях. Оскільки тепер у нас вже розпочинається ґрунтовне вивчення її великої культурної спадщини, відповідний розділ книги австрійського вченого становить особливий інтерес. За його концепцією, Києво-Могилянська академія виникла на гребені сильного українського національно-культурного руху з метою протидіяти натиску колонізації й католизації. Проєкт Могила та його послідовники не вважали своїм завданням догматичну оборону православної ортодоксії, а пішли шляхом активного освоєння європейської культури, усвідомлюючи, що тільки так можна відстояти національну релігійну й культурну самобутність. Вони прагнули, пише Й. Матль, «охопити здобутки західноєвропейської освіти й культури, гуманізм, Ренесанс, реформацію й контрреформацію, вони поєднували сприймання цих здобутків з полемікою проти них, з завзяттям сили, що виходить з глибини народної. Внаслідок цього підвищилась і поширилась освіта,—

¹ Й. Н. Голенищев-Кутузов. Гуманізм у восточных славян (Украина и Белоруссия), М., 1963, стор. 6—7.

* В недавно виданому першому томі академічної восьмитомної «Історії української літератури» вміщено стислі характеристики згаданих діячів як українських письменників-гуманістів (стор. 186). Цей перший крок повинен знайти продовження і поглиблення.

принаймні серед не дуже численної верхівки духовництва, городян і шляхти, які виступали носіями культури (стор. 164). Київським культурним діячам, за словами автора, була властива «фанатична жадоба знань і духовного просвітлення», яка гнала їх до університетів Кракова та Праги, Кенігсберга і Геттінгена, Падуй і Лейдена, Парижа й Оксфорда, де вони здобували європейську освіту й перенесли її на вітчизняний ґрунт.

Рішуче заперечує Й. Матль хибні уявлення про київських вчених як богословів-схоластів, що стояли осторонь тогочасного наукового й культурного поступу. Це були, за його виразом, люди епохи барокко (стор. 167—168). На наш погляд, цілком правильна думка дослідника про те, що саме в стінах Києво-Могилянської академії вперше в Східній Європі відбувалося засвоєння європейської філософії — від античності до пізнього Відродження включно. Завдяки діяльності вчених академії, говорить автор, на Україну прийшли Платон, Арістотель, Сенека, Боецій та інші, середньовічні богослови й містики Заходу, протестантська теологія й філософія, а також розпочалося ознайомлення з творами мислителів Відродження — Ф. Бекона, Декарта й Макіавеллі (стор. 167). Зазначимо, що це повністю підтверджується розпочатим в Інституті філософії АН УРСР вивченням філософської спадщини вчених Києво-Могилянської академії.

Вплив цього закладу мав значне поширення. Тут, як вказує Й. Матль, вчилося не тільки духовенство, але й шляхтичі та сини городян, поряд з українцями також росіяни, греки, румуни, серби, болгари. В плані основної проблематики книги автор безпідставно розглядає Києво-Могилянську

академію й взагалі українське барокко як головну ланку зв'язку між західноєвропейською і східнослов'янською культурою XVII ст. За його концепцією культурні впливи Заходу, які проникали на Україну, звідти поширювалися й на Росію, а також на Румунію і землі південних слов'ян. Звичайно, це аж ніяк не значить, що весь процес тогочасних культурних взаємин відбувався тільки цим шляхом.

Немало цікавого містять також розділи, присвячені добі просвітництва в XIX ст. Проте більше тут і спірних моментів. Зокрема, розвиток просвітництва у слов'янських народів Й. Матль ставить в надто тісну залежність від західних впливів, недооцінюючи його національну зумовленість і своєрідність. До того ж, ряд явищ російської й української культури XVII ст., яким притаманні просвітельські риси, він тлумачить звужено (наприклад, це стосується його підходу до Ф. Прокоповича й Г. Сковороди). Щодо висвітлення зв'язків першої половини XIX ст. (слід сказати, надто стисло й узагальненого), то тут учений не уникнув впливу досі поширеної серед буржуазних німецьких істориків та літературознавців германоцентричної концепції розвитку європейської культури цього століття. На наш погляд, за своїм науковим рівнем останні розділи явно поступаються попереднім.

В цілому ж книзі Й. Матля, багатій цікавим фактичним матеріалом, властиве прагнення об'єктивно висвітлити багатоглибі взаємини слов'ян із Заходом як процес розвитку єдиної європейської культури. При всіх спірних положеннях і висновках автора працю слід віднести до значних явищ сучасної західної славістики.

Д. С. НАЛИВАЙКО

КУН БЕЛАНЕ. КУН БЕЛА.

(Спогади).

Будапешт, 1966, 420 с.

У лютому 1966 р. трудящі Радянського Союзу, братньої Угорської Народної Республіки, прогресивна громадськість світу відзначили 80-річчя з дня народження видатного діяча угорського та міжнародного робітничого і комуністичного руху, одного із засновників і керівників Комуністичної партії Угорщини Бела Куна. Будапештське видавництво «Магвете» випустило до цієї дати книгу спогадів бойового друга і дружини Бела Куна Белане Кун (Ірени Гал).

З великою теплою та знанням справи розповідає автор про життя і діяльність мужнього революціонера, з яким вона пройшла пліч-о-пліч довгий і тернистий шлях, про героїчну боротьбу трудящих мас Угорщини за соціальне і національне визволення, за будівництво соціалізму.

У книзі стисло викладено біографічні

дані про юнацькі роки Бела Куна, розкрито шляхи, які привели його 1902 р. до Угорської соціал-демократичної партії, зробили одним з керівників робітничого руху в Трансильванії. Значне місце в книзі займають сторінки про революційну діяльність Бела Куна в Росії напередодні та в період Жовтневих подій та громадянської війни.

Перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції він, колишній військово-полонений, зустрів на партійній роботі як член Томського губкому більшовиків. Наприкінці 1917 р. Бела Кун неодноразово зустрічався з В. І. Леніним у Петрограді. Ці зустрічі мали величезне значення для угорського революціонера, допомогли йому знайти вірний шлях у боротьбі за соціальне визволення трудящих.

24 березня 1918 р. Бела Кун разом з Тібором Самуелі, Ерне Пором, Ференцом Янчіком та іншими колишніми військово-полоненими стає ініціатором створення при РКП(б) першої угорської комуністичної організації, яка відіграла важливу роль у

поширенні ідей Великого Жовтня серед трудящих Угорщини.

В травні 1918 р. Бела Куна обирають головою Центральної федерації іноземних груп при ЦК РКП(б). Федерація взяла активну участь в організації інтернаціональних військових частин для боротьби проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції. Очоливши одне з таких формувань, Бела Кун у лютому 1918 р. відзначився в боях під Нарвою, а влітку 1918 р. брав участь у придушенні есерівського заклоту в Москві.

Особливий інтерес становлять розділи книги, в яких Белане Кун розповідає про революційну діяльність видатного угорського комуніста та його соратників протягом 1918—1919 рр., коли після перемоги буржуазно-демократичної революції в Угорщині Бела Кун, Кароль Вантуш та інші угорські комуністи, колишні військовополонені, повернулися з Радянської Росії на батьківщину.

Змістовно описує автор процес утворення Комуністичної партії Угорщини (до речі, перше засідання її ЦК в Будапешті відбулося на квартирі уродженця с. Великий Бичків нинішнього Рахівського району Закарпатської області Йожефа Келена). Із 15 членів ЦК партії, який очолив Бела Кун, двоє були наші земляки-закарпатці Отто Корвін (уродженець с. Великий Бичків) та Ерне Сайдлер (уродженець м. Ужгорода). В книзі згадуються прізвища й інших перших закарпатських комуністів — Івана Мондока та Яноша Ковача (останній і зараз мешкає в м. Береговому Закарпатської області).

Створення Комуністичної партії Угорщини стало важливою віхою в історії угорського робітничого руху та угорського народу. На політичну арену вийшов революційний загін пролетаріату, який, озброївшись ідеями марксизму-ленінізму, повів робітничий клас і трудове селянство країни в бій за соціалістичну революцію.

В книзі правильно вказується, що на початок 1919 р. в Угорщині визрівала нова революційна ситуація, яка привела до встановлення диктатури пролетаріату та проголошення Угорської Радянської республіки. Бела Кун увійшов до складу уряду спочатку як народний комісар закордонних справ, а пізніше — нарком оборони.

З великою любов'ю розповідає Белане Кун про діяльність угорського революційного уряду, висвітлює зв'язки, що встановилися в той період між В. І. Леніним і Бела Куном, показує, з якою великою радістю В. І. Ленін вітав встановлення Радянської влади в республіці й робив все можливе, щоб допомогти молодій Радянській Угорщині. Автор підкреслює, що Бела Кун разом з такими видатними діячами Угорської Радянської Республіки, як Тібор Самуелі, Отто Корвін, Бела Санто, Єне Ландлер, Кароль Вантуш та інші багато зробили для зміцнення Радянської влади, мобілізації трудящих на боротьбу проти іноземної воєнної інтервенції та внутрішньої контрреволюції. Яскраво розповідається про героїчну боротьбу Угорської Червоної армії, в складі якої були й інтернаціональні частини, про ту підтримку, що її подала Країна Рад революційній Угорщині.

Автор наводить цікаві документи, що характеризують діяльність Бела Куна на посаді члена Реввійськради Південного фронту після повернення до Радянської Росії, його зв'язки з трудящими України (стор. 293—294). Багато уваги приділяється у спогадах роботі Бела Куна як члена Виконкому Комінтерну і одночасно одного з керівників Комуністичної партії Угорщини, що в глибокому підпіллі продовжувала вести мужню революційну боротьбу.

Розповідь Белане Кун про полум'яного угорського революціонера закінчується подіями 1928 р., щоправда, у післямові коротко говориться й про дальший період його життя та діяльності, аж до дня смерті — 30 листопада 1939 р.

Цінність рецензованої праці полягає в тому, що вона побудована не тільки на спогадах, але й на історичних документах. Вкажемо лише на одну неточність. На стор. 154 говориться, що з часу створення Компартії Угорщини до перемоги Радянської влади минуло 90 днів, насправді ж — 120 днів (24 листопада 1918 р. — 21 березня 1919 р.).

Хотілося б побачити цю книгу в українському перекладі.

Б. І. СПІВАК, М. В. ТРОЯН

Хроніка та інформація

ВІДЗНАЧЕННЯ 200-РІЧЧЯ НАРОДНОГО ПОВСТАННЯ 1768 р.

Минуло 200 років від часу великого антифеодального повстання на Правобережній Україні. Героїчний 1768 рік навіки увійшов до історичного літопису яскравої сторінки немеркнучого подвигу українського народу в боротьбі за соціальне визволення і національну свободу. З почуттям гордості за діла своїх безстрашних і самовідданих предків, трудящі України відзначають ювілей повстання.

З нагоди славного 200-річчя 24 червня у м. Києві відбулася наукова сесія, скликана Секцією суспільних наук АН УРСР та Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Сесію відкрив вступним словом віце-президент АН УРСР академік І. К. Білодід, який вказав на велике історичне значення Коліївщини — видатної події в тривалій визвольній боротьбі українського народу. Він повідомив учасників сесії, що вшанування пам'яті славних гайдамаків проводиться в багатьох містах і селах України — м. Львові, селах Кам'яночому (Кіровоградщина), Кодні і Сербях (Житомирщина), м. Умані (Черкащина).

На сесії учасники заслухали ряд доповідей, присвячених Коліївщині. Доктор історичних наук професор В. А. Дядиченко в доповіді «В. І. Ленін про визвольні рухи селянства» розповів про велику ленінську ідейно-теоретичну спадщину, яка містить глибоку характеристику класової боротьби доби феодалізму — селянських антифеодальних рухів. Він указав, що народно-визвольне антифеодальне повстання 1768 р. на Україні посідає визначне місце в ланцюгу безперервних селянських повстань.

В доповіді доктора історичних наук заступного діяча науки УРСР К. І. Стецюк «Коліївщина 1768 р.» — визначна подія в історії визвольної боротьби українського народу проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з Росією» йшла мова про історичні корені гайдамацького руху в XVIII ст., повстання 1734 і 1750 років, що передували Коліївщині. Доповідачка відзначила, що в пам'яті українського народу навіки залишаться героїчні образи організаторів і ватажків Коліївщини — Максима Залізняка, Івана Гонти, а також їх славних сподвижників Семена Неживого, Микити Швачки, Андрія Журби, Івана Бондаренка, Микити Москаля та ін.

Доктор історичних наук Ф. П. Шевченко у доповіді «До питання про між-

народне значення повстання 1768 р.» висвітлює маловідому сторінку з історії Коліївщини.

Повстання 1768 р. знайшло широке відображення в народній творчості, мистецтві, художній літературі. Саме цим питанням були присвячені доповіді докторів філологічних наук М. Й. Сиротюка («Відображення Коліївщини в українській художній літературі») і О. І. Дея («Коліївщина в народній творчості»).

Республіканська наукова сесія, присвячена 200-річчю Коліївщини, 26—27 червня продовжила свою роботу в м. Умані, де відбулися важливі події народно-визвольного повстання 1768 р. Тут 20—21 червня того року повстанцями, очолюваними визначним народним полководцем Максимом Залізняком та його сподвижником Іваном Гонтою, було розгромлено польсько-шляхетський гарнізон.

За рішенням ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР в Умані буде споруджено пам'ятник Максиму Залізнику та Івану Гонті. На площі, де була колись фортеця, 26 червня відбувся багатолюдний мітинг трудящих з нагоди закладення гранітної плити на тому місці, де стоятиме пам'ятник. На плиті напис: «Тут буде споруджено пам'ятник Максиму Залізнику та Івану Гонті — ватажкам народно-визвольного антифеодального повстання 1768 року». До учасників мітингу звернувся з промовою заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько. «У наші радісні дні, — сказав він, — ми з почуттям глибокої любові й поваги згадуємо тих, хто в далекі від нас часи виступав за свободу, йшов на смерть за світле майбутнє нашого народу. Мужня, самовіддана боротьба повсталих — Коліївщина полегшила перемогу наступних поколінь. Серед імен народних героїв почесне місце займають імена вірних синів України Максима Залізняка і Івана Гонти — керівників народно-визвольного антифеодального повстання 1768 року, пам'ятник яким сьогодні закладає вільний, щасливий народ Радянської України».

Після мітингу відбулося пленарне засідання республіканської наукової сесії. У ній взяли участь учені АН УРСР і вузів республіки, партійні й радянські працівники, учителі, викладачі, студенти, пропагандисти, краєзнавці, працівники музеїв, трудящі підприємств і колгоспів. З вітальними словами до присутніх звернулися се-

кретар Черкаського обкому КП України О. Л. Стещенко, віце-президент АН УРСР І. К. Білодід, заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР В. Ю. Маланчук.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді докторів історичних наук В. А. Дядиченка — «В. І. Ленін про визвольні рухи селянства», К. І. Стецюк — «Коліївщина 1768 р. — визначна подія в історії визвольної боротьби українського народу проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з Росією», П. П. Гудзенка — «Розв'язання аграрно-селянського питання Великою Жовтневою соціалістичною революцією», а також доповідь першого секретаря Уманського міськкому КП України Ю. М. Радченка — «Розквіт Уманщини за роки Радянської влади».

Після пленарного засідання працювали секції. На секції історії доктор історичних наук професор В. О. Маркіна в доповіді «Соціально-економічні передумови Коліївщини» яскраво змалювала тяжке становище селянства на Правобережжі під гнітом шляхти. Свою доповідь доктор історичних наук Д. І. Мишко присвятив темі — «Боротьба народних мас Правобережної України за возз'єднання з українськими землями в складі Російської держави напередодні Коліївщини». Про зв'язок гайдамаків з опришками Прикарпаття розповів кандидат історичних наук В. В. Грабовецький в повідомленні «Гайдамацькі рухи і опришківство». Висвітлен-

ню питань історіографії і джерелознавства Коліївщини були присвячені доповіді кандидата історичних наук Г. Я. Сергієнка («Дожовтнева українська історіографія про Коліївщину»), викладача Уманського педінституту ім. П. Г. Тичини Г. Ю. Храбана («Мемуари як історіографічне джерело вивчення Коліївщини»), кандидата історичних наук І. Л. Бутича («Архівні джерела про Коліївщину»). Доповідачі висловили слушні думки про необхідність поглиблення дослідів над історією гайдамацтва, створення ґрунтовної монографії про Коліївщину, видання документів, дбайливого зберігання письмових і речових пам'яток, пов'язаних з нею.

На секції літератури і мистецтва було заслухано доповіді доктора філологічних наук М. Й. Сиротюка — «Коліївщина в українській літературі» і доктора філологічних наук професора Г. Д. Вервеса — «Коліївщина в польській літературі», а також повідомлення доктора мистецтвознавства М. К. Йосипенка — «Коліївщина в українській драматургії і на сцені», кандидата мистецтвознавства Л. О. Пархоменка «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка в музиці і С. В. Дубенка «Коліївщина в українському кіномистецтві».

Учасники сесії ознайомилися з експозиціями краєзнавчого музею, історичними пам'ятками міста та оглянули дендрологічний парк Ботанічного саду АН УРСР — «Софіївку».

Г. Я. СЕРГІЄНКО

* * *

Тісно пов'язана з гайдамацьким рухом територія сучасної Кіровоградщини. Тут розташовувалися загоми народних месників, поповнювалися новими бійцями із селян навколишніх поселень, виготовляли зброю у гайдамацьких кузнях, звідси вирушали у бойові походи.

18 червня до с. Кам'яне Новоархангельського району прибули науковці з Києва та Кіровограда, музейні працівники та вчителі історії навколишніх сіл і районів, представники партійних, радянських та громадських організацій. Тут відбулася науково-теоретична конференція, присвячена 200-річчю антифеодального селянського повстання — Коліївщини.

Перед початком конференції її учасники зібрались на місці розташування гайдамаків, де відбулось урочисте відкриття пам'ятного знаку на честь 200-річчя антифеодального селянського повстання. Коротким вступним словом мітинг відкрив голова виконкому Кам'янецької сільської Ради депутатів трудящих О. О. Зайцев. Після зняття покривала перед присутніми постала гранітна плита, на якій викарбувано слова: «Закладено на честь 200-річчя Коліївщини. Червень 1968 р. с. Кам'яне». Біля пам'ятного знаку було покладено вінки і букети живих квітів.

Голова секції Республіканського товариства охорони пам'яток історії та культури, доктор історичних наук О. С. Компан, відзначила, що відкриття першого в республіці пам'ятного знаку на честь 200-річчя Коліївщини у селі Кам'яне — це всенародний вияв любові і поваги вдячних нащадків до героїчної боротьби гайдамаків за соціальне та національне визволення. Із розповіддю про народну боротьбу, за легендами своїх предків, виступив старожил села О. Ю. Рублик.

Науково-теоретичну конференцію вступним словом відкрив перший секретар Новоархангельського райкому КП України В. П. Пустовий. Він відзначив, що радянські люди з повагою згадують далекі роки боротьби повстанців і незлічені жертви, що їх принесли пригноблені на вівтар свободи. Боротьба повстанців не була марною, тепер під прапором Великого Жовтня здійснилися мрії народні про щасливе і заможне життя.

З доповіддю «200-річчя народно-визвольного антифеодального повстання на Україні 1768 року» виступив старший науковий працівник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук Г. Я. Сергієнко. Спалахнувши грізною силою, — говорить тов. Сергієнко, — Коліїв-

щина перетворилась у велике повстання українських селян проти польської шляхти. Хоч Коліївщина і закінчилася поразкою, сказав він, але вона дала поштовх іншим повстанням, внесла свою частку у розхитування кріпосницького ладу і прискорила його падіння.

З доповіддю «Вплив Коліївщини на антифеодальні рухи в Польщі, Росії і Білорусії» виступила старший науковий працівник Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук О. С. Компан.

Повідомлення про гайдамацький рух у нашому краї зробив проректор Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна, доцент А. П. Бойчук. У його виступі були наведені яскраві докази, що підтверджують проживання і діяльність Максима Залізняка у нашій області, цікаві факти про боротьбу гайдамаків.

З доповіддю «Розвиток економіки і культури Новоархангельського району за роки Радянської влади» на науково-теоретичній конференції виступив другий секретар Новоархангельського райкому КП України Т. А. Бак. На конкретних цифрах і яскравих прикладах він показав, як район з відсталої окраїни царської Росії за 50 років Радянської влади перетворився на великий виробничо-господарський і культурний центр.

З повідомленнями «Коліївщина в експозиціях історико-краєзнавчих громадських музеїв сіл Кам'янець і Підвисоке» виступили директори музеїв на громадських засадах С. Ю. Пухнатюк і Д. І. Фартушняк.

Учасники конференції відвідали місцевий музей.

Д. М. КЛЮЄНКО

* * *

В Одесі 24 червня 1968 р. відбулося урочисте поширене засідання Вченої ради історичного факультету державного університету, присвячене 200-річчю Коліївщини. На засіданні були присутні викладачі, аспіранти та студенти всіх факультетів, науковці вузів і вчителі шкіл міста. З доповідями виступили: член-кореспондент АН УРСР проф. І. О. Гуржій — «Коліївщина — видатна подія в історії українського народу» і доцент С. М. Ковбасюк — «Історіографія Коліївщини».

Порядком підготовки до ювілейної да-

ти, члени кафедри історії Української РСР прочитали для студентів і трудящих міста ряд лекцій про 200-річчя Коліївщини, підготували спеціальний методичний лист на допомогу лекторам і організаторам бесід у районах області про національно-визвольну боротьбу українського народу в 1768 р.

У бібліотеці університету відкрито виставку документів і матеріалів, в яких висвітлені події антифеодального гайдамацького руху.

П. І. ВОРОБЕЙ

* * *

В Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Львові 11 червня відбувся семінар з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, присвячений 200-річчю Коліївщини. Засідання відкрила директор архіву Н. Ф. Вradій. Кандидат історичних наук В. В. Грабовецький у змістовній доповіді — «Гайдамацький та опришківський рух на Україні» розкрив шляхи спільної боротьби народних мас XVI—XVIII ст. за соціальне й національне визволення. Старший науковий працівник архіву О. А. Купчинський зробив цікавий огляд «Джерела

до вивчення гайдамацького руху», що зберігаються у наукових установах нашої країни та за кордоном. Студентка університету Р. В. Потієвич прокоментувала «Мемуари про Коліївщину на Україні». В обговоренні доповідей взяли участь М. Т. Савка, Г. Ю. Храбан (Умань), Й. П. Кріль, І. В. Шпитковський, О. В. Маркевич, Ю. О. Дорош та ін. Учасники семінару оглянули виставку унікальних архівних документів, що стосуються ювілейної дати.

О. П. КРІЛЬ

УНІКАЛЬНІ ДОКУМЕНТИ ЦДІА УРСР У ЛЬВОВІ

До 50-річчя декрету про архівну справу у ЦДІА УРСР у Львові організована велика виставка документів, що показують життя західноукраїнських земель від найдавніших часів до наших днів.

Стенд «Писемні пам'ятки XIII—XVIII ст.» змінюють «Ставропігон», «Книго-

друкування», «Хмельниччина»... Цікаві матеріали, пов'язані з діяльністю І. Федорова, зокрема про викуп його друкарського верстата, надання друкареві стolarsкого підмайстра і т. п.

Цікаві документи про перебування гетьмана Б. Хмельницького з військом під

Львовом у 1655 р. Експонуються автографи його листів до міщан і магістрату Львова, лист Юрія Хмельницького з Чигирини львівському бургомістру з проханням сприяти писареві Запорізького війська Павлові Тетері під час його поїздки до короля (1661 р.).

В численних листах, записах у актових книгах, універсалах відбито гайдамацький та опришківський рух.

Ряд документів ілюструє війну 1812 р. на українських землях, антидержавні виступи селян у Білій Церкві, на Волині в 20-х роках XIX ст., арешт керівника Південного товариства декабристів П. І. Пестеля.

Особливу увагу глядача привертає стенд під назвою «Револуція 1848 року». Тут — вимоги українців Галичини до імператора Австрії про запровадження української мови в початкових, середніх і вищих школах Східної Галичини, вимоги визнання української мови однією з офіціальних мов у крайових державних установах. Стенд широко інформує про революційні виступи у Львові в березні 1848 р., організацію Народної гвардії, її роль і діяльність, матеріали про скасування панщини, про Слов'янський з'їзд у Празі, про з'ясування політичного і правового становища слов'янських народів в Австрійській імперії.

Велика кількість документів розкриває поширення ідей соціалізму в 70—90-х роках XIX ст. на західноукраїнських землях, передусім численні поліцейські доне-

сення про зв'язки галичан, зокрема І. Франка і М. Павлика, з революційними центрами Заходу та можливий зв'язок з жевської групою «Визволення праці», з М. Драгомановим.

Чи не найбільш повно представлені на виставці документи про зловживання, терор та арешти українського населення органами влади Східної Галичини під час виборчих кампаній у 90-х роках і на початку нашого століття, страйки нафтовиків Борислава, розстріл учасників демонстрації 2 червня 1902 р. на Стрілецькій площі у Львові, виступ селян Теребовлянського повіту на Поділлі.

Чимало добірка документів засвідчує першу світову війну і переддень Жовтня. На виставці експонуються десятки директив, постанов, закликів перших органів Радянської влади в Галичині, поширення ленінських ідей і роль КПЗУ як організатора революційної боротьби на західноукраїнських землях. У експозиції — матеріали Святоюрського процесу, розстрілу першотравневої демонстрації в м. Коломиї, кривавої середи в м. Стрию, матеріали Луцького процесу комуністів, вбивства В. Козака у Львові, чимало конфіскацій, серед яких унікальна листівка з зображенням портрета В. І. Леніна.

Виставка завершується показом науково-теоретичних праць з питань архівознавства та допоміжних історичних дисциплін, популярних статей, оглядів.

О. А. КУПЧИНСЬКИЙ

ТРЕТЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ АРХІВІСТІВ ТА ІСТОРІКІВ

У Києві 24—25 червня 1968 р. відбулася Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, присвячена 50-річчю радянського архівного будівництва.

На пленарному засіданні з доповіддю «Архівному будівництву України 50 років» виступив начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР С. Д. Пількевич, який підкреслив, що ленінський декрет (1 червня 1918 р.) про реорганізацію й централізацію архівної справи в нашій країні поклав початок докорінній перебудові структури й принципів роботи державних архівів. Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила широкі простори для розвитку історичної науки та її складової частини — архівної справи. Архівістами України проведено значну роботу по концентрації, збереженню, систематизації, обліку та використанню документальних матеріалів з науковою, агітаційно-пропагандистською й господарською метою, а також їх публікації (понад 200 томів, значна кількість яких присвячена радянському

періодові, зокрема історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської й Великої Вітчизняної воєн, робітничого класу та колгоспного селянства). Працівники архівних установ України, підсумовуючи свою діяльність протягом 50 років, накреслюють плани дальшого розвитку теорії і практики архівної справи, публікації документальних джерел, розроблення теоретичних питань археографії, джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін.

З привітаннями виступили заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько, заступник начальника Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР К. С. Кузнецова, заступник голови Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР Д. І. Гнатюк, директор Центрального історичного архіву СРСР в Ленінграді І. М. Фірсов, заступник начальника Архівного управління Білоруської РСР В. М. Жигалов та ін. Заступник начальника Архівного управління республіки М. І. Тесленко зачитав тексти привітань, що надійшли поштою.

Робота конференції проходила у двох секціях: 1. Архівознавство; 2. Інші спеціальні історичні дисципліни. Загалом обговорено 46 доповідей і повідомлень, опублікованих у двох випусках*.

Доповіді й повідомлення першої секції згруповані в чотирьох розділах.

До розділу «Історія архівної справи» ввійшли доповіді О. М. Бунькової, О. Є. Кривошеєвої — «До історії Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР», Н. Ф. Врадій — «Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові»; Т. І. Стучевської, Є. Д. Кожаріної — «Архівне будівництво на Київщині»; Н. О. Плетньової — «Радянське архівне будівництво на Чернігівщині»; П. К. Чабаненка — «З історії партійного архіву Запорізького обкому КП України».

До розділу «Відбір документальних матеріалів на державне зберігання» включено доповіді І. В. Субботіної — «Деякі питання відбору на державне зберігання документальних матеріалів установ сільськогосподарства», В. А. Шустакової — «До питання комплексної експертизи цінності і комплектування держархівів документальними матеріалами адміністративних органів»; Т. П. Рибалки — «Робота партійного архіву Полтавського обкому КП України по виявленню і збиранню документальних матеріалів довоєнного і воєнного (1941—1945 рр.) періодів для поповнення архівних фондів»; Л. А. Проценко — «Шляхи і методи комплектування ЦДАМЛМ» (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва); Г. С. Пшеничного — «До питання комплектування державних архівів УРСР кінофотофонодокументами».

Розділ «Науково-довідковий апарат державних архівів» містить доповіді С. К. Кукреш — «Диференційований підхід до описання документальних матеріалів різної науково-історичної цінності при їх науково-технічному упорядкуванні і удосконаленні описів»; О. Т. Мокрицької — «Диференційований підхід до описання документальних матеріалів в процесі науково-технічного упорядкування фондів в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові»; Р. А. Зубкової, Л. С. Крутьєвої — «Про поодиночну каталогізацію документальних матеріалів фонду Канцелярії харківського губернатора»; Т. П. Власової — «До питання про створення перфокаталогів в архіві і механізації пошуку інформації»; С. К. Міщенко, Л. С. Ширяєвої — «З досвіду застосуван-

ня перфокарт для обліку та пошуку технічної документації в проектному інституті «Київський промбудпроект» Держбуду СРСР».

У розділі «Використання документальних матеріалів» надруковано доповіді М. І. Степаненка — «Еволюція форм і методів використання документальних матеріалів держархівів Миколаївщини за 50 років»; Я. П. Шаповала — «Форми і методи використання документальних матеріалів партійних архівів»; Д. П. Скурлатова — «Використання документальних матеріалів Чернівецького облдержархіву в ідеологічній роботі»; Є. Г. Шиличної — «Використання документальних матеріалів з науковою, пропагандистською та виховною метою»; Г. М. Зудіної — «Робота партійного архіву Черкаського обкому КП України по підготовці до відзначення 25-річчя Корсунь-Шевченківської битви».

26 доповідей і повідомлень секції інших спеціальних історичних дисциплін надруковано у восьми розділах. У розділі «Джерелознавство» вміщено статті С. М. Злупка — «До питання про вплив «Маніфесту Комуністичної партії» на розвиток прогресивних поглядів на Україні»; Т. Б. Слюдикової — «Джерела ЦДІА УРСР у Києві про поширення творів Карла Маркса на Україні»; О. Є. Сергєєвої — «Документальні джерела про розвиток металургійної промисловості Дніпропетровщини в післявоєнний період»; К. І. Тищенко — «До історії Віденського архіву Політбюро ЦК КПЗУ»; М. Г. Крикуна — «Подимні реєстри XVII ст. як джерело»; Я. Д. Ісаєвича — «Джерельні матеріали з історії українського мистецтва XVI—XVIII ст. в архіві Львівського братства».

До розділу «Дипломатика» ввійшли статті Я. Р. Дашкевича — «Стан та завдання української дипломатик»; Е. Й. Ружицького — «Скорочення в латинських документах XIV—XVIII ст. (На матеріалах ЦДІА УРСР у Львові)».

Розділ «Палеографія. Філігранологія» включає статті В. В. Панащенко — «Про стан і деякі завдання в розвитку української палеографії»; І. О. Іваницької — «Розвиток письма на Слобожанщині в кінці XVII — на початку XVIII ст.»; О. Я. Мацюка — «Філігранологія як спеціальна історична дисципліна».

У розділі «Археографія» надруковано статті І. Л. Бутича — «Назрілі питання української радянської археографії» і А. З. Міщенко — «Висвітлення історії радянського суспільства у публікаціях ЦДАЖР УРСР».

До розділу «Історична географія. Ономастика» ввійшли доповіді й повідомлення: Ф. П. Шевченка — «Про принципи створення історичного атласа України»; В. В. Лободи — «Архівні і друковані матеріали як джерело для дослідження топонімічної системи Бузько-Інгuleцького басейну»; Б. Й. Сидора — «До питання про зміни в політичній географії Буковини (кінець XVIII — початок XIX ст.)»; М. Г. Світо-

* Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Перша секція. Архівознавство, К., 1968.

Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни, К., 1968.

зельського — «Нова радянська ойконімія західних областей України».

У розділі «Сфрагістика» надруковано доповіді й повідомлення В. О. Гавриленка — «Про предмет, методи й завдання сфрагістики»; К. Ф. Ковальської — «Печатки революційних комітетів Чернігівщини»; М. Ф. Яременка — «Печатки установ і підприємств Донбасу за 1917—1920 рр.— джерело для вивчення історії краю»; А. М. Катренка — «Печатки і штампи революційно-народницьких гуртків та груп кінця 70-х — початку 80-х рр. XIX ст. на Україні»; О. В. Маркевича — «Печатки міст України як джерело для дослідження мистецтва і архітектури».

У розділі «Геральдика. Емблематика» вміщено повідомлення Б. П. Зайцева — «Історія ордена Трудового Червоного Прапора УСР» і А. Г. Бабенка — «До питання емблематики радянських підприємств».

До розділу «Метрологія. НумізMATика» включено повідомлення Я. Г. Сеника — «Із історії обігу і стабілізації мір об'єму на українських землях у XVI—XVIII ст.» і М. Ф. Котляра — «Сьогодні і завтра української нумізматики».

У роботі секції архівознавства (керівники — кандидат історичних наук П. І. Павлюк і зав. відділу Архівного Управління В. С. Коновалова) взяло участь 250 чоловік, частина з них виступила в обговоренні доповідей співробітників державних і партійних архівів. Працівник Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС Ю. А. Амiantов розповів про комплектування літературної спадщини В. І. Леніна. Г. Ф. Ласло (директор філіалу Закарпатського облдержархіву в Мукачевому) поділилася досвідом опису документальних матеріалів фондів промислових підприємств і фірм. Н. Ф. Сахарова (директор Сумського облдержархіву) порушила питання відбору документальних матеріалів установ культури, а О. П. Романова (ст. методист Чернігівського облдержархіву) — про наукову організацію праці в державних архівах. М. П. Якименко (завідуюча партархівом Закарпатського обкому КПУ) розповіла про виявлення й збирання матеріалів з історії Закарпатської крайової комуністичної організації КПЧ, а І. В. Гречуха (завідуючий архівом Одеського обкому КПУ) вказав на необхідність вивчення документальної бази періоду Великої Вітчизняної війни. Всього виступило 15 учасників.

У роботі секції інших спеціальних історичних дисциплін (керівники — доктор історичних наук Ф. П. Шевченко і кандидат історичних наук І. Л. Бутич) взяло участь понад 150 чоловік. Відкриваючи засідання, І. Л. Бутич коротко зупинився на доробку в цій галузі у період між Другою й Третьою науковими конференціями.

25 чоловік, які взяли участь в обговоренні, дали в цілому позитивну оцінку доповідям, повідомленням і рівню підготовки

конференції. Я. С. Мельничук, В. О. Гавриленко, М. Г. Крикун, А. Г. Бабенко та інші підкреслили, що публікація доповідей дає змогу зекономити час, а їх обговорення провести на вищому рівні, що сприяє дальшому розвитку спеціальних історичних дисциплін. Учасники конференції (Ф. К. Сарана, Ш. С. Людковський, М. Г. Крикун, Я. С. Мельничук, Я. Р. Дашкевич) внесли конкретні пропозиції щодо розгортання роботи над ретроспективною і поточною історичною бібліографією. Так, М. Я. Варшавчик вказав, що погано розробляється методика вивчення джерел і що теоретичне джерелознавство значно відстає від вимог науки. Ш. С. Людковський наголосив на тому, що поза увагою дослідників залишаються документальні матеріали низових установ. Про посилення уваги до внутрішньої критики джерел говорив М. Г. Крикун. Л. С. Крутьєа внесла пропозицію об'єднаними зусиллями архівістів підготувати огляди джерел з різних проблем, зокрема документальних матеріалів, про діяльність В. І. Леніна. На листівки і прокламації як історичне джерело звернула увагу О. Г. Осадчук.

Питанням історичної географії, зокрема демографії та підготовки історичного атласа присвятили свої виступи А. Л. Перковський, Б. Й. Сидор. На розробку окремих проблем палеографії й підготовку підручника та альбомів звернули увагу І. В. Гарнага, І. О. Іваницька, В. С. Кук і Е. Й. Ружицький. Стану і завданням сфрагістики свої виступи присвятили О. В. Маркевич та В. О. Гавриленко. На думку В. О. Маркевича наперед потрібно підготувати й випустити каталог українських печаток, бібліографію української сфрагістики, а також словник сфрагістичної термінології.

О. Я. Мацюк порушив питання про видання довідника «Адміністративно-територіальний поділ Української РСР». На необхідності видати каталоги та інші довідники про документальні матеріали наголосили Е. Й. Ружицький і Л. А. Проценко. Деякі промовці висловлювали думку про доцільність створення товариства, асоціації істориків-архівістів.

Я. Р. Дашкевич, О. Я. Мацюк, Я. С. Мельничук, В. С. Кук вказали, що треба ширше популяризувати архівознавство та інші спеціальні історичні дисципліни.

Роботу секції підсумував доктор історичних наук Ф. П. Шевченко, який підкреслив, що розв'язати назрілі питання можна тільки спільними зусиллями через єдиний центр, яким, на думку Ф. П. Шевченка, може бути спеціально створена Координаційна рада.

Третя республіканська наукова конференція прийняла рекомендації з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін.

В. С. СКОРИНА

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *П. В. Замковой*. К 50-летию II съезда КП(б)У. *И. Ф. Ганжа*. Колхозные съезды на Украине. *И. А. Гуржий*. Ф. Энгельс о важнейших вопросах истории Украины. *К 50-летию комсомола*. *Ю. В. Бабко*. Славный путь ленинского комсомола. *Л. О. Кашуба*. Деятельность ЛКСМУ по трудовому воспитанию сельской молодежи. *А. Д. Сидаченко*. Комсомол Украины и ленинский призыв. Сообщения. *В. Ф. Кифорак*, *Г. Т. Черненко*. Из истории развития научной организации труда на Украине. *М. В. Знаменская*. Связи общественности УССР с трудящимися зарубежных социалистических стран. *А. Н. Катренко*. О народовольческом движении на Украине (начало 80-х годов XIX ст.). *Из истории Закарпаття*. *А. И. Генсёрский*. К происхождению закарпатских русинов. *В. Ю. Ганчин*. Положение Закарпаття в составе буржуазной Чехословакии (1919—1920 гг.). *М. П. Макара*. Компартия Закарпатской Украины в борьбе за интернациональное сплочение трудящихся (октябрь 1944—январь 1946 гг.). Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *P. V. Zamkovoy*. On the 50-th Anniversary of the Second Congress of the CP(b)U. *I. F. Ganzha*. The Kolkhoz Congresses in the Ukraine. *I. A. Gurghyi*. F. Engels on Main Problems of the History of the Ukraine. On the 50-th Anniversary of the Komsomol. *Yu. V. Babko*. Heroic Path of the Leninist Young Communist League. *L. O. Kashuba*. The Activity of the Leninist Young Communist League of the Ukraine for the Labour Training of the Village Youth. *A. D. Sidachenko*. The Leninist Young Communist League of the Ukraine and the Lenin Enrolment. Communications. *V. F. Kiforak*, *G. T. Chernenko*. From History of the Development of the Scientific Organization of Labour in the Ukraine. *M. V. Znamenskaya*. Relations of the People of the Ukrainian SSR with the Working People of the Foreign Socialist Countries. *A. N. Katrenko*. On «Narodnaya Volya» Movement in the Ukraine (beginning of the 80-th Years, XIX century). *From the History of the Transcarpathians*. *A. I. Gensersky*. On the Origin of the Transcarpathian Rusins. *V. Yu. Ganchin*. Position of the Transcarpathians in the Structure of Bourgeois Czechoslovakia (1919—1920). *M. P. Makara*. The Communist Party of the Transcarpathian Ukraine in Struggle for the International Unity of the Working People (October 1914—January 1946). Notes. Returning to the Already Published. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information.